“ILMIY TADQIQOTLAR, INNOVATSIYALAR, NAZARIY VA AMALIY STRATEGIYALAR TADQIQI”

mavzusidagi Respublika ko’p tarmoqli, ilmiy KONFERENSIYA

#25

2026

TAHRIRIYAT A'ZOLARI

Berdialiev A. f.f.d., prof.
Nurullaeva Sh.U. ped.f.d., prof.
Tursunov K.Sh. ped.f.d., prof.
Babadjanova D. tarix.f.d., prof.
Ernazarova G.O. ped.f.d., prof.
Abduraximova D.A. ped.f.d., prof.
Madumarov T.T. yur.f.d., prof.
Mirzayeva C.P. fil.f.d., prof.
Yuldashev M.M. fil.f.d., prof.
Xolliyev A.E. bio.f.d., prof.
Yuldashev M.M. fil.f.d., prof.
Salaeva M.S. psi.f.n., dotsent
Salayeva M.S. ped.f.d., prof.
Tojiboyeva M.A. fil.f.d., dotsent
Sabirova N.E. fil.f.d., dotsent
Norboyeva U.T. bio.f.d., dotsent
Yarmatov R.B. ped.f.d., dotsent
Egamberdiyeva N.A. tarix.f.d., dotsent
Achilov N.K. fil.f.d., dotsent
Imomova G.M. fil.f.n., dotsent
Zakirova H.R. f.f.n., dotsent
Tuhtahujaev H.B. ped.f.f.d., dotsent, TFA Akademik
Bakiyev Z.A. ped.f.n., dotsent
Razzakov H.K. tex.f.n., f.f.d., dotsent
Ortikov O.A. tex.f.f.d., dotsent
Djuraeva M.Y. f.f.f.d.
Nabikhodjaev A.A. iqt.f.n., dotsent
Otadjanova M.O. f.f.d.
Tajibaeva M.A. fil.f.d., dotsent
Hasanov A.M. fil.f.f.d
Kholmurodov A.E. fiz.m.f.d., dotsent
Aripov O.A. iqt.f.d., dotsent
Safarova U.A. fil.f.d., dotsent

Mas'ul kotib: ***M.Yusupov***

THE JOURNAL OF
INTEGRATED EDUCATION AND RESEARCH
ISSN: 2181-3558

ILMIY TADQIQOTLAR, INNOVATSIYALAR, NAZARIY VA AMALIY STRATEGIYALAR TADQIQI

№ 25-SONLI RESPUBLIKASI KO'P TARMOQLI, ILMIY KONFERENSIYA
2026-YIL

RESEARCH OF SCIENTIFIC RESEARCH, INNOVATION, THEORETICAL AND PRACTICAL STRATEGIES

25th REPUBLIC OF MULTIFIELD SCIENTIFIC CONFERENCE
2026

OLTIN O‘RDA DAVLATIDA BOSHQARUV TIZIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

Kamilova Shaxnoza G’ulomjon qizi
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
II kurs magistranti. 33-631-21-28

Annotatsiya. Mazkur maqolada Oltin O‘rda davlatida boshqaruv tizimining shakllanish jarayoni va uning tarixiy taraqqiyot bosqichlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda mo‘g‘ul-turk davlat an’analari hamda islomiy boshqaruv institutlarining o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida vujudga kelgan siyosiy-ma’muriy apparatning tuzilishi yoritiladi. Xon hokimiyatining markaziy o‘rni, beklarbek, amirlar, vazirlik va devon tizimining faoliyati hamda mahalliy boshqaruv shakllari manbalar asosida ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, boshqaruv tizimidagi evolyutsion o‘zgarishlar va uning Oltin O‘rda davlatining siyosiy barqarorligi hamda ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta’siri ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Oltin O‘rda, davlat boshqaruvi, xon hokimiyati, beklarbek, devon, vazir, ma’muriy apparat, mo‘g‘ul-turk an’analari, islomiy institutlar.

Oltin O‘rda davlati XIII asrning o‘rtalarida Chingizxon imperiyasining uluslarga bo‘linishi natijasida vujudga kelgan yirik siyosiy tuzilmalardan biri hisoblanadi. U nafaqat Sharqiy Yevropa va Dashti Qipchoq hududida, balki butun Yevroosiyo makonida muhim geosiyosiy va iqtisodiy o‘rin egallagan. Mazkur davlat boshqaruv tizimi mo‘g‘ul-turk davlat an’analari hamda islomiy boshqaruv institutlarining o‘zaro uyg‘unlashuvi asosida shakllandi. Xon hokimiyati markaziy o‘rinni egallagan bo‘lsa-da, davlatni boshqarishda beklarbek, amirlar, vazir va devon kabi mansabdor shaxslar ham muhim rol o‘ynagan. Ayniqsa, XIV asrga kelib Oltin O‘rda siyosiy tuzilmasida boshqaruv institutlari takomillashib, markaziy va mahalliy boshqaruv shakllari ancha murakkablashgan.

Oltin O‘rda murakkab va tarmoqlangan boshqaruv tizimiga ega edi. U davlat mavjud bo‘lgan deyarli uch asr davomida shakllanib va o‘zgarib bordi. Bosib olingan Dashti Qipchoqda butun Mo‘g‘ullar imperiyasi uchun an’anaviy bo‘lgan institutlarni joriy etishdan boshlab, Jo‘jiylar keyinchalik bo‘ysundirilgan xalqlar va qo‘shni mamlakatlarning ma’muriy an’analaridan ham oqilona foydalanishga muvaffaq bo‘ldilar. Natijada markaziy va mahalliy idoralar organlari hamda lavozimlarining majmuasi, poytaxt va viloyat hokimiyatlarining ierarxik tarzda tashkil etilgan tizimi vujudga keldi.

Jo‘ji ulusi tarixida uning ma’muriy tuzilmasi transformatsiyasida hal qiluvchi bosqichlar sifatida talqin qilinishi mumkin bo‘lgan bir qancha voqealar bo‘lgan. Davlatning 1260-yillarning ikkinchi yarmida imperiya hukumatidan amalda

mustaqillikka erishishi Saroy xonlarini davlatni yangi, mustaqil maqomga muvofiq tarzda qayta qurishga undadi.

Oltin O‘rdaning davlat tuzumiga xos xususiyatlarga quyidagilarni kiritish mumkin: a) xonning monarxik hokimiyati; b) boshqaruvda bir necha (odatda to‘rt) aristokratik tatar urug‘lari vakillari bo‘lgan karachi-beklarning ishtiroki; v) ko‘chmanchi aholi va hududning o‘ng va chap qanotlarga bo‘linishi; g) ulus tizimi – xon tomonidan harbiy boshliqlar va “fuqaroviy” amaldorlarga boshqaruv uchun berilgan bo‘ysunuvchi kontingentlar va hududiy mulklar majmuasi; d) noiblar instituti (mo‘g‘ulcha: darugachi, daruga; turkiycha: baskak) shahar va qishloqdagi o‘troq aholini boshqarishda; e) yasoq solig‘i tizimi; j) davlat ma’muriyati bilan mahalliy aholining an’anaviy boshqaruv organlarining uyg‘unlashuvi.[1]

Jo‘ji ulusi davlatining va butun boshqaruv tizimining boshida xon turgan. Ko‘chmanchi qadimiy an’analardan davlat boshlig‘ining umumxalq tomonidan saylanishi (aslida esa saylovni ma’qullash) odati davom etgan. Oltin O‘rda xonlari islomga o‘tgach, ularning hokimiyatini endi bu din qonun-qoidalariga muvofiq ravishda legitimlashtirish masalasi paydo bo‘ldi [1].

Chingiziylar oilasining podshohona martabasi ularning ajdodlaridan biri Bodoncharning osmoniy kelib chiqishi haqidagi afsona bilan mustahkamlangan. Ushbu afsonaga ko‘ra, ularning buvisi Alan-Goa Bodoncharni va uning ikki ukasini o‘tovning tutun chiqadigan yuqori teshigidan (dumnikdan) uning qorniga kirgan yorug‘lik nuri orqali dunyoga keltirgan [2].

Bundan tashqari, urug‘ning boshlanishida totem ajdod – Borte Chino (Bo‘z bo‘ri) turgan bo‘lib, u ham “Oliy Osmon irodasi bilan” tug‘ilgan deb hisoblangan [3]. Shunday qilib, Chingiziylar, jumladan Jo‘ji avlodlari hukmronligining legitimligi butparast tasavvurlar majmuasiga, ya’ni ushbu urug‘ni boshqalardan ajratib ko‘rsatishda g‘ayritabiiy kuchlarning ishtiroki haqidagi qarashlarga asoslangan edi.

“Davlat tayanchi bo‘lganimdan so‘ng, xalqni himoya qilishdek og‘ir ishni o‘z zimmamga oldim”. Uning o‘g‘illariga qilgan nasihatlari ham aynan shu fikrlarga borib taqaladi [4]. Umuman olganda, imperiya va uning uluslarida hukmron urug‘ hokimiyati birinchidan, Chingizxonning xarizmasiga; ikkinchidan esa Chingiziylar urug‘ining o‘ziga xos xarizmasiga asoslangan edi. Keyinchalik, g‘arbiy uluslarda mo‘g‘ul va turkiy ko‘chmanchilarning islomlashuvi jarayonida, Chingiziylar hukmronligini islom nuqtayi nazaridan legitimlashtirish muammosi paydo bo‘ldi.

Oltin O‘rda boshqaruv tuzilmasida turklar va mo‘g‘ullar uchun an’anaviy bo‘lgan muassasa – qurultoy, ya’ni zodagonlar qurultoyi qayd etilmaydi. Ehtimol, u nomigagina mavjud bo‘lgan, biroq faqat favqulodda holatlarda yoki tantanali sabablar bilan (yangi hukmdorni e’lon qilish) chaqirilgan [3]. Vaqt o‘tishi bilan,

islom qabul qilinishi va XIV asrning birinchi yarmida shaharlarning ravnaq topishi natijasida, bu toifadagi fuqarolarning iqtisodiyotdagi roli va, demakki, ularning ijtimoiy ahamiyati tubdan oshgan.

Oltin O‘rdaning ko‘chmanchi aholisi asosan beklarbegi nazorati ostida bo‘lgan, o‘troq aholisi esa vazir nazoratida bo‘lgan. Bunday vakolatlar taqsimoti sharoitida xonning roli o‘z amaldorlari ustidan oliy nazorat, ular o‘rtasidagi kelishmovchiliklarda hakamlik qilish, prinsipial masalalarda yakuniy qaror qabul qilish bilan cheklangan. O‘rta asr kuzatuvchilari Jo‘jiylar monarxi “faqat ishlarning mohiyatiga e’tibor beradi, tafsilotlarga kirmaydi va unga yetkazilgan xabar bilan qanoatlanadi, biroq soliq yig‘ish va sarflashning mayda-chuydasini tekshirib o‘tirmaydi” deb ta’kidlaganlar [5]

Beklarbegi beklar (no‘yonlar, amirlar) tabaqasining nominal rahbari bo‘lgan va shu sifatda oliy harbiy qo‘mondon sifatida namoyon bo‘lgan. O‘rda islomni qabul qilganidan so‘ng, aynan u bilan o‘rta asr musulmon davlatlariga xos bo‘lgan tashqi siyosatning mafkuraviy asosi – ya’ni din uchun kurash (urush) bog‘langan. Shu sababli uni “islom va musulmonlarning yordami”, “mujohidlar va din uchun kurashuvchilarning himoyachisi” deb unvon bilan ataganlar.

Beklarbegi lavozimining paydo bo‘lishi Oltin O‘rdaning rivojlanish ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lgan. Birinchidan, ma’muriy-siyosiy rivojlanish: asosiy bek va uning saroyi timsolida davlatning ixtisoslashgan harbiy idorasi shakllangan.

Biroq arxaik an’analar bosimi va Ulus inqirozi bu jarayonning to‘liq yakunlanishiga imkon bermagan.

Xullas, Oltin O‘rda davlatida boshqaruv tizimining shakllanishi va rivojlanishi XIII–XV asrlarda mo‘g‘ul-turk davlat an’analari hamda islomiy boshqaruv institutlarining sintezi asosida amalga oshdi. Xon hokimiyati davlatning siyosiy markazi bo‘lib qolgan bo‘lsa-da, amaliy boshqaruv jarayonida beklarbek, amirlar, vazirlik va devon tizimi muhim funksiyalarni bajargan.

Boshqaruv tizimining evolyutsion rivojlanishi Oltin O‘rda davlatining siyosiy barqarorligi va iqtisodiy qudratini mustahkamlashga xizmat qilgan bo‘lsa-da, XV asrga kelib ichki siyosiy kurashlar, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va uluslarning mustaqillikka intilishi natijasida boshqaruv tizimida inqiroz holatlari yuzaga keldi. Natijada Oltin O‘rda davlatining parchalanishi va uning o‘rnida yangi siyosiy tuzilmalar paydo bo‘lishi kuzatildi.

Umuman olganda, Oltin O‘rda boshqaruv tizimi o‘rta asrlar Yevroosiyo davlat boshqaruvi tarixida muhim o‘rin tutib, keyingi davrlardagi turkiy va musulmon davlatlarining ma’muriy institutlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М.: Наука, 1985.246 с.
2. Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.). Пер. икомм. Е.В.Бахревского. Симферополь: ДАР, 1999. 144 с.
3. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Т. I. Пер., тексты,глоссарии. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. 620 с.
4. Котвич В.Л. Из поучений Чингиз-хана // Восток. 1923. № 3. с. 94–96.
5. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Пер. В.Г.Тизенгаузена.Т. I. Извлечения из сочинений арабских. СПб.: Тип. имп. Академии наук, 1884. 579 с.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA OILA INSTITUTINI MUSTAHKAMLASHNING DAVLAT SIYOSATI VA IJTIMOIY MEXANIZMLARI

Sayfutdinov Dostonbek Rustamjon o‘g‘li
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Tarix yo‘nalishi 2 kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida oila institutini mustahkamlashga qaratilgan davlat siyosati hamda uning ijtimoiy mexanizmlari tahlil etilgan. Xususan, kam ta’minlangan va ko‘p bolali oilalarni, shuningdek bolali onalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga oid normativ-huquqiy hujjatlar, davlat dasturlari va tashabbuslar yoritilgan. Mahalla institutining oilalarni qo‘llab-quvvatlashdagi o‘rni, ijtimoiy yordam tizimi va uning samaradorligi ilmiy asosda tahlil qilingan. Shuningdek, davlat va jamoat tashkilotlari hamkorligida amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida aholining ijtimoiy himoyasi kuchaygani hamda oila institutining jamiyatdagi roli mustahkamlangani asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: oila instituti, ijtimoiy himoya, davlat siyosati, mahalla instituti, kam ta’minlangan oilalar, yosh oilalar, ijtimoiy yordam, nafaqa tizimi, davlat dasturlari, sog‘lom avlod, xotin-qizlar, ijtimoiy barqarorlik,

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo‘llab-quvvatlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Ayniqsa, kam ta’minlangan va ko‘p bolali oilalar, shuningdek bolasi kichik bo‘lgan onalarni moddiy va ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash maqsadida qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Mahalla institutining faol ishtiroki orqali aholining ehtiyojmand qatlamlariga aniq yo‘naltirilgan yordam ko‘rsatish tizimi yo‘lga qo‘yildi. Bu jarayonda nafaqalar tayinlash, moddiy yordam

ajratish hamda oilalarning iqtisodiy barqarorligini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar muhim ahamiyat kasb etdi.

Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini bo‘lib, uning mustahkamligi jamiyat barqarorligi va taraqqiyoti uchun muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasida oila institutini qo‘llab-quvvatlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov demokratik fuqarolik jamiyatini barpo etish jarayonini sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalash bilan chambarchas bog‘liq deb hisoblagan. Shu maqsadda “Sog‘lom avlod uchun” ordenining ta’sis etilishi, shu nomdagi jamg‘armaning tashkil qilinishi, shuningdek “Kamolot”, “Mahalla” jamg‘armalari hamda “Oila” ilmiy-amaliy markazining faoliyat boshlashi muhim ahamiyat kasb etdi. Bundan tashqari, “Kam ta’minlangan oilalarni qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida” [1] (1994) va “Bolali oilalarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida” (1997) kabi hujjatlar ham mamlakatimizda oilani mustahkamlashga qaratilgan muhim davlat siyosati choralaridan biri bo‘ldi.

1999-yil dekabr oyida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi kuniga bag‘ishlangan tantanali yig‘ilishdagi nutqida Birinchi Prezident I.A.Karimov avvalgi yillarda belgilangan ustuvor yo‘nalishlar – inson manfaatlari, oila va ayollar masalalariga qaratilgan siyosat izchil davom ettirilishini ta’kidlab, 2000-yilni mamlakatimizda “Sog‘lom avlod yili” deb e’lon qilish tashabbusini ilgari surdi [2]. Bu tashabbus jamiyatda sog‘lom va barkamol avlodni tarbiyalashga qaratilgan davlat siyosatining muhim bosqichlaridan biri bo‘ldi.

Shu munosabat bilan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 15-fevraldagi qarori bilan “Sog‘lom avlod” Davlat dasturi qabul qilindi. Mazkur dastur sog‘lom oilani shakllantirish, yosh avlodni ma’naviy yetuk, jismonan baquvvat va intellektual rivojlangan shaxs sifatida tarbiyalashga qaratilgan keng ko‘lamli chora-tadbirlarni amalga oshirishni nazarda tutdi [3]. Bu jarayonda davlat bilan bir qatorda jamoat tashkilotlari va xayriya jamg‘armalari ham muhim rol o‘ynadi. Jumladan, “Sog‘lom avlod uchun”, “Mahalla”, “Navro‘z” jamg‘armalari hamda “Ma’naviyat va ma’rifat” jamoatchilik markazi faoliyati orqali yosh avlodning ma’naviy kamoloti, milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va ijtimoiy faolligini oshirishga katta e’tibor qaratildi. Ushbu tashkilotlar tomonidan nogironlar, kam ta’minlangan oilalar hamda ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarga moddiy va ma’naviy yordam ko‘rsatildi.

Shuningdek, mustahkam oilani shakllantirish va oilaviy muammolarni hal etishda mahalla instituti alohida o‘rin tutib keldi. Shu bois mahalla fuqarolar yig‘inlari oilalarda sog‘lom ma’naviy muhitni shakllantirish, nizolarni bartaraf etish va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2002-yil 25-yanvardagi “Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini aniq yo‘naltirilgan tarzda qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish to‘g‘risida”gi PF-3017-sonli Farmonga[4] muvofiq, bolasi ikki yoshga to‘lgunga qadar uni parvarish qilish bilan band bo‘lib ishlamaydigan onalarga mahalla orqali beriladigan oylik nafaqa miqdori 2002-yil 1-fevraldan eng kam ish haqining 170 foizi, 2003-yil 1-yanvardan esa 200 foizi etib belgilandi.

Shuningdek, 2006-yil 23-martdagi “Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida chorva mollarini ko‘paytirishni rag‘batlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-308-sonli qaror ijrosi doirasida “Mahalla” xayriya jamg‘armasi va mahalla fuqarolar yig‘inlari tashabbusi bilan kam ta’minlangan hamda ko‘p bolali oilalarni qo‘llab-quvvatlash ishlari kuchaytirildi. Jumladan, 2006-yilda 569,6 mln so‘m mablag‘ evaziga 1424 bosh qoramol ushbu oilalarga yetkazib berildi, shuningdek homiylar tomonidan “Mahalla” jamg‘armasi va mahallalarga 5 mlrd 388 mln so‘m miqdorida ijtimoiy yordam ko‘rsatildi. Mazkur chora-tadbirlar mustaqillik yillarida davlat va mahalla institutlari hamkorligida oilalarni ijtimoiy-iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash, ayniqsa yosh bolali va ko‘p farzandli oilalar farovonligini mustahkamlashga xizmat qilgan [5].

Mamlakatimizda oilalarni mustahkamlash va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan davlat siyosati izchil davom ettirib borildi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2007-yil 19-martdagi “Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish va mustahkamlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni [6]bu borada muhim ahamiyat kasb etdi. Mazkur hujjatga muvofiq, 2007-yil 1-sentabrdan boshlab davlat byudjetidan kam ta’minlangan oilalarga ajratiladigan moddiy yordam miqdori sezilarli darajada oshirildi.

Shuningdek, 2007-yilda amalga oshirilgan “Ijtimoiy himoya yili” Davlat dasturi aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, ayniqsa ehtiyojmand oilalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o‘z ichiga oldi. Bu dastur nafaqat bir yil doirasidagi vazifalarni, balki mamlakatda ijtimoiy himoya tizimini uzoq muddatli istiqbolda rivojlantirishni ham nazarda tutdi [7]. Mazkur farmonga ko‘ra, ko‘p bolali ehtiyojmand oilalar, ikki yoshgacha farzandi bor ishlamaydigan onalar hamda kam ta’minlangan oilalarga nafaqa va moddiy yordam mahalla fuqarolar yig‘inlari tomonidan oilaning daromadi va mol-mulki hisobga olingan holda, ijtimoiy adolat tamoyili asosida tayinlanishi belgilandi. Shuningdek, 1-sentabrdan boshlab kam ta’minlangan oilalarga ajratiladigan budjet mablag‘lari 1,5 baravarga oshirilib, to‘lov muddati 6 oygacha uzaytirildi. 2007-yil “Ijtimoiy himoya yili” doirasida esa tadbirkorlik subyektlarining mahallalarga ajratgan mablag‘lari daromad solig‘idan ozod qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidentining 2007-yil 18-maydagi “Yosh oilalarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni yosh oilalarni ijtimoiy himoya qilishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Unga ko‘ra, har ikki tomoni 30 yoshdan oshmagan va ilk bor nikohdan o‘tgan oilalar yosh oilalar toifasiga kiritilib, ularga uy-joy qurish yoki sotib olish hamda tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun imtiyozli kreditlar berish tizimi joriy etildi. Shuningdek, ish haqi, pensiya va stipendiyalar miqdorining oshirilishi oilalarning moddiy farovonligini yaxshilashga xizmat qildi. Mustaqillik yillarida milliy va diniy qadriyatlarning tiklanishi, mahalla va jamoatchilik tashkilotlari faoliyati ham oilalarni mustahkamlash va yosh avlodni barkamol etib tarbiyalashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

2012-yilning O‘zbekistonda “Mustahkam oila yili” deb e’lon qilinishi oila siyosatini rivojlantirishdagi muhim bosqichlardan biri bo‘ldi. Shu munosabat bilan qabul qilingan “Mustahkam oila yili” Davlat dasturida jamiyatning asosi bo‘lgan oila institutini yanada mustahkamlash, ayniqsa yosh oilalarning huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilandi [8].

Dastur doirasida oila institutining huquqiy asoslarini takomillashtirish, yosh oilalarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash, mahalla institutining rolini kuchaytirish, onalik va bolalikni muhofaza qilish hamda “Sog‘lom ona – sog‘lom farzand” tamoyilini rivojlantirish kabi ustuvor vazifalar ilgari surildi. Ushbu chora-tadbirlar jamiyatda sog‘lom va mustahkam oilalarni shakllantirish hamda barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qildi.

Birinchi prezident tashabbusi bilan 2013-yilning “Obod turmush yili” deb e’lon qilinishi oilaga bo‘lgan e’tibor va g‘amxo‘rlikning yorqin ifodasidir. Davlat dasturi doirasida yosh oilalarni qo‘llab-quvvatlash, ularning uy-joy va maishiy sharoitlarini yaxshilashga alohida e’tibor qaratildi. Shuningdek, sog‘liqni saqlash va ta’lim tizimini takomillashtirish, yosh avlodni barkamol etib tarbiyalash, uy-joy va infratuzilmani rivojlantirish, mahalla institutining rolini kuchaytirish, oilalarni mustahkamlash hamda ayollarning jamiyatdagi faolligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilishi ko‘zda tutildi.

2016-yilning esa “Sog’lom ona va bola yili” deb e’lon qilinishi mahalla faoliyatining yanada mazmunli bo‘lishiga turtki berdi. Bu davrda mahallalarda xotin-qizlar va yoshlar bilan ishlash komissiyalari ishtirokida oilaga oid qonunlarning ahamiyati, onalik va bolalikni muhofaza qilish, sog‘lom avlodni voyaga yetkazish, oiladagi totuvlik hamda xotin-qizlarning jamiyat va oiladagi o‘rniga bag‘ishlangan tadbirlar keng tashkil etildi. Jumladan, “Mahalla oiladan boshlanadi”, “Oila va nikoh”, “Yoshlarni oila qurishga tayyorlash”, “Qaynona ham ona”, “Ayol, oila va jamiyat”, “Ibratli kelinchak”, “Oilada bola tarbiyasi”,

“Sog‘lom ona – sog‘lom farzand” kabi mavzularda seminarlar, ko‘rik-tanlovlar va davra suhbatlari o‘tkazildi [9].

Yuqoridagi hujjatlar va amalga oshirilgan ijtimoiy dasturlar aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, kam ta’minlangan oilalarning turmush darajasini yaxshilash hamda mahalla institutining jamiyatdagi rolini mustahkamlashga xizmat qildi. Xususan, nafaqa va moddiy yordam tizimining kengaytirilishi, tadbirkorlik subyektlari va homiylarning ijtimoiy loyihalardagi ishtiroki aholining ijtimoiy barqarorligini ta’minlashda muhim omil bo‘ldi. Natijada mamlakatda ijtimoiy himoya tizimi yanada takomillashib, aholining ehtiyojmand qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari shakllandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://lex.uz/docs/-196343
2. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sog’lom avlod davlat dasturi to’g’risida»gi qarori // «xalq so’zi» gazetasi, 2000 yil, 16 fevral.
3. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Sog’lom avlod davlat dasturi to’g’risida»gi qarori // «xalq so’zi» gazetasi, 2000 yil, 16 fevral.
4. https://lex.uz/docs/-149685
5. Республика “Маҳалла” хайрия жамғармасининг жорий архиви, 2008 йил 10 сентябрь. // Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 23 мартдаги “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорини амалга оширишда республика “Маҳалла” хайрия жамғармасининг иштироки ҳақида маълумотнома. – Б. 3–4.
6. https://lex.uz/docs/-1145040
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 19 мартдаги ПФ-3864-сонли “Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш ва мустаҳкамлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007, 12-сон, 105-модда; 2012, 52-сон, 586-модда.
8. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mustahkam oila yili davlat dasturi to’g’risida”gi Qarori // “Ma’rifat” gazetasi 2012 yil 29 fevral.
9. Respublika jamoatchilik fikrini o‘rganish “Ijtimoiy fikr” markazining joriy arxivi. “Ijtimoiy fikr” markazining 2003-yil yanvar oyida o‘tkazilgan sotsiologik so‘rovnoma materiallari. – B. 10.

QORAXONIYLAR DAVLATIDAGI SIYOSIY TUZUM VA BOSHQARUV TIZIMI

Boqiyeva Umida Xabibullayevna
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Tarix yo'nalishi 2 kurs magistranti.
umidab@gmail.com Tel: 90-934-58-59

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qoraxoniylar davlatining siyosiy tuzumi va boshqaruv tizimi tarixiy-ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Unda davlatning shakllanish jarayoni, turkiy qabilaviy an'analar bilan islomiy boshqaruv tajribasining uyg'unlashuvi, markaziy va mahalliy boshqaruv tizimi hamda harbiy-ma'muriy tuzilmaning asosiy xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, xoqonlikning iyerarxik boshqaruv modeli, viloyat elokxonlik tizimi, saroy amaldorlari faoliyati va harbiy kuchlarning tashkil etilishi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Maqolada Qoraxoniylar davlatining Markaziy Osiyo siyosiy tarixidagi o'rni hamda keyingi turkiy-islamiy davlatlar rivojiga ko'rsatgan ta'siri ochib beriladi. Tadqiqot tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida umumlashtirilib, Qoraxoniylar davlatchiligining o'ziga xos modeli sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar davlati, siyosiy tuzum, boshqaruv tizimi, xoqonlik, elokxon, turkiy davlatchilik, Markaziy Osiyo, harbiy tizim, islom mafkurasi, ma'muriy iyerarxiya, Movarounnahr, Yettisuv, turkiy qabilalar, davlat boshqaruvi, harbiy-ma'muriy tuzilma.

Movarounnahr va Yettisuvning IX–XII asrlar siyosiy tarixida Qoraxoniylar davlati muhim o'rin tutadi. Somoniylar inqirozga yuz tutgan, ammo Saljuqiylar va Xorazmshohlar hali to'liq shakllanmagan davrda Qoraxoniylar mintaqada turkiy siyosiy elitaning yetakchi kuchiga aylandi. Ular turkiy xoqonlik an'analari bilan Eron-so'g'd boshqaruv tajribasini uyg'unlashtirib, davlatchilikni yangi bosqichga olib chiqdi hamda islom mafkurasini siyosiy boshqaruv bilan bog'lab, uning legitimatsiyasini mustahkamladi.

Qoraxoniylar boshqaruv tizimi ikki boshli xoqonlik, viloyat-elokxonlik iyerarxiyasi va kengash-maslahat an'analari bilan ajralib turdi. Davlat qabila ittifoqi asosidagi boshqaruvdan markazlashgan tizimga o'tib, tangazorlik, noiblik va vaqf yerlari tizimini rivojlantirdi. Shu bilan birga, saroy amaldorlari, harbiylar va ulamolar o'rtasida muvozanat saqlanishiga alohida e'tibor qaratildi.

Dastlab IX asr o'rtalarida shakllangan bu davlatda boshqaruv qabilaviy-harbiy asosga ega bo'lib, hukmdor "yabg'u" unvoni bilan atalgan, keyinchalik esa tizim yanada takomillashib, markazlashgan boshqaruvga o'tdi [1]. Hududdagi barcha qabilalar yabg'uga bo'ysungan va u ularning xavfsizligini ta'minlagan. Har bir

qabila o‘z sardori tomonidan boshqarilib, ular bir vaqtning o‘zida harbiy sarkarda va xoqon noibi sifatida yabg‘u buyrug‘i bilan yurishlarda ishtirok etgan.

Vaqt o‘tishi bilan boshqaruv tizimi takomillashdi. X asr o‘rtalariga kelib, davlat hududi kengayishi natijasida islohotlar o‘tkazilib, boshqaruv markazlashdi. Davlat boshida “qoraxon” unvonli buyuk xoqon turib, taxt aka-uka tartibida sulolaning eng yoshi ulug‘ vakiliga o‘tgan. Shu bilan birga tavg‘achxon, arslonxon, bug‘roxon kabi faxriy unvonlar ham qo‘llanilgan.

Davlat aniq iyerarxiyaga ega bo‘lib, viloyatlarga bo‘lingan holda boshqarildi. Viloyat hukmdorlari “elokxon” deb atalib, ular xoqon noiblari sifatida faoliyat yuritgan, ayrim hollarda o‘z nomidan tanga zarb etib, nisbiy mustaqillikka intilgan. Movarounnahr elokxoni odatda Samarqandda istiqomat qilgan. Viloyatlar “taqin” unvonli shaxslar tomonidan boshqarilgan bo‘lib, ular ham ma’muriy, ham harbiy vazifalarni bajargan. Shahar boshqaruvi esa hokim, rais va muhtasiblar zimmasiga yuklatilgan.

Islom dini davlat mafkurasi darajasiga ko‘tarilib, siyosiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim rol o‘ynadi. Ruhoniylar – imomlar, sayyidlar, shayxlar va sadrlarning mavqei oshib, ularning jamiyat va davlat boshqaruvidagi ta’siri kuchaydi, natijada vaqf yerlarining kengayishi kuzatildi [1].

Qoraxoniylar xoqonligi Markaziy Osiyo tarixida muhim o‘rin tutgan turkiy davlatlardan biri bo‘lib, turkiy davlatchilik an’analari asosida shakllangan. U X asrning 990-yillarida Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Janubiy Tyan-Shan hududlarida vujudga kelgan. Davlatning tashkil topishida qarluqlar, chigillar va yag‘mo kabi yirik turkiy qabilalar hal qiluvchi rol o‘ynagan [2].

Qoraxoniy hukmdorlari Arslonxon va Bug‘roxon unvonlari bilan mashhur bo‘lib, taxtga chiqqan hukmdor “ulug‘xon” yoki “qoraxon” deb atalgan, ba’zan “xonlar xoni” va “tamg‘achxon” titullari bilan ham sharaflangan. X asr oxirida Abdulkarим Sotuq Bug‘roxon va uning nabirasi Horun ibn Muso boshchiligidagi yurishlar natijasida 992-yilda Buxoro egallanib, Shosh va Farg‘ona hududlari ham qo‘lga kiritildi. 996–999-yillardagi keyingi yurishlarda Somoniylar davlati to‘liq mag‘lub etilib, Nasr I Qoraxoniy Movarounnahrni egalladi va bu yerda yangi turkiy sulola hukmronligiga asos soldi. Qoraxoniylar Movarounnahrni 1212-yilgacha boshqarib, o‘sha yili Xorazmshoh Muhammad tomonidan tugatildi [3].

Qoraxoniylar qurolli kuchlari haqida uyg‘ur olimi Xoji Nurhaji ma’lumotlariga ko‘ra, sulola armiyani mustahkamlash va harbiy boshqaruvni rivojlantirishga katta e’tibor qaratgan. Harbiy qo‘mondonlardan qat’iy intizom, jasorat va qurolni mukammal bilish bilan birga, keng siyosiy tafakkur, dushman holatini chuqur tahlil qilish, qo‘shinlarni oqilona boshqarish hamda qulay joylashuvni tanlash talab etilgan. Shuningdek, ular askarlarga mehribon bo‘lishi va

davlat hamda xalq manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yishi zarur deb hisoblangan [4].

Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarida ta’kidlaganidek, qo‘mondon mol-dunyoga hirs qo‘ymasligi va haddan tashqari boy bo‘lmasligi lozim, shunda u atrofida mard jangchilarni to‘play oladi va ular sadoqat bilan xizmat qiladi. Qo‘mondonning mag‘rurligi esa dushman ustidan g‘alaba qozonishda muhim omil sifatida ko‘rsatiladi. Qoraxoniylar an’anasiga ko‘ra, ko‘pincha xoqonning o‘zi yoki uning o‘g‘li bosh qo‘mondon (“suv boshi”) vazifasini bajargan. Armiya “suv” deb atalib, 4 ming askar “bir doshin”, 12 ming askar esa “chung qishin” (katta doshin) sifatida tashkil etilgan [4]. Bosh qo‘mondon “urdagoh” deb ataluvchi qarorgohni to‘g‘ri tanlash, doshinlarni joylashtirish uchun qulay hududni belgilash kabi muhim vazifalarni bajargan.

Umuman olganda, Qoraxoniylar xoqonligi Markaziy Osiyoda turkiy harbiy-ma’muriy an’analarni yanada rivojlantirib, markazlashgan boshqaruv, intizomli armiya va kuchli harbiy rahbarlar tizimini shakllantirdi. Sulola qo‘shinlarida tartib-intizomga alohida e’tibor berilib, qo‘mondonlarni tayinlashda qat’iy mezonlarga amal qilingan. Tinchlik davrida muntazam armiya son jihatdan uncha katta bo‘lmagan, ammo uning jangovar tayyorgarligi yuqori darajada saqlangan. Urush paytida esa qo‘shinlar safi kengaytirilib, jang tugagach safarbar etilgan kuchlar o‘z joylariga qaytarilgan. Armiyada qal’alarni himoya qiluvchi, xoqonni qo‘riqlovchi, tungi hujum qiluvchi, razvedka va kuzatuv vazifalarini bajaruvchi maxsus bo‘linmalar mavjud bo‘lgan.

Qurolli kuchlar uch toifaga bo‘lingan: markaziy hokimiyatga bo‘ysunuvchi muntazam armiya, sulola a’zolari va yuqori amaldorlarning shaxsiy qo‘shinlari hamda qabila boshliqlariga tegishli harbiy kuchlar. Harbiy tuzilmaning eng kichik bo‘g‘ini “o‘toq” bo‘lib, 10 askardan iborat bo‘lgan va o‘toqbosh tomonidan boshqarilgan. Bir necha o‘toq “xayil”ni, o‘nta o‘toq esa “kiyam”ni tashkil etgan. Bu tizimni “kun o‘toqbosh” boshqarib, uning tasarrufida yuzboshi va boshqa zobitlar faoliyat yuritgan.

Urush davrida qo‘shinlar “o‘ng qo‘l qo‘shini”, “so‘l qo‘l qo‘shini”, “o‘rta saf” va “orqa saf”ga bo‘linib, aniq tartib asosida jangovar harakat qilgan. Qo‘shinning oziq-ovqat ta’minoti bilan maxsus bo‘linmalar shug‘ullangan bo‘lib, bu g‘alabani ta’minlovchi muhim omillardan biri hisoblangan.

Urushlarda alohida jasorat ko‘rsatgan hukmdor va sarkardalarga “Bug‘roxon”, “Bug‘ro-qoraxon”, “Tungaxon”, tashqi siyosat va davlat ishlaridagi xizmatlari uchun esa “Qodirkhon” unvonlari berilgan. Jangovar qahramonlik ko‘rsatganlar “Kilichxon”, “Sukman”, “Tunga-tekin”, “Alp-tekin”, “Yorgan-tekin” kabi faxriy unvonlar bilan taqdirlangan. Davlat xizmatida fidokorona faoliyat

yuritganlar “Kul-bilgaxon”, saroydagi eng yuqori mansabdorlar esa “Bosh hojib” unvoniga ega bo‘lgan.

Har bir amaldor o‘z mansabiga mos kiyim kiygan va rasmiy hujjatlarga shaxsiy tamg‘a bosgan; bu tamg‘a xoqon tomonidan berilgan. Maoshlar esa aniq tartib-qoidalar asosida belgilanib, xizmat darajasiga qarab o‘zgarib borgan. Qoraxoniylar davrida “Harbiy devon” tashkil etilib, u qo‘shinlarni ro‘yxatga olish, maosh tayinlash, lavozim o‘zgarishlarini rasmiylashtirish hamda halok bo‘lgan askarlarni hisobdan chiqarish kabi vazifalarni bajargan. Askarlar oyma-oy maosh olgan bo‘lib, bu ularning jangovar ruhini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Qo‘shinlarda to‘qqiz xil tug‘ ishlatilgan bo‘lib, ular davlat ramzi hisoblangan. Tug‘lar odatda sarg‘ish-qizil rangda, ipak yoki paxta matodan tayyorlangan. Harbiy tuzilma va unvonlar ko‘p jihatdan qadimgi turkiy an’analarni davom ettirgan bo‘lsa-da, Islom davrida ayrim yangi lavozim va tizimlar ham shakllangan. Qoraxoniylar qo‘shinlari o‘rtasida aloqa tezkor choparlar va signal minoralari (“kurguy”, “kargu”) orqali ta’minlangan. Harbiy taktika sifatida pushtirma, chalg‘itish usullari va mustahkam lagerlar qurish keng qo‘llanilgan.

Qurol-yarog‘lar o‘q-yoy, qilich, nayza, bolta, temir to‘qmoq va xanjarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, himoya vositalari sifatida sovut, dubulga va qalqon ishlatilgan. Dubulga ostiga kiyiladigan jun qalpoq – “kaduk” – jangchilarning boshini himoya qilgan.

Xoqon bosh qo‘mondon hisoblangan bo‘lib, undan tashqari xoqon avlodlari, viloyat hokimlari va yirik amaldorlar tasarrufida ham qo‘riqchi qo‘shinlar mavjud edi. Qoraxoniylar qo‘shin tizimi ko‘p jihatdan yollanma kuchlarga tayangan, tinchlik davrida kichik, urush paytida esa kengaytirilgan armiyadan iborat bo‘lgan. Shu bilan birga, qo‘shin tarkibida vatanparvarlik, intizom va jangovar ruhni shakllantirishga alohida e’tibor berilgan. Qoraxoniylar harbiy tizimi Markaziy Osiyoda turkiy-islomiy davlatchilikning ilk mukammal modelini yaratib, keyingi Saljuqiylar, Xorazmshohlar va Temuriylar davlatchilik an’analariga kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Р. Хасанов. Қорахонийлар давлатининг ташкил топишн ва ўзбек давлатчилиги гарихида тутган ўрни. Монография. -Т.: «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2024. 192 бет.
2. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — Москва-Ленинград: Академия наук СССР, 1950. — С. 57, 184—188.

3. Бартольд В. В. Богра-хан // Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии / Ю. Э. Брегель, Б. Г. Гафуров. — Москва: Наука, 1964. — Т. II (2). — С. 506. — 658 с
4. Хожи Нурхажи Қадимги уйғурлар ва қорахонийлар. Урумчи 2001. 327-бет

2000-YILLAR BOSHLARIDA QASHQADARYO VILOYATIDA IJTIMOIY-IQTISODIY ISLOHOTLAR VA ULARNING AHOLI TURMUSH DARAJASIGA TA’SIRI

Raximov Farxod Rasulovich
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Tarix yo‘nalishi 2 kurs magistranti
farxod86@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada 2000-yillar boshlarida Qashqadaryo viloyatida amalga oshirilgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar hamda ularning aholi turmush darajasiga ta’siri tahlil etilgan. Tadqiqotda agrar sohani isloh qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, bandlikni ta’minlash va aholi daromadlarini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar yoritilgan. Shuningdek, Shahrisabz tumani misolida aholi daromadlari va xarajatlari tarkibi, demografik omillar hamda mehnat bozori ko‘rsatkichlari o‘rganilgan. Tahlillar asosida islohotlarning ijobiy natijalari bilan bir qatorda mavjud muammolar ham aniqlanib, hududiy rivojlanishni takomillashtirish bo‘yicha xulosalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo viloyati, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, aholi turmush darajasi, bandlik, daromadlar, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, agrar islohotlar, Shahrisabz tumani, mehnat bozori, ijtimoiy himoya, infratuzilma.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab O‘zbekiston iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, bozor munosabatlarini shakllantirish va aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirib kelmoqda. Ayniqsa, 2000-yillar boshlari mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim bosqich bo‘lib, bu davrda hududlar kesimida, jumladan Qashqadaryo viloyatida ham sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalash tizimi faoliyati yaxshilanib, ish haqlari, stipendiyalar, pensiyalar miqdori uzluksiz oshirib borildi. 1992 yil 8 yanvarda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Pensiyalar, stipendiyalar va noishlab chiqarish soha xodimlarining lavozim maoshlari miqdorini oshirish to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq xalq ta’limi, sog‘liqni saqlash, madaniyat va ijtimoiy ta’minot, fan, davlat muassasalari va uy-joy kommunal xo‘jaligi tarmoqlari xodimlarining ish haqi 2 barobar oshirildi [1]. Jumladan, qarilik,

nogironlik va boquvchisini yo‘qotganlarga to‘lanadigan nafaqalar ham ko‘paytirildi. Birgina, Qarshi tumanida 1992 yili 16385 kishi nafaqa oldi. Shulardan 9621 tasi yoshi bo‘yicha, 240 nafari ikkinchi jahon urushi nogironligi uchun, 315 nafari nogironligi uchun nafaqa oldi. Shuningdek, mazkur tumanda qishloq xo‘jaligi kasaba uyushmasi yo‘li bilan va mehnat birjasi tomonidan nafaqa pullari to‘landi [2]. Demak, O‘zbekiston qishloq aholisiga moddiy yordamni tashkil etish ishi eng dolzarb masalalar qatoridan joy oldi va muammolarni hal etish uchun qator tashkilotlar jalb etildi.

Mustaqillikdan so‘ng O‘zbekiston oldida turgan ustuvor vazifalardan biri iqtisodiyotni bosqichma-bosqich bozor munosabatlariga o‘tkazish, hududlar barqaror rivojlanishini ta’minlash hamda aholi turmush darajasini oshirishdan iborat edi. 2000-yillar boshlarida amalga oshirilgan tarkibiy islohotlar hududiy rivojlanish strategiyasida muhim bosqich bo‘lib, viloyatlar iqtisodiyotining agrar ixtisoslashuvi, demografik omillar va mehnat resurslari salohiyati bilan chambarchas bog‘liq holda shakllandi. 2004 yilning 1-choragi yakunlariga ko‘ra, iqtisodiy o‘sish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi hamda islohotlarning chuqurlashuvi natijasida aholi turmush darajasini yaxshilash uchun ijobiy shart-sharoitlar yuzaga keldi. Jumladan, real daromadlar 14,1 foizga, o‘rtacha oylik ish haqi 24,5 foizga oshdi. Uy xo‘jaliklari xarajatlari tarkibida oziq-ovqat ulushi 4,4 foizga kamayib, nooziq-ovqat mahsulotlari ulushi 2,7 foizga oshgani iqtisodiy holatning yaxshilanganini ko‘rsatadi [3].

Mazkur davrda respublikaning janubida joylashgan Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz tumani aholisining turmush darajasida ham sezilarli o‘zgarishlar kuzatildi. 2000-yillar boshlarida tuman aholisi 272 ming nafarni tashkil etib, uning tarkibida 0–15 yoshdagilar 40 foiz, nafaqaxo‘rlar 10 foiz va iqtisodiy faol bo‘lmaganlar 11 foizni tashkil etdi. Mazkur demografik holat iqtisodiyotda band aholiga tushadigan boqimandalik yukining yuqori ekanligini ko‘rsatadi [4].

Shahrisabz tumanida ushbu davrda mehnat bozori ko‘rsatkichlari ham o‘ziga xos xususiyat kasb etdi. Jumladan, tuman mehnat bo‘limida ish izlovchi sifatida rasman ro‘yxatda turganlar 1 foizni, rasmiy sektorda band bo‘lganlar 28 foizni, norasmiy faoliyat bilan shug‘ullanuvchilar esa 10 foizni tashkil etdi [4]. Aholi tarkibidagi bunday o‘ziga xoslik uy xo‘jaligi daromadlari va xarajatlariga albatta o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

2003 yil yanvar–iyun oylarida Shahrisabz tumanida aholi jon boshiga daromad 70 539,6 so‘mni tashkil etdi. Daromad tarkibida ish haqi (31,3 foiz), mahsulot sotish va xizmat ko‘rsatish (29,1 foiz), transport xizmatlari (23,2 foiz) hamda tadbirkorlik faoliyati (11,7 foiz) asosiy ulushni egalladi. 1999 yil ma’lumotlari bilan taqqoslaganda, ayniqsa tadbirkorlik va xizmat ko‘rsatishdan

olinadigan daromadlar sezilarli darajada oshgani kuzatilib, bu ijobiy iqtisodiy siljish sifatida baholanadi. Mazkur davrda aholi xarajatlari 69 994,5 so‘mni tashkil etib, uning asosiy qismi oziq-ovqat mahsulotlariga (74,6 foiz) to‘g‘ri kelgan. Shuningdek, nooziq-ovqat mahsulotlariga 14 foiz, xizmatlarga 8,7 foiz va boshqa xarajatlarga 2,7 foiz mablag‘ sarflangan [5].

Aholi turmush darajasini baholashda oila xarajatlari tarkibida oziq-ovqat mahsulotlari ulushining yuqoriligi ijobiy holat sifatida qaralmaydi. 2003 yil yanvar–iyun oylarida Shahrisabz tumani aholisi tomonidan oziq-ovqat mahsulotlariga jon boshiga 51 914 so‘m sarflangan. Mazkur ko‘rsatkich O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi tomonidan 1999 yil 30 oktabrda tasdiqlangan iste’mol me’yorlari bilan taqqoslanganda sezilarli darajada past bo‘lib, talab etilgan 110 663 so‘mga nisbatan 58 747 so‘m kamni tashkil etgan. Ushbu holat aholi oziq-ovqat iste’moli darajasi belgilangan me’yorlardan ancha past bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Aholi turmush darajasini oshirish va oila daromadlarini ko‘paytirishning asosiy omili sifatida bandlikni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etdi. Bu borada Qashqadaryo viloyati, xususan Shahrisabz tumanida qator amaliy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, 2004 yil 26 fevralda “Mehr va muruvvat” yili doirasida tuman hokimining 17-f sonli farmoyishi qabul qilinib, kam ta’minlangan 22200 ta oilaning yashash sharoiti o‘rganildi va ularning iqtisodiy holatini yaxshilash bo‘yicha aniq takliflar ishlab chiqildi [5].

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, mazkur oilalarda bolalar 45 foizni, pensionerlar va nogironlar 15 foizni, mehnatga layoqatli aholi 40 foizni tashkil etgan. Mehnatga layoqatlilarning 24 foizi doimiy ishga ega emasligi aniqlanib, oilalar daromadini oshirish maqsadida mikrokreditlar ajratish mexanizmi joriy etildi. Shuningdek, 2006 yilgacha mo‘ljallangan bandlik dasturi ishlab chiqilib, yangi ish o‘rinlari yaratish, mavjudlarini kengaytirish va kasbga o‘qitish choralari belgilandi. Mazkur dasturga ko‘ra, 2003 yilga nisbatan 2006 yilda jon boshiga oylik oila daromadini 235 foizga oshirish rejalashtirildi. Oilaning iqtisodiy holati uning demografik tarkibi bilan uzviy bog‘liqligi inobatga olinib, 2004 yil 2 aprelda tuman hokimining 46-f sonli farmoyishi asosida maxsus ishchi guruh tuzildi. Ushbu guruh tomonidan hududdagi mahallalarda so‘rovnoma o‘tkazilib, oilalarning ijtimoiy-demografik holati, daromad va xarajatlari, salomatligi hamda turmush sharoitlari kompleks o‘rganildi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, yangi mustaqil taraqqiyot yo‘lidan borayotgan respublikamizning barqaror ijtimoiy-iktisodiy rivojlanishini ta’minlash uchun har bir viloyat, tumanning xududiy xususiyatlarini hisobga olib, hududning

ijgimoiy-iqgisodiy taraqqiyotini ta’minlab beradigan omillarni mukammal o‘rganish davr talabi, kun tartibidagi eng dolzarb masaladir.

Umuman olganda, 2000-yillar boshlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar Qashqadaryo viloyatida barqaror rivojlanish uchun zarur institutsional va iqtisodiy asoslarni yaratdi hamda aholi turmush darajasining oshishida muhim omil bo‘lib xizmat qildi. Mazkur davr tajribasi hududiy rivojlanish siyosatini takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. – 1992 йил январь.-№ 1-42. – Б. 23-26.
2. ЎзРПДАҚВФ, 846-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 58-варақ.
3. Халқ сўзи. 2004 йил. 10 феврал
4. Tuman mehnat bo‘limi ma’lumotlari
5. Tuman statistika bo‘limi ma’lumotlari

O‘RTA OSIYODA SOVET KONSTITUTSIYAVIY TUZUMINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI (1917–1924 YY.)

Xudayberdiyeva Dilafruz Mardanovna
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Tarix yo‘nalishi 2 kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston hududida XX asr boshlarida yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar hamda sovet davrida shakllangan konstitutsiyaviy tizimning o‘ziga xos jihatlari tahlil etilgan. Tadqiqotda Turkiston ASSR, Xorazm va Buxoro Xalq Sovet Respublikalarida qabul qilingan konstitutsiyalar mazmuni, tuzilishi va ularning huquqiy asoslari yoritilgan. Shuningdek, ushbu konstitutsiyaviy hujjatlarning jamiyatdagi siyosiy jarayonlar, davlat boshqaruvi va fuqarolarning huquq hamda erkinliklariga ko‘rsatgan ta’siri ochib berilgan. Muallif sovet konstitutsiyaviy tizimining mustamlakachilik siyosati bilan bog‘liq jihatlarini tahlil qilib, uning tarixiy-huquqiy ahamiyatini baholaydi.

Kalit so‘zlar: Turkiston ASSR, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi, konstitutsiya, sovet tuzumi, davlat boshqaruvi, huquqiy tizim, saylov huquqi, milliy-hududiy chegaralanish, siyosiy islohotlar.

O‘zbekiston hududida qadimgi va o‘rta asrlarda mavjud bo‘lgan davlatlar o‘ziga xos huquqiy tizim va boshqaruv an’analarini yaratgan bo‘lib, ular keyingi davrlar uchun muhim tarixiy-huquqiy asos bo‘lib xizmat qilgan. Xususan, Amir Temur davrida yaratilgan “Temur tuzuklari” davlat boshqaruvi va huquqiy tartibotning muhim manbalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Biroq XX asr boshlarida yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar, xususan 1917-yilgi inqilobdan so‘ng

O‘rta Osiyo hududi Sovet davlati tarkibiga kiritilib, yangi siyosiy-huquqiy tizim joriy etildi. Natijada, Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm xalq respublikalari hamda keyinchalik O‘zbekiston SSR hududida sovet tipidagi konstitutsiyaviy tuzum shakllantirildi.

Ma’lumki, Rossiya imperiyasida 1917 yil oktabr oyida davlat to‘ntarishi bo‘lib o‘tdi, o‘zlarini xalqparvar deb e’lon qilgan, kommunistlar hokimiyatni qo‘lga oldilar. Shundan keyin O‘rta Osiyoda o‘rnatilgan shovinistik tengsizlik natijasida milliy ozodlik harakatlari vujudga keldi. Boshqa millatlarni bir-biriga qarshi qo‘yish, (masalan dashnoqlarga, O‘rta Osiyoda mahalliy xalqni qirg‘in qilishlariga sharoit yaratib berildi) kabi salbiy ishlarni amalga oshirdilar. Turkiston ASSRning 1918 va 1920 yillaridagi Konstitutsiyalari, Xorazm va Buxoro Xalq Respublikalarining 1920-1921-1923 yillardagi konstitutsiyalari, O‘zbekiston SSRning 1927, 1937, 1978 yillardagi Konstitutsiyalarni qabul qilgan edi.

Sovetlar davrida O‘zbekiston hududida 1918 yil 30 apreldagi Beshinchi Turkiston syezdida va Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi RSFSRning tarkibiga kiritilib, Turkiston ASSR ning muvaqqat (vaqtinchalik) konstitutsiyaviy “Nizomi” qabul qilingan edi [1]. Nizomga ko‘ra: Turkiston o‘lkasining hududi, Rossiya Federatsiyasi tarkibiga kirib, Turkiston Avtonom Sovet Respublikasi deb e’lon qilinadi. Turkiston Sovet Respublikasi Avtonom boshqaruvda bo‘lib, davlatdagi hamma sohalarni boshqarishda Rossiya Sovet Federatsiyasi hukumatini tan oldi. Turkiston ASSRning birinchi Konstitutsiyasi 1918 yil 15 oktabr kuni Sovetlar o‘lkasining VI syezdida 1918 yil 10 iyulidagi RSFSR Konstitutsiyasi asosida qabul qilingan edi. Turkiston ASSR Konstitutsiyasi olti bo‘limdan iborat bo‘lib: I – mehnatkash va eksplutatsiya qilinuvchi xalq huquqlari deklaratsiyasi; II – Umumiy qoidalar; III – Sovet hokimiyatining tuzilishi; IV – Aktiv va passiv saylov huquqi; V – Budjet huquqi; VI - Turkiston ASSR gerbi va bayrog‘i haqida [2]. Shuningdek, Turkiston ASSRning boshqa sohalardagi vakolatlari ham, shunday juda keng berilgan bo‘lib, bu avtonom respublikaning tushunchasiga umuman to‘g‘ri kelmas edi, chunki bu davrga kelib Rossiyadagi fuqarolar urushi tufayli Turkiston bilan vaqtincha aloqalar yaxshi yo‘lga qo‘yilmay qolgan edi [3].

Turkiston ASSRning ikkinchi Konstitutsiyasi 1920 yil 24 sentabrda Turkiston Sovetlarining IX-syezdida Butun Ittifoq Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi tomonidan sanksiyalangan: “Turkiston ASSR RSFSRning bir qismi sifatida avtonomdir” degan qarori ostida qabul qilinib, Turkiston ASSRning “qanday yashash huquqi” aniq qilib qo‘yilgan edi. Turkiston ASSRning bu Konstitutsiyasi: 6 bo‘lim 20 bobdan iborat bo‘lib, 109-moddani o‘z ichiga olgan. Turkiston ASSRning 1920

yildagi Konstitutsiyasi o‘sha paytdagi Rossiyadagi milliy qonuniyatlari asosida o‘zlarining yashash tarziga asoslanib qabul qilingan.

Turkiston ASSR bilan birga hozirgi O‘zbekiston hududida Xorazm va Buxoro xalq Sovet Respublikalarida ham 1920-1923 yillardagi Konstitutsiyalar qabul qilingan. 1919 yil noyabr oyida kommunistik tuzum dohiysi Leninning tashabbusi bilan Xorazm davlati bosib olinib, Xiva xonligining o‘rnida yana bir Sovetlar davlati tashkil qilindi, bu voqea 1920 yil fevral oyida to‘liq amalga oshirilgan [4].

1920-yil 27-30-aprelda Butun Xorazm Sovetlarining syezdi o‘tkazilib, uning birinchi Konstitutsiyasini qabul qilgan. Konstitutsiya: 13-bob 37-moddadan iborat bo‘lib, davlat va mahalliy hokimiyat organlarining tuzilishi ijtimoiy tuzum va fuqarolarning huquq va erkinliklari, Sovetlarga saylov o‘tkazish tartib- qoidalarini o‘z ichiga olgan [5]. Konstitutsiyaning kirish qismining 2-moddasida Xivada sanoat yaxshi rivojlanmagani, sinfiy kurash ham Xiva xalqi o'rtasida avj olmaganligi ta’kidlanib, davlat qurilishi haqidagi bobning 5-moddasida “ ... mamlakatni barcha Xorazm xalqi o‘z vakillari orqali bilvosita boshqaradi», deb qayd etiladi. 1920 yil 11 mayda butun Ittifoq Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi Xorazm Xalq Sovet Respublikasi Konstitutsiyasiga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida Qaror qabul qilgan.

1923 yil 20 oktabrda IV-Butun Xorazm Sovetlarining IV-syezdida ikkinchi Konstitutsiya qabul qilingan. Konstitutsiya V bo‘lim, 12 bob, 44 ta moddadan iborat bo‘lgan [6]. Bu Konstitutsiyada quyidagi tabaqadagi odamlar saylash va saylanish huquqlaridan mahrum etilganlar: ishlamasdan birovlarning kuchidan foydalanayotganlar, ishlamasdan pul topayotganlar, dallollar, ruxoniylar va hokazo.

Buxoroda Sovet hokimiyatni o‘rnatish uchun uning Konstitutsiyasi qabul qilingungacha 1921 yil 21 iyunida BXSRning, joylardagi “Sovet hokimiyati” to‘g‘risidagi vaqtinchalik nizomi qabul qilingan. Nizomda viloyat, tuman, qishloq inqilobiy qo‘mitalari tuzilishi va ularning huquqlari belgilab berilgan [7].

1921 yil 18-23 sentabrda II Butun Buxoro Sovetlarining syezdi chaqirilib, BXSR Konstitutsiyasini qabul qilgan. Konstitutsiya 5-bo‘lim, 16 bobni o‘z ichiga olib, 79 ta moddadan iborat bo‘lgan. BXSR Konstitutsiyasi barcha fuqarolarga teng siyosiy huquqlar berdi, milliy tengsizlikni yo‘qotdi. Konstitutsiyaga ko‘ra BXSRning oliy organi – Butun Buxoro xalq vakillari qurultoyi bo‘lib, u har 2000 saylovchiga bir vakil saylanadigan 350 a’zodan iborat edi [8]. Shuningdek, Konstitutsiyaning oxirgi boblarida saylovni tashkil etish va unda ishtirok etuvchilarning huquqlari 20 yoshdan qilib belgilangan. Xalq sudlari haqidagi nizom ham oxirgi bobga kiritilgan. Sovetlarning fuqarolarga erkinliklar berish, davlat organlari ishini tashkil etish kabi tartib qoidalarning milliy mustamlaka

davlatlar Konstitutsiyalarida shunchaki ko‘rsatib qo‘yilishi kommunistlarning bu sohadagi tajribasini anchagina oshirib yuborgan.

Buxoro hukumatida Turkistondan yuborilgan emissarlarning ta’siri tobora kuchayib bordi. Kommunistik unsurlar bu bilan cheklanib qolmasdan 14-avgustda bo‘lgan MIK favqulodda sessiyasida Konstitutsiya matniga o‘zgartirish kiritishga muvaffaq bo‘ldilar. 1923-yil 11-17-oktabrda bo‘lib o‘tgan Butun Buxoro xalq vakillarining IV qurultoyi Konstitutsiyani o‘zgartirish to‘g‘risidagi qarorni tasdiqladi [8]. Unga binoan barcha savdogar, mulkdor va sobiq amaldorlar saylov huquqidan mahrum qilindi. Ammo ishchi va kosiblarning saylov huquqi kengaytirildi. Shuningdek, qurultoy jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni kuchaytiradigan “sovet qurilishi to‘g‘risida” nomli maxsus qaror qabul qildi. Jamiyat tobora siyosiylashib bordi. Buxoroda o‘tkazilayotgan demokratik islohotlarning taqdiri xavf ostida qoldi.

Xullas, 1918–1924-yillar oralig‘ida O‘zbekiston hududida shakllangan konstitutsiyaviy tizimlar sovet siyosiy tuzumining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Turkiston ASSR, Xorazm va Buxoro xalq respublikalarida qabul qilingan konstitutsiyalar tashqi jihatdan demokratik tamoyillarni o‘z ichiga olgan bo‘lsa-da, amalda markazlashgan boshqaruv tizimiga bo‘ysungan holda faoliyat yuritgan. Mazkur konstitutsiyalarda fuqarolarning huquq va erkinliklari, saylov tizimi hamda davlat hokimiyati organlari faoliyati belgilab berilgan bo‘lsa-da, real siyosiy jarayonlarda bu normalar to‘liq amalga oshirilmagan. Muhim davlat vakolatlari markaz ixtiyorida saqlanib qolganligi sababli respublikalarning haqiqiy suvereniteti cheklangan. Shu bilan birga, mazkur davr konstitutsiyaviy jarayonlari keyingi bosqichlarda O‘zbekiston SSR konstitutsiyalarining shakllanishi uchun asos bo‘lib xizmat qilgan. Ularni tarixiy-huquqiy jihatdan o‘rganish O‘zbekiston davlatchiligi taraqqiyotining murakkab bosqichlarini anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Наша газета. 1918. 5 мая
2. Первая Конституция Союза ССР (Конституция СССР 1924 г.). Сборник документов. – М., 1948. – С .154.
3. Қаюмов Р.Қ. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. – Т.: 1997. – Б. 55.
4. Кошанов Б. Сейтназаров М. Революция? Вторжение? Событие в Хивинском ханстве(1919-1920 гг.). - Нукус: Билим, 1997. - С. 30.
5. История Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Сборник документов. - Ташкент, «Фан», 1976. - С. 41 - 46.
6. O‘zMA 71-fond 1-ro‘yxat 37-ish 116-117 varaqlar.

7. История Бухарской Народной Советской Республики (1920— 1924 гг.). С. 229-231.
8. Ражабов К,. Бухоро Халк, Совет Республикаси //У збекистан миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: 2001. – Б.299-302.

O‘ZBEKISTON HUDUDIDA SOVET DAVRI KONSTITUTSIYAVIY TIZIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI (1917–1991 YILLAR)

Xudayberdiyeva Dilafruz Mardanovna
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Tarix yo‘nalishi 2 kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston hududida sovet davri konstitutsiyaviy tizimining shakllanishi va evolyutsiyasi tarixiy-huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda 1917-yilgi siyosiy o‘zgarishlardan so‘ng Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm xalq respublikalari hamda keyinchalik O‘zbekiston SSRda joriy etilgan konstitutsiyaviy tuzumlar rivoji yoritilgan. Shuningdek, 1927, 1937 va 1978-yillarda qabul qilingan O‘zbekiston SSR Konstitutsiyalarining mazmuni, tuzilishi va ularning siyosiy-ideologik asoslari tahlil qilinadi. Maqolada sovet konstitutsiyalarida e’lon qilingan huquq va erkinliklarning amaliyotda cheklanganligi, hokimiyatning markazlashuvi hamda kommunistik partiyaning ustuvor roli ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, Turkiston ASSR, Buxoro XSR, Xorazm XSR, O‘zbekiston SSR, konstitutsiya, sovet davri, markazlashgan boshqaruv, kommunistik partiya, huquqiy tizim, davlat tuzilishi, milliy davlat chegaralanishi, konstitutsiyaviy rivojlanish, 1917 yil inqilob, 1991 yil mustaqillik.

O‘rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishi o‘tkazilishi natijasida Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Sovet respublikalarining o‘rnida O‘zbekiston va Turkmaniston SSR, Tojikiston ASSR, Qirg‘iziston va Qoraqalpog‘iston Avtonom viloyatlari tashkil etilgan. Hozirgi O‘rta Osiyo respublikalarining konstitutsiyaviy-tarixiy davlat qurilishi sobiq ittifoq hukmronligiga o‘tgan davrdan boshlab, 1917 yilgi soxta kommunistlarning (davlat to‘ntarishi) inqilobi yuz bergan vaqtdan to 1922 yilga qadar jarayonlarni o‘z ichiga oladi. 1922 yil 30 dekabrda “Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqining tuzish haqidagi deklaratsiya” va “SSR ittifoqining tuzish haqidagi shartnoma” SSSR konstitutsiyasini yaratilishiga asos solgan edi.

“SSR ittifoqini tuzish haqida deklaratsiya”da teng huquqli ittifoqdosh respublikalarning ixtiyoriy ravishda birlashuvini e’lon qilib, uning tarkibiga boshqa davlatlarning kirishi ochiq deb ko‘rsatildi. Shuningdek undan chiqish erkinligi huquqi ham belgilangan edi. “SSR ittifoqini tuzish haqidagi shartnomada” uning

tarkibiy qismi bo‘lgan respublikalar o‘rtasidagi munosabatlarni belgilab berdi. Bu hujjatlarning tuzilishi jihatdan demokratiyaviyligi xalqaro huquq normalari darajasida edi. Lekin amalda SSSR tarkibiga kirgan respublikalar ijtimoiy-siyosiy hayoti KPSS qarorlari asosida tartibga solinib “markaz”lashtirilgan edi. Konstitutsiya va qonunlar ikkinchi darajali hisoblanib, kommunistik g‘oya yakkaxokimchilikka moslashtirilib kelingan. Natijada uning hukmronligida bo‘lgan xalqlarning davlatchilik rivojlanish bosqichlarini o‘zgarib, bir necha yuz yil orqaga surib yubordi [1].

Sobiq ittifoq tarkibida bo‘lgan respublikalar konstitutsiyaviy tarixiy bosqichlarini ikki davrga bo‘lib, tanqidiy nuqtai nazardan o‘rganish mumkin. Birinchi davr 1917-1922 yillarni o‘z ichiga olsa, 1924-1991 yillar so‘nggi davri bo‘lib hisoblanadi. O‘zbekiston SSRning birinchi Konstitutsiya loyihasi Sovetlarining II-syezdida 1927 yil 27-31 mart kunlari tasdiqlangan. Bu Konstitutsiyada ham boshqa Ittifoq respublikalari Konstitutsiyalaridagidek, davlat hokimiyati vakolatlarini “ishchi dehqon va qizil askar Sovetlarining deputatlari amalga oshiradilar”, deb belgilangan [2]. SSSR o‘z tarkibidagi Respublikalarni yanada Markazga qaram qilib turish uchun ular o‘rtasidagi nizolarni ularning Konstitutsiya va qonunlaridan boshlab o‘z siyosatida ham doimo nazarda tutib kelgan.

Shuningdek, Konstitutsiyada, milliy davlat tuzilganligi, xususiy mulk bekor qilinganligi va davlat organlarini tuzish tartibi, qonunchilik, huquq-tartibot organlarining dasturiy ko‘rsatmalari va ularni tashkil etish qoidalari ko‘rsatib berilgan. O‘zbekistondagi barcha tabiiy boyliklar, zavodlar, fabrikalar davlat mulki deb e’lon qilingan.

1937 yil 14 fevralda Butun O‘zbekiston Sovetlarining Favqulotda VI-syezdi O‘zSSRning ikkinchi Konstitutsiyasini SSSRning 1936 yilgi Konstitutsiyasiga mos ravishda qabul qilgan [3]. Bu Konstitutsiya 13 bobdan iborat edi. Ushbu qabul qilingan O‘zbekiston SSRning ikkinchi Konstitutsiyasi SSSRning 1936 yilgi Konstitutsiyasini so‘zma-so‘z takrorlaydi. Konstitutsiyada xotin-qizlar tengligi, fuqarolarning teng huquqliligi. matbuot erkinligi, ommaviy yig‘ilishlar o‘tkazish, ko‘chalarda namoyish o‘tkazish huquqlari ko‘rsatib o‘tilgan. Bu huquqlar faqat qog‘ozlarda SSSRdagi siyosatning boshqa davlatlarga namoyish etilishi uchun yozib qo‘yilgan.

O‘zSSR Xalq Komissarlari Sovetining qonunchilik vakolati bekor qilinib, O‘zSSRning Oliy Soveti yagona qonunchilik organi deb belgilangan. Oliy Sovet o‘zining Prezidiumini saylagan: Rais, 3 ta muovin, kotib va 13 ta a’zodan iborat tarkibda tashkil topgan. Bu Konstitutsiyaning qabul qilinish davrida SSSR tarkibiga kiruvchi ittifoqdagi respublikalar hayotida muhim siyosiy o‘zgarishlar

yanada avj oldirilib yuborilgan edi, “markaz” rahbari Stalin tashabbusi bilan “kollektivlashtirish”, “xalq dushmanlari” shiorlari ostida millionlab ko‘p millatli xalqlar o‘z vatanlaridan surgun qilinganlar. Konstitutsiya va qonunlarda ko‘rsatib o‘tilgan inson huquqlari qo‘pol poymol etilgan. O‘zbekiston xalqi bosmachiga aylandi, yuz minglab odamlar uzoq o‘lkalarga qatog‘on qilingan, sud qilinmasdan otib tashlangan.

1978 yili O‘zSSRning uchinchi Konstitutsiyasi qabul qilingan. 1978 yil 19 mart kuni O‘zSSRning yangi Konstitutsiyasi loyihasi mutbuotda e’lon qilingan. O‘zSSR Oliy Sovet Prezidiumi tomonidan 15 aprel kuni Oliy Sovet sessiyasida O‘zSSR Konstitutsiyasi loyihasi SSSRning 1977 yil 7 oktabrida amalga kiritilgan [4]. Konstitutsiyasiga mosligi muhokama qilinib ayrim moddalariga o‘zgartirishlar kiritilgan va 19 aprel kuni qabul qilingan. Konstitutsiyaning tuzilishi kirish qismidan, XI bo‘lim, 21 bob va 183 moddadan iborat bo‘lib, ushbu Konstitutsiyada ham Sovet hokimiyatini amalga oshish qoidalari va ishchi dehqon sinfining kommunistik jamiyat qurishdan iborat oliy maqsadi belgilab berilgan. Masalan, Konstitutsiyaning kirish qismida, “xalq davlat hokimiyatini Sovetlar orqali amalga oshiradi” deb “kommunistik partiyaning jamiyat hayotidagi rahbarligi va yetakchilik qilishi”ga ko‘p ta’rif berilgan. 70 yildan oshiqroq vaqt davomida qabul qilingan Konstitutsiyalarda xalq hokimiyati haqida chiroyli so‘zlar bayon qilingan, lekin amalda joylarda tuzilgan viloyat, tuman, shahar, qishloq va posyolka Sovetlari kommunistik partiya dasturlari, rejalari bilan tashkil qilingan, soxta saylovlar o‘tkazilgan jamiyat va davlat hayotida hech qanday ahamiyatga ega bo‘lmagan.

1977 yildagi SSSR Konstitutsiyasi Sovet Ittifoqida “markaz”dan davlat boshqaruvining tuzilish shaklini belgilab bergan. XIX Umumittifoq partiya konferensiyasi materiallarida, KPSS platformasi: "Hozirgi shart-sharoitlarda partiyaning milliy siyosati", Sovet Ittifoqini yangilash g‘oyalari ilgari surildi, hayotiy, iqtisodiy va siyosiy mazmun bilan boyitish nazarda tutilgan. “markaz” oldidagi respublikalarning majburiyatlari, vazifalarini mustahkamlab bergan: “SSSR tarkibiga kiritilgan respublikalarning huquqiy va hayotiy rivojlanishini o‘rganishda, shunga diqqatni jalb etish lozimki, partiya va davlatning milliy siyosatni amalga oshirishdagi kamchiliklari tufayli Sovet Ittifoqi tarkibiga zo‘rlik bilan kiritilgan respublikalar yanada “markaz”ga qaram davlatga aylanib borganlar, shu bilan birga, kam sonli xalqlarning huquqiy holatida hech qanday o‘zgarishlar, siljishlar bo‘lmagan. Konstitutsiya va qonunlar tez-tez o‘zgartirilgan. Natijada, Ittifoqning inqirozi tarqalib ketishi tezlashgan va milliy munosabatlar sohasida murakkab vaziyatni keltirib chiqargan.1991 yilning 19-21 avgust kunlari

Moskvada sodir bo‘lgan davlat to‘ntarishi, SSSRning imperiya sifatida bundan buyon hukmronlik qilishga qodir emasligini ma’lum qilib qo‘ydi.

Xullas, sovet davrida qabul qilingan O‘zbekiston SSR Konstitutsiyalari (1927, 1937, 1978 yy.) mazkur davrning siyosiy-huquqiy tizimini aks ettiruvchi muhim hujjatlar hisoblanadi. Ular orqali respublika hududida sovet hokimiyati mustahkamlanib, davlat boshqaruvi markazlashgan tarzda tashkil etilgan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu konstitutsiyalar rasmiy jihatdan fuqarolarning huquq va erkinliklarini e’lon qilgan bo‘lsa-da, amalda ular to‘liq ta’minlanmagan. Davlat hokimiyati kommunistik partiya nazorati ostida bo‘lib, siyosiy pluralizmga yo‘l qo‘yilmagan, saylov tizimi esa ko‘proq formal xarakter kasb etgan.

Shuningdek, konstitutsiyalarda respublikalarning suvereniteti haqida qoidalar mavjud bo‘lsa-da, ular amalda markaz – SSSR rahbariyatiga qaram holda faoliyat yuritgan. Bu esa milliy davlatchilik rivojiga jiddiy to‘sqinlik qilgan hamda jamiyatning siyosiy va huquqiy taraqqiyotini cheklagan. Umuman olganda, Sovet davri konstitutsiyalari O‘zbekiston hududida yangi tipdagi davlat boshqaruvi tizimini shakllantirgan bo‘lsa-da, ular real demokratik tamoyillardan yiroq bo‘lgan. Ushbu tarixiy tajriba mustaqillikdan so‘ng milliy konstitutsiyaviy tizimni shakllantirishda muhim saboq vazifasini o‘tab, 1992-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining yaratilishiga zamin bo‘lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: 2001. – Б.299-302.
2. Конституция Узбекской Советской Социалистической Республики. Самарканд, 1927.
3. Конституция Узбекской Советской Социалистической Республики. Ташкент, 1938.
4. Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасинин Конституцияси (Асосий Қонуни). – Т., “Ўзбекистон”, 1978. 48 б.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTON SOG‘LIQNI SAQLASH TIZIMINING RIVOJLANISHI (SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA)

Turdibekov Sarvarjon Anvar o‘gli
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Tarix yo‘nalishi 2 kurs magistranti.
sarvarjon05@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimida amalga oshirilgan islohotlar Samarqand viloyati misolida tahlil qilingan. Tadqiqotda 1990-yillarning boshlaridagi tizim holati, 1998–2005 yillarda qabul qilingan davlat dasturlari, tibbiy muassasalarning modernizatsiyasi hamda shoshilinch tibbiy yordam tizimining shakllanishi yoritilgan. Shuningdek, islohotlarning aholi salomatligi ko‘rsatkichlariga, o‘rtacha umr davomiyligiga va tibbiy xizmat sifatiga ta’siri o‘rganilgan. Natijalar sog‘liqni saqlash tizimining bosqichma-bosqich rivojlanib, xalqaro standartlarga yaqinlashayotganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Sog‘liqni saqlash, islohotlar, Samarqand viloyati, tibbiy tizim, birlamchi tibbiy yordam, shoshilinch tibbiy yordam, poliklinika, statsionar, tibbiyot muassasalari, aholi salomatligi, o‘rtacha umr, modernizatsiya, davlat dasturi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida barcha sohalar qatori sog‘liqni saqlash tizimini isloh qilish va modernizatsiya etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelmoqda. 1990-yillarning boshlarida respublika sog‘liqni saqlash tizimi nisbatan keng qamrovli bo‘lsa-da, moddiy-texnik baza eskirganligi, yuqori texnologik diagnostika va davolash imkoniyatlarining cheklanganligi hamda bolalar va onalar o‘limi darajasining yuqoriligi kabi muammolar mavjud edi. 1998 yildan boshlab sog‘liqni saqlash tizimini tubdan isloh qilishga qaratilgan davlat dasturlari qabul qilinib, birlamchi tibbiy yordam tizimini mustahkamlash, qishloq vrachlik punktlarini rivojlantirish va umumiy amaliyot shifokorlari institutini joriy etish yo‘lga qo‘yildi. Ushbu islohotlar Jahon banki va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshirilib, tibbiy xizmat sifatini oshirishga xizmat qildi.

1990-yillari boshida O‘zbekiston yetarli darajada rivojlangan sog‘liqni saqlash tizimiga ega bo‘lgan. Ambulatoriya-poliklinika muassasalari va shifoxonalarning rivojlangan tarmog‘i, profilaktika ishlari, bolalarni emlash, tibbiyot xodimlarini kasb-hunari tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish yaxshi tashkil etilgan edi. Shu bilan birga, aholii salomatligi bo‘yicha ko‘rsatkichlar sobiq Ittifoq respublikalarasi orasida past darajada edi.

Manbalarning ma’lumot berishicha, bu davrda bolalar va onalar o‘limi darajasi juda yuqori bo‘lgan. Bundan tashqari, tibbiyot muassasalari kasalliklarni yuqori sifatli tashxis qo‘yish va davolashni ta’minlay olmaydigan eski asbob-uskunalar bilan jihozlangan edi. Hatto, ixtisoslashgan klinikalarda ham asbob-uskunalar va xodimlar malakasining yetishmasligi tufayli diagnostik va davolashning ko‘plab yuqori texnologik turlaridan foydalanilishning iloji yo’q edi [1].

1998 yildan sog‘liqni saqlashning rivojlanishida yangi davr boshlandi. 1998 yil 10 noyabrda O‘zbekiston Respublikasi 1-Prezidentining farmoni bilan 1998-2005 yillarda sog‘liqni saqlash tizimini kayta qurish Davlat dasturi qabul qilindi. Unda mamlakat aholisiga tibbiy yordam ko‘rsatish sifatini oshirish tadbirlari ko‘rsatib berildi. Bu dastur asosida sog‘liqni saqlashning birlamchi bo‘g‘inini mustahkamlash va umumiy vrachlik amaliètini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Hamma viloyatlarda qishloq vrachalik punktining keng tarmoklari tashkil etildi, natijada ikki bosqichli, ya’ni qishloq vrachlik punkti hamda tuman markaziy shifoxonasi orqali tibbiy èrdam ko‘rsatish yulga kuyildi. Mazkur ishlar Jahon banki bilan hamkorlikda «Salomatlik» loyihasi asosida amalga oshirildi. Bu sog‘liqni saqlashning birlamchi bo‘g‘ini muassasalarini boshqarish va moliyalashtirishning yangi usullarini ishlab chiqish, tibbiy xizmat ko‘rsatish sifatini yaxshilash va umumiy amaliy tibbiy xodimlar tayyorlash imkonini berdi [2].

Ana shu dasturga binoan 1998-2005 yillar davomida viloyatning turli joylarida 6 ta tibbiyot muassasasi ishga tushirildi. Jumladan, Samarqand shahridagi 3-son tug’ruqxonaning 100 o’rinli, viloyat yurak kasalliklari shifoxonasining 60 o’rinli, viloyat 1-sil kasalliklari shifoxonasining 90 o’rinli korpuslari, Kattaqo’rg’ondagi 150 qabulga mo’ljallangan poliklinika, Samarqand shahrida 150 o’ringa mo’ljallangan shifoxonaning suv bilan davolash binolari qurilib ishga tushirildi [3]. 2013 yilga kelib Samarqand viloyatining aholisi 3 mln. 380,7 ming kishini tashkil qilgan bo’lib, ularning 61,1 foizi qishloq aholisi, 38,8 foizi shahar aholisi,50,1 foizi erkaklardan tarkib topgan. Aholi soni 2011 yilga nisbatan 2013 yilda 53,5 ming kishiga oshgan bo’lib, aholining o’sish ko’rsatkichi 1,6 foizni tashkil qildi [4].

Amalga oshirilgan ishlar ichida eng e’tiborlisi, viloyat shoshilinch tez tibbiy yordam markazining ochilgani bo’ldi. Bu markaz respublikada birinchi bo’lib Samarqand tibbiyot oliygohi 2-klinikasi negizida 400 o’rinli viloyat “Shoshilinch tez tibbiy yordam” markazi sifatida Samarqandda tashkil etildi. Viloyatning Chelak, Paxtachi, Taylok, Nurobod, Samarqand va Jomboy tumanlarida shoshilinch tibbiy yordam markazining bo’limlari ishga tushirildi. Prezident Farmoni ijrosini ta’minlash doirasida mavjud bulgan 16 tumandan 2000 yilga kelib 10 tasida shoshilinch tez tibbiy yordam bo’limlari ta’mirlanib ishga tushirildi.

Qolgan 6 tasida ta’mirlash ishlari davom ettirilib tugallandi. Yuqoridagi bo’limlarni ishga tushirishda asosiy kamchiliklar ularni zamonaviy asbob-uskunalar bilan ta’minlash ishlari biroz qiyin kechdi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda sog‘liqni saqlashning milliy modeli yaratilib, aholiga ko‘rsatilayotgan tibbiy xizmat darajasining oshirilishiga, aholi salomatligi ko‘rsatkichlarining yaxshilanishiga erishildi [5]. Statistik ma’lumotlarda 2002-yilda 5626 o‘rinli 37 ta va 2006-yilda 5791 o‘rinli tibbiy muassasalar mavjud edi [6]. Viloyat hokimi sifatida Sh.Mirziyoyev aholi salomatligi masalalariga e’tibor bergan. Jumladan, 2002-yilda O‘zbekiston Respublikasi Shoshilinch tibbiy markazining Samarqand filiali tashkil etilgan. Bu muassasa tibbiy xizmat ko‘rsatish sifati jihatidan respublikadagi eng zamonaviy shifoxonalar qatoridan o‘rin olgan Chaqaloqlarni gepatit va boshqa yuqumli kasalliklarga qarshi emlash ham 2002 yildan boshlab yo‘lga qo‘yilgan [7].

2007–2013-yillarda Respublika shoshilinch tibbiy yordam markazi Samarqand filialiga Islom taraqqiyot banki hisobidan 78 turdagi, KFAER banki hisobidan 25 turdagi 435 ta tibbiy asbob-uskuna hamda 7 ta “HYUNDAI”, 61 ta “DAMAS” sanitari avtomashinalari keltirilgan [8].

Samarqandda 2002-yilda 44 ta vrachlik ambulatoriya-poliklinika muassasalari [6], 2006-yilda esa 35 ta shifoxona hamda 76 ta vrachlik ambulatoriya-poliklinika muassasalari faoliyat yuritayotganligi qayd etilgan. 2015-yil holatiga ko‘ra, qayta tashkil qilish va modernizatsiyalash jarayonlarida Samarqandda 21 ta davolash-profilaktika muassasalari, 1055 o‘ringa mo‘ljallangan 7 ta statsionarlar (jumladan, teri-tanosil kasalliklari dispanseri), bir smenada 3913,3 taga mo’ljallangan 15 ta ambulator-poliklinika muassasalari (11 ta oilaviy poliklinikalar, 1 ta shahar markaziy ko‘p tarmoqli poliklinikasi, 1 ta stomatologiya poliklinikasi va sil kasalliklari dispanseri)da aholiga yuqori darajada tibbiy xizmat ko‘rsatilib kelindi [1].

Xullas, mustaqillik yillarida O‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimida tub sifat o‘zgarishlari amalga oshirildi. Xususan, 1998–2005 yillarda qabul qilingan davlat dasturlari asosida birlamchi tibbiy yordam tizimi shakllantirildi, yangi tibbiyot muassasalari qurildi hamda mavjud shifoxonalar modernizatsiya qilindi. Samarqand viloyati misolida shoshilinch tibbiy yordam markazlari tashkil etilishi, poliklinikalar va statsionarlar sonining oshishi, zamonaviy tibbiy uskunalar bilan ta’minlash jarayoni sog‘liqni saqlash sifatini sezilarli darajada yaxshiladi. Natijada aholining o‘rtacha umr ko‘rish darajasi oshdi, ayrim yuqumli kasalliklar bartaraf etildi va tibbiy xizmat ko‘rsatish tizimi xalqaro standartlarga yaqinlashdi. Shu bilan birga, dastlabki bosqichlarda moddiy-texnik ta’minot va kadrlar malakasi bilan bog‘liq ayrim muammolar saqlanib qolgan bo‘lsa-da, bosqichma-bosqich amalga

oshirilgan islohotlar sog‘liqni saqlash tizimining barqaror rivojlanishiga zamin yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Samarqand shahar tibbiyot birlashmasi. Sog‘liqni saqlash tizimini isloh qilishda zamonaviy bosqichning asosiy yo‘nalishlari. Samarqand, 2016. № 298. – B.1.
2. Файзуллаев Т., Саримсоқов Т. Мустакил Ўзбекистоннинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши (ўкув-услубий қўлланма). - Наманган, 2013. – Б.185
3. Ҳали қиладиган ишларимиз кўп // Зарафшон газетаси 2000 й.17 июнь. – Б. 3.
4. Республика Саломатлик ва тиббий статистка институти 2013 йил ҳисоботи.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 10 ноябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш Давлат дастури тўғрисида”ги ПФ-2107-сонли Фармони
6. Самарқанд вилояти Статистика бошқармаси: Статистик тўплам. 1997-2006. Самарқанд, 2007. – Б. 76.
7. Самарқанд вилояти статистика бошқармаси. Самарқанд шаҳар паспорти. Самарқанд, 2017. – Б.15
8. Самарқанд вилояти ҳокимлиги. Вилоятда ижтимоий соҳаларда 2008-2014 йиллар давомида амалга оширилаётган ютуқлар ва ўзгаришлар тўғрисида. Самарқанд, 2014.

THE COMBINATION OF VISUAL AND DRAMATIC SOLUTIONS IN THE THEATER: COOPERATION OF THE DIRECTOR AND SCENOGRAPHER

Sadullayeva Kamola Olimovna
Uzbek State Academy of Choreography
Lecturer at the Department of "Theory and History of Art"
Independent researcher at UzDSMI

Abstract. This article examines the theoretical and artistic foundations of creative collaboration between a theatre director and a stage designer in the context of Uzbek theatre art. The main focus is placed on the long-term creative partnership of director Bahodir Yuldashev and scenographer Georgiy Brim. Through the analysis of their joint productions, the study reveals the interaction between directing concepts and scenographic space, the use of symbolism, conditionality, and metaphor as key elements of modern stage language. Particular attention is given to the integration of Eastern philosophical aesthetics with Western theatrical expressiveness.

Keywords: director and designer collaboration, scenography, Bahodir Yuldashev, Georgiy Brim, symbolic theatre, stage space.

Annotasiya. Mazkur maqolada o‘zbek teatr san’atida rejissyor va sahnalashtiruvchi rassom ijodiy hamkorligining nazariy va amaliy jihatlari tahlil etiladi. Asosiy e’tibor taniqli rejissyor Bahodir Yo‘ldoshev va sahna rassomi Georgiy Brimning uzoq yillar davom etgan ijodiy tandemiga qaratilgan. Ularning hamkorligi misolida rejissyorlik konsepsiyasi va ssenografik fazoning o‘zaro uyg‘unligi, ramziy va shartli sahna yechimlari, Sharq va G‘arb teatr an’analarining sintezi ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: rejissyor va rassom hamkorligi, ssenografiya, Bahodir Yo‘ldoshev, Georgiy Brim, ramziy teatr, sahnaviy makon.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и художественные основы творческого сотрудничества режиссёра и театрального художника в развитии узбекского театра. Центральное место занимает анализ многолетнего творческого тандема режиссёра Баходира Ёлдашева и сценографа Георгия Брима. На примере их спектаклей раскрывается взаимосвязь режиссёрской концепции и сценографического пространства, роль символики, условности и метафорического мышления в формировании современного сценического языка. Особое внимание уделяется синтезу восточной философско-эстетической традиции и западной театральной выразительности.

Ключевые слова: режиссёр и художник, сценография, Баходыр Юлдашев, Георгий Брим, символический театр, сценическое пространство.

In theatrical art, the creative cooperation of the director and the artist is a reality with a common goal, common aspirations, and a close core and basis. The director strives for commonality, as K.S. Stanislavsky and V. Nemirovich-Danchenko have repeatedly noted, "he is the person responsible for ensuring that the whole organism works in accordance with the general idea." However, there is a difference between the director's vision and the artist's vision. The director creates roles and images on the stage, while the artist decorates these roles, images and the stage with visual art tools (decoration, "backdrop", panels, stage equipment, colorful decorations, lighting, etc.). In the artist's art of decoration, the idea, goal, and essence of the performance that the director has in mind proceed from the director's perspective. He brings visual tools to the stage, to the actors' actions and to the environment in which the characters live, to closeness to life, to visual objectivity. The artistic integrity of a play is formed by the director and his ideological goal, methods, and stage solutions. The artist places the visual decorations relevant to the play in their places. Creative cooperation between the director and the artist begins with the preparation of a model or sketch of the play. The artist must have read the play with a scenographic eye, clearly imagine the plot, characters, and scenes in it. However, the artist chooses the style of artistic decoration of the play in accordance with the director's goal and idea. It is this common goal and idea that unites them and encourages creative cooperation. The artist cannot help but include his imagination in his sketches and models, "backstage" and stage decorations. He can even enrich and change the director's ideas. This is how Georgy Brim influenced Bakhodir Yuldoshev. “The result of this unity in the history of theater, in particular in the history of the Uzbek theater, should be a school for generations, studied, and observed as the brightest page of our national theater. A whole artistic phenomenon emerged from this unity, and now the responsibility of restoring and stabilizing such theaters falls on the shoulders of generations.” The collaboration of B.Yuldoshev and G.Brim constitutes a separate artistic stage in the development of Uzbek theater art. In their creative tandem, the interaction between the director's concept and the scenographic environment determined not only the aesthetics of the performances, but also the emergence of a modern form of the national theater style.

It is worth noting that the tandem of B.Yuldoshev and G.Brim (the first to use the term “tandem” for the collaboration of these two individuals was Professor D.Kadirova, a member of the Academy of Sciences of Uzbekistan) was not completely ineffective. The creative cooperation, that is, the tandem of director

Ibodulla Niyozmetov and artist Otakhon Olloberganov (Khorezm Theater), Bakhtiyor Ikhtiyorov and Alexander Zhiboyedov (Muqimi Theater), Rustam Hamidov and Ubaydulla Saydaliyev, Valijon Umarov and Bakhtiyor Turayev (Hamza Theater), Mansur Ravshanov and Viktor Mikhailichenko (Surkhandarya Theater), began to bear positive fruit. “However, G.Brim does not take the lead in searching for new ways, new styles and means in the field of stage images.” The creative collaboration of G. Brim and B. Yuldoshev (which lasted more than 30 years until G. Brim's death) began in the 70s. As theater critics have repeatedly noted: "The processes of development of scenography of the 70s, the process of increasing the role of visual solutions in performances, were uniquely and fully manifested in the work of Georgy Brim. His ability to subordinate his personal idea to the clear expression of the ideas of the drama and the desire to find an expression of dramaturgical contradictions naturally lead to the development of dramatic ideas in scenography." The creative collaboration of the two great personalities was fruitful and at the same time very important. According to the unanimous opinion of art critics, the performances they created became a bright stage in the development of not only theater scenography, but also the entire Uzbek theater. The first collaboration of the two creators began with the play "Abu Rayhon Beruniy" (1974), staged at the Hamza Theater. First of all, the theme itself required the restoration of traditional forms that formed the classical basis of the Uzbek theater, as well as the careful selection of such means of expression. The creative tandem of B.Yuldoshev and G.Brim also set itself the task of creating performances in the national spirit. They sought to eliminate a certain inconsistency between the theatrical form and the national content and the gap between these concepts, to stage performances not only in the Uzbek language, but also in the national spirit. The scenography brought to the theater by G.Brim and enriched by B.Yuldoshev's directorial thinking reflects the world of the artist and director, their attitude to life, and their artistic views. In some productions, the artist and director recreate complex, thought-provoking performance constructions, in others they realistically and accurately depict architectural elements, and in still others, they solve the visual image of the performance in a very conditional way, using the simplest visual and expressive means, thereby demonstrating the integration of national and world stage art traditions. In the play "The Pirates", the artist G. Brim continued the process of a new approach to the area of the artistic and conventional expressive language of the theater.The “language” of the decoration was directed to directly appeal to the viewer’s associative thinking, to actively stimulate artistic perception, to think. In working on this performance, a new stage of the creative duo of director B.Yuldoshev and artist G.Brim has begun.

Starting to stage the work, B.Yuldoshev explains to G.Brim that their true creative unity should emerge in the performance. Although the two creators had previously worked together on performances, this tragedy “The Pirates” truly brought the two creators closer. “This work will either be one of our greatest achievements, or our failure...” In the performance, B.Yuldoshev’s talent for a deep literary and artistic interpretation of the work and G.Brim’s original stage decorative solution complemented each other. G.Brim’s scenography expresses the artist’s philosophical world, his attitude to life, and his views. The artist uses the simplest figurative and expressive means in this performance, solving the artistic solution very conditionally. In the process of working on the play “I Believe in Chile”, together with the director G. Brim, he further deepens the formal research that he began earlier. This time, B. Yuldashev forces the actors to actively communicate with the scenography, which leads to a stage rhythm that is consistent with the dynamism, expression and high energy that are rare in the Uzbek theater. As a result, stage life develops not only in accordance with the requirements of dramaturgy, but also in accordance with the dynamic environment created by the scenography. In this way, the cooperation of the director and the artist gives the actor's play a new rhythm, a new style and unconventional expressive possibilities. G. Brim has a very bright and deep understanding of the East with all its colors. For example, the blue background decorated with national melodies in the play “The Revolt of the Brides” more vividly reflects the beauty of the local landscapes. "The stage decorations of the performance demonstrate the artist's love for nature and the way of life of the Uzbek people," writes "Pravda Vosto"The artist uses the simplest figurative and expressive means in this performance, solving the artistic solution very conditionally. In the process of working on the play “I Believe in Chile”, together with the director G. Brim, he further deepens the formal research that he began earlier. This time, B. Yuldashev forces the actors to actively communicate with the scenography, which leads to a stage rhythm that is consistent with the dynamism, expression and high energy that are rare in the Uzbek theater. As a result, stage life develops not only in accordance with the requirements of dramaturgy, but also in accordance with the dynamic environment created by the scenography. In this way, the cooperation of the director and the artist gives the actor's play a new rhythm, a new style and unconventional expressive possibilities. G. Brim has a very bright and deep understanding of the East with all its colors. For example, the blue background decorated with national melodies in the play “The Revolt of the Brides” more vividly reflects the beauty of the local landscapes. "The stage decorations of the performance demonstrate the artist's love for nature and the way of life of the Uzbek people," writes "Pravda

Vosto"The artist uses the simplest figurative and expressive means in this performance, solving the artistic solution very conditionally. In the process of working on the play “I Believe in Chile”, together with the director G. Brim, he further deepens the formal research that he began earlier. This time, B. Yuldashev forces the actors to actively communicate with the scenography, which leads to a stage rhythm that is consistent with the dynamism, expression and high energy that are rare in the Uzbek theater. As a result, stage life develops not only in accordance with the requirements of dramaturgy, but also in accordance with the dynamic environment created by the scenography. In this way, the cooperation of the director and the artist gives the actor's play a new rhythm, a new style and unconventional expressive possibilities. G. Brim has a very bright and deep understanding of the East with all its colors. For example, the blue background decorated with national melodies in the play “The Revolt of the Brides” more vividly reflects the beauty of the local landscapes. "The stage decorations of the performance demonstrate the artist's love for nature and the way of life of the Uzbek people," writes Z. Kalonova, a correspondent for the newspaper "Pravda Vostoka". The unique nature of Uzbek national art was clearly felt in the scenography of the performance. In the work "Living Corpse", one of the bright examples of Russian classics, the cooperation of the director and the artist also showed its positive result. "...In the mesh of the stage, behind the curtains, filling it with its entire height, human figures frozen in various positions are clearly visible. There are many of them - women, men, old people in a trance: they fill the stairs behind the rich and nobles who lined up in the first row. The fluttering curtain embodies the negative characters of the discontented nobles.” As a result of the mutual combination of artistic and directorial solutions in the play, the space typical of classical dramaturgy is transformed into a metaphorical stage space, and the philosophical layers of the work are widely revealed. As a result, the scenography of the play has become an integral part of the director’s idea, one of the active elements that enhance its meaningful energy. G. Brim’s creative research has formed a new way of thinking and a new angle of view in the art of scenography. His decorative “language” directly appeals to the associative thinking of the viewer, activates perception, and encourages thinking. The scenography that G. Brim brought to the theater has become an independent artistic system expressing the artist’s worldview, attitude to life, and artistic thinking. In some plays, G. Brim creates complex constructions that encourage philosophical thinking, and in some, he realistically reflects architectural elements. In other In the productions, the stage is maximally conventionalized, creating a strong artistic effect through the simplest visual means. It is in the performances “Starry Nights”

and “Zebunniso” that such expressive means are widely used, and these performances have become a vivid example of minimalism and symbolic approach in the artist's artistic thinking. It is appropriate to emphasize the following words about the appropriateness of the direction and scenery in both works. In the performance “Starry Nights”, the plaque with Babur's ghazals written in Arabic script stands out as a rag, the surroundings of which have been burned and blackened by the fire of years. The director and the stage artist begin the performance with such an expressive symbolic sign. The original use of stage means in the previous performance - “Starry Nights” is also noteworthy. In particular, the wheels and flanges, which were constantly spinning, ready to embark on a distant and difficult, but honorable journey with Babur, are no longer necessary It lies around the stage and at the end of the stage like a curtain. Time seems to stand still, and even if it moves, it only serves the benefit of fraud, extortion, deceit, and deceit. Proud, active,"The erksevar Zebunniso fell into this very insidious trap." The fact that the stage world created by G. Brim followed the national traditions of architecture, while at the same time reflecting the main contradiction of the performances, has been repeatedly recognized by a number of art critics and journalists. As noted, G. Brim was one of the few artists who fully mastered the methods of dynamic (constantly growing) transformation (change).

This was especially evident in the play "Maysara's Work" (1986), later staged at the "Young Guard" (later named after A. Khidoyatov) Theater in collaboration with B. Yuldoshev, where truly national elements of the square theater - clowns, masks, folk games, dances and songs - are connected with the famous plot that takes place in the favorite comedy of the Uzbek audience. Following the creative motto of one of the theater artists Pietro Gonzago "... decorative scenery is music for the eyes", B. Yuldoshev, working on each play with G. Brim, seemed to emphasize that there should be a duet of musical sounds and music of colors. In 1991, at the Abror Khidoyatov Theater (now the Uzbek State Drama Theater), the play "Iskandar" was presented to the audience in the interpretation of two great creative personalities. The stage design of the performance harmoniously combined European symphony and Uzbek national classical maqoms, Byzantine mosaic and Eastern architecture. Not only the artistic design and scenography of the performance embodied the harmony of Eastern and Western cultures, that is, universality. "The stage area is shrouded in poetry, resembles a unique voluminous, majestic epic. Everything rhymes here. Scenery with costumes, rhythmic moving scenery with plastic compositions, music with text and even music with music," the press noted. The symbolic and figurative visual solutions created by artist G. Brim for the performance staged by B. Yuldoshev fully

corresponded to the spirit of the epic genre, turning the events in it into a unique and attractive spectacle of theatrical art. Through visual images, symbols and artistic signs on the stage, the artist was able to interpret the experiences of Navoi's epic in accordance with modern theatrical interpretation, making them more vivid and impressive for the viewer. In this stage solution, G. Brim manages to express Navoi's universal ideas and philosophy, which he wants to convey to future generations, in an extremely simple, understandable, and at the same time aesthetically high level. The decoration acts not only as an artistic decoration that pleases the eye, but also resonates in harmony with the poet's great call for representatives of different nationalities and sects to harmony, kindness and spiritual purity. As a result, the scenography becomes a powerful artistic layer that deepens the content of the performance, enriches it spiritually and morally. The play "A Donkey's Controversy" (1994), created in collaboration with B. Yuldoshev and G. Brim based on the work of F. Durrenmatt, was also very interesting with its scenography and artistic solution. The events of the play were "adapted and wonderfully assembled" by the director in a unique way, and as some parodists noted, it depicts human errors in the style of "a surreal fantasy stream of human stupidity, stubbornness and ambition",The story of boundless stupidity and hypocrisy is very expressive, ironic and at the same time deeply painful. The once highly civilized city is now a ruin, the remains of a certain cultural environment, families destroyed like their homes, citizens of the state whose destinies have burned to ashes, the disabled; a talking head and many other phantasmagorical characters, a sad play and stage atmosphere were created about those who were once sane, but turned themselves, their homes, their destinies and history into ashes. In this way, B. Yuldashev and G. Brim demonstrated an unexpected and unique expression of global problems on stage. The performances created by them, "small" in form, but grandiose in content, reflected the world very clearly and powerfully in essence.

"The three pillars of modern decorative art, consisting of light, space and color, were mastered by the artist under the influence of all complex means of expression. Brim's scenic language is always unique, bright, harmonious, full of images and metaphors, derived from the essence of the dramatic work and the director's intention," writes Doctor of Art History, Professor M. Tolakhodjayeva. In the tandem of B. Yoldoshev - G. Brim, the directorial concept and scenographic space have become a complex artistic mechanism that complements each other and creates meaning together. Their collaboration has made a great contribution to the formation of aesthetic synthesis, deep philosophy, symbolic stage speech and modern theatrical language in Uzbek theatrical art. B. Yoldoshev's philosophical-

symbolic direction, combined with G. Brim's plastic-spatial imagination, created a new stage code. The artistic foundations of creative cooperation are as follows. 1. Ideological and aesthetic closeness. B. Yuldoshev's direction puts philosophical ideas, spiritual perfection and dramatic conflict at the center of the stage work. G. Brim, on the other hand, built the artistic space on the basis of symbolic construction, minimalism and metaphorical decoration. Together they created a synthesis of modern theatrical aesthetics consisting of Eastern educational content, Western stage convention and metaphysical space. This aesthetic closeness ensured the stable preservation of a common stage language in each production. 2. The chosen space is the visual center of the idea. G. Brim formed B. Yuldoshev's artistic, spiritual or philosophical ideas through constructive space on the stage. In the artist, the decoration was never interpreted as just a visual ornament - but as a source of ideas. For example: high vertical constructions - a metaphor for human thinking and will, light moving elements - a symbol of contradiction and changeability, dark shadows - a sign of tragic dramatism. 3. The dynamic balance between conditionality and real space. Conditionality in the scenography of G. Brim reinforced the epic and philosophical direction in the direction of B. Yuldoshev. The scenery in these performances does not completely repeat reality, but serves as an aesthetic structure reflecting the inner essence of the event, the mental state of the hero, the culmination point of the drama. 4. The relationship of stage behavior and stage space. The spatial structure of the mise-en-scene. B. Yuldoshev's direction always requires a large-scale mise-en-scene, plastic movement and dynamic composition. G. Brim, in accordance with this requirement, would strengthen the director's idea through open space, a comparative harmony of vertical and horizontal planes, and transforming stage elements, which would allow for the actor's movement. 5. Symbolic plasticity In the collaboration of two creators, each object and movement on the stage acquires a meaningful symbolic character. For example, a raised field is a stage of personal maturity, a lowered light is a spiritual test,oscillating construction - the imbalance of human life. 6. Integration of Eastern and Western aesthetics in the direction of B. Yuldoshev Eastern enlightenment and Western dramatism take on a balanced visual form in the scenography of G. Brim. Eastern traditions, giving meaning through rituals, symbolic compositions, behavior, merge with minimalist constructions formed under the influence of Western traditions, psychological light solutions, metaphysical stage space, creating a spatial dramaturgy of humanity, enlightenment and conflict. The collaboration of B. Yuldoshev and G. Brim gave rise to such important trends in the Uzbek theater as: • the formation of modern scenography, • a new stage in the harmony of directorial thought and stage space, •

the development of symbolic theater, • the scientific and practical synthesis of folk and modernist aesthetics. The stage language they created determined the creative stage of the modern national theater and offered a new standard for the next generation of directors and artists. In conclusion, it should be said that in the example of the tandem of two creative people, a new approach to the art of scenography was created through a new way of thinking, a new approach to the area of the artistic and conditional expressive language of the theater. The "language" of decoration was directed to directly appeal to the associative thinking of the viewer, to give an active impetus to artistic perception, to thinking.

List of references List of references

1. Kalinina O. Happy Tandem. "People's Word", 1995. November.
2. Kalonova Z. "Pravda Vostoka"
3. "Youth of Uzbekistan", 1991 July, August 20
4. "People's Word", 1992 July, November 20.
5. Sosnovskaya A. // "Soviet Theater and Cinema Artists", 1984, No. 6)
6. Sosnovskaya G. // "Theatrical Uzbekistan", 1985, No. 11).
7. Tulyakhodzhaeva M. Three Whales of Georgy Brim. // "Pravda Vostoka", 1995, March 15).
8. About author: Sadullaeva Kamola Olimovna - teacher of the Uzbek State Academy of choreography, independent researcher of UzDSMI

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY TIL DIALEKTIKASINING MADANIY TIZIMGA MOSLASHUVI

Narzullayeva Husnora Dustqul qizi
Samarqand davlat chet tillari instituti, magistrant

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv jarayonlari ta'sirida milliy til dialektikasining madaniy tizim bilan o'zaro aloqasi, moslashuv mexanizmlari va transformatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Tilning ijtimoiy-madaniy hodisa sifatidagi o'rni, global axborot makonida milliy identifikatsiyani saqlash masalalari dialektik yondashuv asosida yoritiladi. Shuningdek, milliy tilning madaniy barqarorlik va innovatsion rivojlanish o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: globallashuv, milliy til, dialektika, madaniy tizim, identifikatsiya, madaniy moslashuv.

Globallashuv zamonaviy dunyoning eng muhim ijtimoiy-madaniy jarayonlaridan biri bo'lib, u barcha sohalarga, xususan, til va madaniyat tizimiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot texnologiyalarining rivoji, madaniyatlararo muloqotning kuchayishi va transmilliy kommunikatsiya shakllarining kengayishi

natijasida milliy tillar yangi sharoitga moslashish zarurati bilan yuzma-yuz kelmoqda. Bu jarayonda milliy til dialektikasi – ya’ni an’anaviy va zamonaviy unsurlar o’rtasidagi qarama-qarshilik va uyg‘unlik masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Globallashuv til makonini kengaytirib, ayrim tillarning xalqaro kommunikatsiya vositasiga aylanishiga olib keldi. Shu bilan birga, bu holat kichik va milliy tillar uchun ma’lum xavf-xatarlarni ham yuzaga chiqarmoqda. Milliy til globallashuv sharoitida nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy xotira va tarixiy tajribani uzatuvchi asosiy mexanizm sifatida namoyon bo’ladi. Til orqali millatning dunyoqarashi, qadriyatlari va madaniy kodlari avloddan-avlodga o’tadi.

Dialektik yondashuv tilni doimiy harakat va rivojlanish jarayonida bo’lgan tizim sifatida talqin etadi. Bu jarayonda til bir vaqtning o’zida tarixiy meros va zamonaviy talablarni uyg‘unlashtiradi. Milliy til dialektikasi an’ana va yangilik, mahalliylik va universallik o’rtasidagi o’zaro ta’sir natijasida shakllanadi. An’anaviy jihatlar, masalan, xalq og‘zaki ijodi, she’riyat, urf-odat va xalq hikoyalari, milliy tilning boyligini va madaniy identifikatsiyasini ta’minlaydi. Shu bilan birga, yangiliklar va modernizatsiya jarayonlari tilga yangi so’zlar, terminlar, texnologik va ilmiy lug‘atlar kiritadi, tilning funktsional imkoniyatlarini kengaytiradi.

Globallashuv sharoitida milliy tilning dialektik tabiati yanada yaqqol namoyon bo’ladi. Bir tomondan, til xalqaro terminologiyani qabul qilishga majbur bo’ladi. Masalan, IT, ilm-fan va biznes sohalarida ko’plab inglizcha so‘zlar va atamalar milliy tilga kirib keladi. Bu jarayon tilning zamonaviy va global talablar bilan moslashishini ta’minlaydi. Ikkinchi tomondan, milliy til o‘zining ichki me’yorlarini saqlab qolishga intiladi: grammatik qoidalar, fonetika, leksik tarkib va madaniy kontekst saqlanadi. Agar ushbu balans buzilsa, til soddalashadi yoki ma’naviy boyligi yo‘qoladi, natijada milliy identifikatsiya zaiflashadi.

Madaniy tizim til orqali namoyon bo’ladigan ramzlar, urf-odatlar, an’analar va ijtimoiy me’yorlar majmuasidir. Bu tizim milliy identifikatsiyani shakllantiruvchi asosiy mexanizm sifatida xizmat qiladi va til orqali o’zining tarixiy, ma’naviy va madaniy qadriyatlarini ifodalaydi. Shu sababli, milliy tilning madaniy tizimga moslashuvi faqat lingvistik o’zgarishlardan iborat bo’lib qolmay, balki keng ijtimoiy, madaniy va texnologik kontekstni ham o’z ichiga oladi.

Milliy tilning madaniy tizimga moslashuvi avvalo ta’lim jarayonida namoyon bo’ladi. Ta’lim tizimi ona tilining asosiy qo’llanilish maydoni bo’lib, u orqali tilning grammatik, leksik va fonetik me’yorlari avloddan-avlodga yetkaziladi. Shuningdek, zamonaviy ta’lim texnologiyalari va elektron resurslar orqali milliy tilning yangi terminologiyasi va ilmiy-texnik so’z boyligi

rivojlantiriladi. Masalan, o’quv jarayonida raqamli darsliklar va interaktiv platformalar milliy tilni yangi formatlarda qo’llash imkonini beradi.

Milliy til identifikatsiyaning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi. Globallashuv jarayonida madaniyatlararo integratsiya kuchaygan sari milliy o’zlikni saqlash masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Til orqali millat o’zining tarixiy xotirasini, madaniy merosini va ijtimoiy qadriyatlarini mustahkamlaydi. Shu sababli, milliy til siyosati va madaniy strategiyalar globallashuv sharoitida muvozanatli yondashuvni talab etadi.

Milliy tilni globallashuv sharoitida rivojlantirish uchun quyidagi omillar muhimdir:

- ta’lim tizimida ona tilining ustuvorligini ta’minlash;
- zamonaviy ilm-fan va texnologiya terminlarini milliy tilga moslashtirish;
- raqamli makonda milliy til kontentini kengaytirish;
- madaniyatlararo muloqotda milliy til nufuzini oshirish.

Xulosa qilganda, yuqoridagi tahlillar asosida quyidagilarga kelish mumkin.

Globallashuv sharoitida milliy til dialektikasi murakkab va ko’p qirrali jarayon bo’lib, u madaniy tizimning barqarorligi va rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Milliy tilning madaniy moslashuvi global va lokal omillar o’rtasidagi muvozanatni talab etadi. Dialektik yondashuv asosida olib borilgan til siyosati va madaniy strategiyalar milliy identifikatsiyani saqlash bilan birga, zamonaviy taraqqiyotga moslashuvni ham ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hall, S. Cultural Identity and Globalization. London: Sage Publications, 2018.
2. Crystal, D. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
3. Fishman, J. Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective. Clevedon: Multilingual Matters, 2017.
4. Bauman, Z. Globalization: The Human Consequences. New York: Columbia University Press, 2016.
5. Karimov, I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
6. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet, 2020.
7. Xolmonova, Z. Til va madaniyat munosabatlari. Toshkent: Fan, 2021.
8. Safarov, R. Globallashuv va milliy madaniyat. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.

ZAMONAVIY O'ZBEK ADABIYOTIDA BADIIY TAFAKKUR VA TIL MUNOSABATI HAMDA BADIIY MATNDA STILISTIK VOSITALARNING PRAGMATIK VAZIFASI

Fayzullayev Dilshod Ziyodullo o‘g‘li
SHAHRISABZ D.P.I. FILOLOGIYA FAKULTETI
O‘.T.A YO‘NALISHI 1.22-GURUH TALABASI

Usmonova Yulduz O‘lmas qizi
SHAHRISABZ D.P.I. FILOLOGIYA FAKULTETI
O‘.T.A YO‘NALISHI 1.22-GURUH TALABASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotida badiiy tafakkur va til o'rtasidagi murakkab dialektik munosabat, shuningdek badiiy matnda qo'llaniladigan stilistik vositalarning pragmatik mohiyati ilmiy tahlil etiladi. Tadqiqot davomida metafora, metonimiya, inversiya, ellipsis kabi stilistik kategoriyalarning kommunikativ-pragmatik funksiyasi aniqlanib, ularning o'quvchi ongiga ta'sir mexanizmi ko'rsatib beriladi. Maqola zamonaviy o'zbek nasri va she'riyatidan olingan autentik misollar asosida argumentlashtiriladi.

Kalit so'zlar: badiiy tafakkur, stilistika, pragmatika, badiiy matn, til munosabati, uslubiy vosita, zamonaviy o'zbek adabiyoti.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the complex dialectical relationship between artistic thought and language in contemporary Uzbek literature, as well as the pragmatic essence of stylistic devices used in literary texts. During the research, the communicative-pragmatic functions of stylistic categories such as metaphor, metonymy, inversion, and ellipsis are examined, and their mechanisms of influence on the reader’s consciousness are demonstrated. The article is substantiated with authentic examples drawn from contemporary Uzbek prose and poetry.

Keywords: artistic thinking, stylistics, pragmatics, literary text, language relation, stylistic device, contemporary Uzbek literature.

Özet: Bu makalede çağdaş Özbek edebiyatında edebî düşünce ile dil arasındaki karmaşık diyalektik ilişki ve edebî metinlerde kullanılan stilistik araçların pragmatik mahiyeti bilimsel açıdan analiz edilmektedir. Araştırma sürecinde metafor, metonimi, inversiyon ve elipsis gibi stilistik kategorilerin iletişimsel-pragmatik işlevleri tespit edilerek, bunların okuyucunun bilincine etkisi açıklanmaktadır. Makale, çağdaş Özbek nesir ve şiirinden alınan otantik örnekler temelinde temellendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: edebî düşünce, stilistik, pragmatik, edebî metin, dil ilişkisi, üslup araçları, çağdaş Özbek edebiyatı.

Kirish. Adabiyot va til bir-biridan ajralmas ikki hodisa sifatida insoniyat ma'naviy tarixida hamisha markaziy o'rin egallagan. Til badiiy ijodning asosiy quroli bo'lsa, badiiy tafakkur esa o'sha qurolni boshqaruvchi ijodiy kuchdir. Zamonaviy o'zbek adabiyoti — mustaqillik davri adabiyoti — bu aloqani yanada teranlashtirdi: milliy istiqlol ruhidagi ozodlik tuyg'usi, inson mavjudligi, zamon va makon falsafasi kabi ulkan mavzular o'ziga xos lingvistik ifodasini topishga intildi. Badiiy matnni faqat estetik hodisa sifatida emas, balki murakkab semiotik tizim sifatida talqin etish zarurati olimlarni yangi metodologik asoslar izlashga undamoqda.1 Ushbu maqolada ana shunday zaruratdan kelib chiqqan holda, zamonaviy o'zbek adabiyoti namunalari asosida badiiy tafakkur, til va stilistikaning pragmatik o'zaro munosabati tahlil qilinadi. Xurshid Davronning she'riyatidagi so'z tanlovi arxaik va neologizmlarning uyg'unlashuvi — bu dialektikaning yaqqol namunasidir. V. Gyumboldt, A. A. Potebnya va keyinchalik M. Baxtin tomonidan ishlab chiqilgan «til — tafakkurning uyidir» konsepsiyasi zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligi kontekstida yangicha talqin qilish imkoniyatini beradi. Chunki o'zbek nasri va she'riyatining so'nggi o'n yilligida tilning badiiy tafakkurni nafaqat ifodalash, balki uni shakllantirishga ta'sir ko'rsatishi kuzatilmoqda. Bu ayniqsa Isajon Sultonning «Boqiy darbadar» romanida yaqqol namoyon bo'ladi: qahramon ichki nutqining parchalanishi, monolog va dialogning o'zaro kirishishi — tafakkur tuzilishining til vositalari orqali modellashtirilishidir. Shunday qilib, zamonaviy o'zbek adabiyotida til va badiiy tafakkur o'rtasidagi munosabat bir tomonlama aks ettirishdan ko'ra, o'zaro generativ jarayon sifatida namoyon bo'ladi: tafakkur tilni yangilaydi, til esa tafakkurni kengaytiradi.

Stilistik vositalarning pragmatik vazifasi. Pragmatika — til birliklari qo'llanish kontekstida hosil qiladigan ma'nolar va kommunikativ effektlarni o'rganuvchi fan sohasi. Badiiy matnda stilistik vositalar nafaqat estetik bezak sifatida, balki o'quvchi ongini yo'naltirishning, hissiyotlarni boshqarishning va axloqiy-falsafiy muloqotni tashkil etishning asosiy mexanizmlari sifatida faoliyat ko'rsatadi. Aynan shu nuqtada stilistika va pragmatika kesishadi. Metafora — badiiy matnning eng universal stilistik vositalaridan biri bo'lib, zamonaviy o'zbek nasrida alohida semantik yukka ega. Masalan, «Ko'ngil — sahroi sargashta» tipidagi metaforalar faqat obrazlilik hosil qilmaydi; u o'quvchini ma'lum axloqiy-emotsional pozitsiyaga «majbur» qiladi, uning dunyoqarash tizimiga murojaat qiladi. Inversiya — so'z tartibini odatiy grammatik me'yordan og'ish orqali matniy vurgu yaratuvchi stilistik usul — zamonaviy o'zbek she'riyatida keng qo'llaniladi. She'rdagi inversionlashgan qurilmalar ritm bilan birgalikda o'quvchining diqqatini

[1]Qodirov N. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. — Toshkent: Fan, 2018. — B. 47.

keskin to'xtab, ma'noni qayta tahlil qilishga undaydi. Zamonaviy o'zbek adabiyotidagi stilistik izlanishlar nafaqat estetik yangilanishni, balki kommunikativ-pragmatik yangi modelning shakllanayotganligini ko'rsatmoqda.2 Muallif o'quvchini passiv qabul qiluvchidan faol ma'no yaratuvchiga aylantirish uchun stilistik vositalarni maqsadli ravishda tanlaydi va tashkillashtiradi.

Badiiy matn va pragmatik makon. Badiiy matn — bu nutqiy aktning maxsus shakli bo'lib, unda ilokutsionar kuch (ta'sir qilish niyati), lokusiya (bayon qilish) va perlokutsion effekt (o'quvchiga ta'sir) bir vaqtda amalga oshiriladi. J. Ostin va J. Searl tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasi badiiy matnni tahlil qilishda muhim metodologik asos beradi: har bir stilistik tanlov — bu muallif tomonidan ongli ravishda amalga oshirilgan pragmatik aktdir. Zamonaviy o'zbek nasrida intertekstuallik — boshqa matnlarga yashirin yoki ochiq murojaat — pragmatik makonning kengayishi sifatida namoyon bo'ladi. Adib nafaqat o'z matnini yaratadi, balki o'quvchini adabiy xotira makoni orqali sayohatga chiqaradi. Bu esa o'quvchidan ma'lum madaniy kompetentlikni talab qiladi; shu bois intertekstuallashtirilgan stilistik vosita o'quvchi toifasini belgilaydi va matnning pragmatik yo'nalishini aniqlashtiradi.

Ironiya va sarkazm — zamonaviy o‘zbek nasrida ijtimoiy tanqidni ifodalovchi asosiy stilistik vositalardan biriga aylangan. Bu vositalarning pragmatik quvvati shundaki, muallif to'g'ridan-to'g'ri aytmagan holda o'quvchiga fikrni yetkazadi; bu esa o'quvchining o'zi xulosa chiqarishiga olib keladi. Xuddi shu jarayon kognitiv lingvistikada relevans nazariyasi (D. Sperber, D. Uilson) nuqtai nazaridan tavsiflansa, muallif «minimal kommunikativ kuch» bilan «maksimal pragmatik effekt» yaratishga intilishini ko'rsatadi. Demak, badiiy matnning pragmatik makoni — bu muallif niyati, til vositalari va o'quvchi talqinining kesishgan nuqtasidir. Har bir badiiy birlik matn ichida o‘zaro aloqaga kirishib, umumiy pragmatik ma’noni shakllantiradi. Shu jihatdan qaralganda, zamonaviy o‘zbek nasrida til va tafakkur uyg‘unligi o‘quvchi ongida ko‘p qatlamli interpretatsiya jarayonini yuzaga keltiradi. Natijada badiiy matn nafaqat estetik, balki kuchli kommunikativ va kognitiv ta’sir vositasiga aylanadi.

Xulosa: Amalga oshirilgan tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchidan, zamonaviy o'zbek adabiyotida badiiy tafakkur va til o'rtasidagi munosabat bir tomonlama aks ettirishdan ko'ra o'zaro shartlovchi, dialektik aloqa xarakteriga ega bo'lib, bu aloqa har bir yozuvchining individual uslubida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ikkinchidan, badiiy matnda stilistik vositalar — metafora, inversiya, ellipsis, ironi, intertekstuallik — faqat estetik funksiya emas, balki qator

[2]Mirzayev A. O'zbek adabiyotida zamonaviy uslubiy izlanishlar. — T: A.nashr, 2021. — B. 112–115.

pragmatik funksiyalarni — diqqatni boshqarish, hissiyot uyg'otish, o'quvchini faollashtirish, ijtimoiy muloqotni tashkil etish — bajarishi aniqlandi. Stilistik vositalar esa ushbu tizimda pragmatik vazifani bajarib, matnning ta’sir kuchini oshiradi. Natijada badiiy asar nafaqat estetik zavq beruvchi, balki o‘quvchini fikrlashga undovchi murakkab kommunikativ tizimga aylanadi. Kelajakdagi tadqiqotlarda zamonaviy o'zbek adabiyotining korpus-lingvistik tahlili, stilistik-pragmatik parametrlarning miqdoriy jihatdan o'rganilishi istiqbolli yo'nalish bo'lishi mumkin. Bu esa o'zbek badiiy tilining zamonaviy lingvistika fanidagi o'rnini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Qodirov N. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. — Toshkent: Fan, 2018. — 210 b.
2. Mirzayev A. O'zbek adabiyotida zamonaviy uslubiy izlanishlar. — T: Fan, 2021. — 256 b.
3. Baxtin M. M. Estetika slovesnogo tvorchestva. — Moskva: Iskusstvo, 1979. — 424 s.
4. Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. — Oxford: Blackwell, 1986. — 328 p.
5. Uspensky B. A. Poetika kompozitsii. — Sankt-Peterburg: Azbuka, 2000. — 352 s.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvistikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2009. — 184 b.
7. Nazarov B. Zamonaviy o'zbek she'riyatining uslubiy xususiyatlari. // O'zbek tili va adabiyoti. — 2020. — №3. — B. 22–29.

TA’LIMDA KIBERPEDAGOGIKA KONSEPSIYASINING NAZARIY ASOSLARI

Choriyeva Shahlo Baxtiyorovna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Pedagogika mutaxassisligi magistratura yo’nalishi 1-kurs talabasi,
Denov tumani 6-umumiy o'rta ta'lim maktabi Informatika fani o’qituvchisi
E-mail: choriyevashahlo66@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda ta’lim tizimida kiberpedagogika konsepsiyasining nazariy asoslari yoritilgan. Unda kiberpedagogikaning mohiyati, mazmuni hamda uning zamonaviy ta’lim jarayonidagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, konstruktivizm, konnektivizm va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida kiberpedagogikaning ilmiy-metodik poydevori ochib berilgan. Raqamli texnologiyalar, virtual ta’lim muhiti va interfaol platformalarning o‘quv jarayonidagi ahamiyati asoslab berilib, ularning o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, raqamli savodxonlik va ijodkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi roli ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Kiberpedagogika, raqamli ta’lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, konstruktivizm, konnektivizm, virtual ta’lim muhiti, interfaol platformalar, raqamli savodxonlik, masofaviy ta’lim, innovatsion pedagogika.

Kirish. Bugungi kunda global axborotlashuv jarayonlari ta’lim tizimiga jiddiy ta’sir ko‘rsatib, uni tubdan modernizatsiya qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Raqamli texnologiyalar, internet resurslari, sun’iy intellekt va masofaviy ta’lim platformalarining rivojlanishi natijasida an’anaviy pedagogik yondashuvlar o‘zgarib, yangi ilmiy yo‘nalishlar shakllanmoqda. Shunday zamonaviy yo‘nalishlardan biri sifatida kiberpedagogika konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Kiberpedagogika ta’lim jarayonini raqamli va virtual muhitda tashkil etish, o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishni nazarda tutadi. Ushbu konsepsiya ta’limning ochiqligi, moslashuvchanligi va interfaolligini ta’minlash orqali o‘quv jarayonini yanada samarali va zamonaviy shaklga keltiradi.

Shuningdek, kiberpedagogika konstruktivizm, konnektivizm va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar kabi ilmiy nazariyalarga asoslanib, o‘quvchining faol subyekt sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Bu esa ta’lim jarayonida bilimlarni faqat o‘zlashtirish emas, balki ularni mustaqil yaratish va amaliyotda qo‘llash imkonini beradi.

Asosiy qism. Kiberpedagogika – bu pedagogika va raqamli texnologiyalar integratsiyasi asosida shakllangan ilmiy yo‘nalish bo‘lib, u ta’lim jarayonini kiber makonda tashkil etish qonuniyatlarini o‘rganadi. Ushbu konsepsiyaning nazariy asoslari bir qator ilmiy yondashuvlarga tayanadi:

- Konstruktivistik yondashuv. Bu yondashuvga ko‘ra, o‘quvchi bilimni tayyor holda emas, balki mustaqil ravishda shakllantiradi. Raqamli platformalar (masalan, LMS tizimlari, interaktiv dasturlar) o‘quvchiga mustaqil izlanish va tajriba o‘tkazish imkonini beradi.
- Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv. Kiberpedagogika o‘quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Onlayn muhitda loyiha ishlari, muammoli vazifalar va hamkorlikdagi faoliyat orqali o‘rganish samaradorligi oshadi.
- Konnektivizm nazariyasi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, bilim tarmoqlarda mavjud bo‘lib, uni egallash axborot manbalari bilan to‘g‘ri ishlashga bog‘liq. Internet resurslari, sun’iy intellekt vositalari va ijtimoiy tarmoqlar ta’lim jarayonining muhim komponentiga aylanadi.

Raqamli pedagogika tamoyillari. Kiberpedagogika quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- ✓ interfaollik va multimediaviylik;
- ✓ individuallashtirish va moslashuvchanlik;
- ✓ ochiqlik va uzluksizlik;
- ✓ masofaviylik va mobil ta’lim imkoniyatlari.

- Kiber makon va ta’lim muhiti. Virtual ta’lim muhiti (Moodle, Google Classroom, Zoom va boshqalar) o‘quv jarayonini geografik chegaralarsiz tashkil etish imkonini beradi. Bu esa ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi va inkluzivlikni ta’minlaydi.

Kiberpedagogikaning ta’limdagi ahamiyati. Kiberpedagogika konsepsiyasi quyidagi jihatlari bilan ahamiyatlidir:

a) ta’limning sifat va samaradorligini oshiradi;
b) o‘quvchilarning raqamli savodxonligini rivojlantiradi;
c) mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini shakllantiradi;
d) global ta’lim resurslariga kirish imkonini yaratadi;
e) innovatsion pedagogik metodlarni joriy etishga xizmat qiladi.

Shuningdek, kiberpedagogika ta’lim jarayonida moslashuvchanlikni ta’minlab, har bir o‘quvchining individual ehtiyojlariga mos yondashuvni shakllantiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kiberpedagogika zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Uning nazariy asoslari konstruktivizm,

konnektivizm va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlarga tayanadi. Raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llash orqali ta’lim jarayonini yanada takomillashtirish, innovatsion muhit yaratish va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash mumkin. Shu bois, kiberpedagogik yondashuvlarni ta’lim amaliyotiga keng joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pedagogika / M. Ochilov, N. Xo‘jayev – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Raqamli pedagogika asoslari / A. Abduqodirov – Toshkent, 2021.
3. Umumiy pedagogika / B. Ziyomuhammedov – Toshkent, 2017.
4. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age / George Siemens – 2005.
5. E-learning and the Science of Instruction / Ruth Colvin Clark, Richard E. Mayer – 2016.
6. https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658

XORIJIY TIL DARSLARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN INTERFAOL METODLAR

Jurayeva Sevara Bahodir qizi,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
Pedagogika mutaxassisligi magistratura yo’nalishi 1-kurs talabasi,
Denov tumani 83-maktab Ingliz tili o’qituvchisi
Email: ibrohimazamatov39@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda xorijiy til darslarida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishda interfaol metodlarning o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, interfaol yondashuvlar orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahlil qilish, baholash va xulosa chiqarish qobiliyatlarini shakllantirish usullari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida samarali metodlar tavsiya etilgan.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, interfaol metodlar, xorijiy til ta’limi, kommunikativ kompetensiya, debat, aqliy hujum, klaster, muammoli ta’lim, mustaqil fikrlash.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasini oshirish, balki ularning mustaqil fikrlash, muammolarni hal etish va ijodiy yondashuv kabi ko‘nikmalarini rivojlantirishni ham talab etmoqda. Ayniqsa, xorijiy tillarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish dolzarb pedagogik masalalardan biri hisoblanadi.

Tanqidiy fikrlash – bu shaxsning axborotni tahlil qilish, dalillarni solishtirish, muqobil nuqtai nazarlarni baholash hamda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu ko‘nikma xorijiy til darslarida ayniqsa muhim bo‘lib, u o‘quvchilarning tilni chuqurroq o‘zlashtirishiga, muloqot jarayonida faol ishtirok etishiga va o‘z fikrini asoslab bera olishiga xizmat qiladi.

An’anaviy o‘qitish usullarida o‘quvchilar ko‘proq passiv tinglovchi sifatida qatnashsa, interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslarda ular faol subyektga aylanadi. Bu esa o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini faollashtirib, ularni mustaqil izlanishga undaydi. Shu nuqtai nazardan, interfaol metodlardan foydalanish xorijiy til darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Interfaol metodlar o‘quvchilarni muammoli vaziyatlarga jalb etish, fikr almashish, bahs-munozaralarda qatnashish va jamoada ishlash orqali ularning kognitiv va kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Natijada o‘quvchilar nafaqat til bilimlarini egallaydi, balki ularni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashni ham o‘rganadi.

Mazkur tezisning dolzarbligi shundan iboratki, unda xorijiy til darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan interfaol metodlarning nazariy asoslari va amaliy qo‘llanish imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi – interfaol metodlar yordamida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning samarali usullarini aniqlash va pedagogik amaliyotga joriy etishdan iborat.

Asosiy qism. Hozirgi zamonaviy ta’lim tizimida xorijiy tilni o‘qitish faqat grammatik qoidalarni o‘rgatish bilan cheklanib qolmay, balki o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishni ham talab etadi. Tanqidiy fikrlash – bu axborotni tahlil qilish, solishtirish, baholash va mustaqil xulosa chiqarish jarayonidir. Xorijiy til darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda interfaol metodlar muhim ahamiyat kasb etadi. Interfaol metodlar o‘quvchini faol ishtirokchi sifatida jalb etib, uning fikrlash jarayonini faollashtiradi. Quyidagi interfaol metodlar samarali hisoblanadi:

- “Aqliy hujum” (Brainstorming) – o‘quvchilarning erkin fikr bildirishiga imkon yaratadi va muammoni turli nuqtai nazardan ko‘rib chiqishga yordam beradi.
- “Debat” metodi – o‘quvchilarni dalillar asosida fikr bildirishga, o‘z nuqtai nazarini himoya qilishga o‘rgatadi.
- “Klaster” metodi – mavzu bo‘yicha g‘oyalarni tizimlashtirish va tahlil qilish imkonini beradi.

- “Rol o‘ynash” (Role play) – real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish orqali muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi.
- “Muammoli ta’lim” – o‘quvchilarda mustaqil qaror qabul qilish va muammoni hal etish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Mazkur metodlar orqali o‘quvchilar:

- ✓ mustaqil fikrlashga o‘rganadi;
- ✓ dalillar asosida xulosa chiqaradi;
- ✓ muloqot madaniyati rivojlanadi;
- ✓ tilni real kommunikativ vaziyatlarda qo‘llashni o‘rganadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar (Kahoot, Quizizz, Padlet)dan foydalanish interfaollikni yanada oshirib, o‘quvchilarning qiziqishini kuchaytiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, xorijiy til darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zamonaviy ta’limning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon o‘quvchilarning nafaqat til kompetensiyasini, balki ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammoli vaziyatlarga yechim topish va o‘z fikrini asoslab bera olish kabi ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, interfaol metodlar o‘quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etish orqali ularning kognitiv faolligini oshiradi, muloqot madaniyatini shakllantiradi va o‘rganilayotgan tilni real kommunikativ vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatini kengaytiradi. Ayniqsa, debat, muammoli ta’lim, rol o‘ynash va loyiha metodlari o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega.

Shuningdek, zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish (onlayn platformalar, interaktiv testlar) interfaol muhitni yanada boyitib, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda ularning mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Shu bilan birga, interfaol metodlardan samarali foydalanish o‘qituvchining kasbiy mahorati, darsni to‘g‘ri rejalashtira olishi va o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishiga bevosita bog‘liq. Demak, pedagoglar tomonidan innovatsion yondashuvlarni chuqur o‘zlashtirish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, xorijiy til darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan interfaol metodlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi hamda raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan va zamonaviy bilimlarga ega shaxsni shakllantirishda muhim omil bo‘lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bloom B. Taxonomy of Educational Objectives.
2. Johnson D.W. Active Learning Methods.
3. Tolipov O‘. Pedagogik texnologiyalar.

4. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogika.
5. Harmer J. How to Teach English.
6. https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658

TARBIYAVIY TADBIRLARNING TURLARI, SHAKLLARI VA ULARNING AXLOQIY TARBIYADAGI AHAMIYATI

Xojiqulova Gulasal Abdumalikovna,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Pedagogika mutaxassisligi magistratura yo'nalishi 1-kurs talabasi,
Denov tumani 6-umumiy o'rta ta'lim maktabi psixologi
Telefon raqami: +998 97 843 68 86
E-mail: gulasalhoji323@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda tarbiyaviy tadbirlarning turlari, shakllari hamda ularning o‘quvchilar axloqiy tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyati yoritilgan. Tarbiyaviy tadbirlarning ma’naviy-axloqiy, estetik, jismoniy, ekologik va intellektual yo‘nalishlari tahlil qilinib, ularning o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishdagi roli asoslab berilgan. Shuningdek, suhbat, bahs-munozara, uchrashuv, sahna ko‘rinishlari va interfaol metodlar kabi shakllarning samaradorligi ko‘rsatib o‘tilgan. Tadqiqotda tarbiyaviy tadbirlarning o‘quvchilarda ijobiy xulq-atvor, ijtimoiy faollik, mas’uliyat va milliy qadriyatlarga hurmatni shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Tarbiyaviy tadbirlar, axloqiy tarbiya, ma’naviy rivojlanish, o‘quvchi shaxsi, pedagogik jarayon, interfaol metodlar, tarbiya shakllari, ijtimoiy faollik, milliy qadriyatlar, xulq-atvor, ta’lim-tarbiya, shaxs kamoloti.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri – yosh avlodni nafaqat bilimli, balki yuksak ma’naviyatli, mustaqil fikrlovchi va ijtimoiy faol shaxs sifatida tarbiyalashdir. Shu nuqtai nazardan, tarbiyaviy tadbirlar o‘quvchi shaxsining axloqiy, estetik, ijtimoiy va ruhiy rivojlanishida muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Tarbiyaviy tadbirlar o‘quvchilarning ongiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, ularda jamiyatda qabul qilingan axloqiy me’yor va qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, maktab muhitida tashkil etiladigan tizimli va maqsadga yo‘naltirilgan tarbiyaviy ishlar shaxs kamolotining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Tarbiyaviy tadbirlar o‘z mazmuni, maqsadi va yo‘nalishiga ko‘ra turli turlarga ajratiladi. Ular quyidagicha tasniflanadi:

1) Ma’naviy-axloqiy tarbiyaviy tadbirlar. Bu turdagi tadbirlar o‘quvchilarda odob-axloq me’yorlarini shakllantirish, vatanparvarlik tuyg‘usini

kuchaytirish, milliy qadriyatlarga hurmatni rivojlantirishga qaratiladi. Masalan, “Vatanim – faxrim”, “Odob – inson ziynati” kabi mavzulardagi tadbirlar.

2) Estetik tarbiyaviy tadbirlar. O‘quvchilarda go‘zallikni his qilish, san’atni anglash va qadrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bunga badiiy kechalar, she’riyat tadbirlari, teatr sahnalashtirishlari kiradi.

3) Jismoniy tarbiya va sport tadbirlari. Sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, jismoniy chiniqishni ta’minlash, jamoaviylik va iroda sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

4) Ekologik tarbiyaviy tadbirlar. Tabiatga ongli munosabatni shakllantirish, ekologik madaniyatni rivojlantirish maqsadida o‘tkaziladi (hasharlar, tabiatni muhofaza qilish aksiyalari).

5) Intellektual va ma’rifiy tadbirlar. O‘quvchilarning bilim doirasini kengaytirish, mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan viktorinalar, “Zakovat” o‘yinlari, fan haftaliklari.

Tarbiyaviy tadbirlarning samaradorligi ko‘p jihatdan ularning shakliga bog‘liq. Amaliyotda quyidagi shakllar keng qo‘llaniladi:

- suhbat va davra suhbatlari;
- bahs-munozaralar (debatlar);
- uchrashuvlar (ijodkorlar, mutaxassislar bilan);
- sahna ko‘rinishlari va rolli o‘yinlar;
- tanlovlar va musobaqalar;
- ekskursiyalar va sayohatlar;
- trening va interfaol mashg‘ulotlar.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etilgan interfaol tadbirlar o‘quvchilarning faolligini oshirib, ularni jarayonning bevosita ishtirokchisiga aylantiradi. Bu esa tarbiyaviy ta’sirning kuchayishiga olib keladi.

Axloqiy tarbiyadagi ahamiyati: tarbiyaviy tadbirlar o‘quvchilarning axloqiy kamolotini shakllantirishda quyidagi jihatlar bilan muhim ahamiyat kasb etadi:

- Axloqiy ongni rivojlantiradi. O‘quvchilar yaxshilik va yomonlikni farqlashni o‘rganadi.
- Ijobiy xulq-atvorni shakllantiradi. Halollik, vijdonlilik, mas’uliyatlilik kabi sifatlar mustahkamlanadi.
- Ijtimoiy moslashuvni ta’minlaydi. Jamoada ishlash, muloqot qilish ko‘nikmalari rivojlanadi.
- Milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat uyg‘otadi. Bu esa shaxsning barkamol bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi.
- Shaxsiy pozitsiyani shakllantiradi. O‘quvchi mustaqil fikr bildiradi va qaror qabul qilishni o‘rganadi.

Shuningdek, tarbiyaviy tadbirlar o‘quvchilarda emotsional-intellektual rivojlanishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ular orqali o‘quvchilar o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, boshqalarni tushunish va hurmat qilishni o‘rganadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tarbiyaviy tadbirlar ta’lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, o‘quvchilarning axloqiy, ma’naviy va ijtimoiy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Ularni samarali tashkil etish uchun pedagoglardan yuqori kasbiy mahorat, ijodkorlik va zamonaviy metodlardan foydalanish talab etiladi. To‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan tarbiyaviy ishlar natijasida jamiyatda faol, mas’uliyatli va barkamol shaxslar shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pedagogika / M. Ochilov, N. Xo‘jayev – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2018.
2. Umumiy pedagogika / B. Ziyomuhammedov – Toshkent, 2017.
3. Tarbiya nazariyasi / S. Nishonova – Toshkent: Fan, 2019.
4. Pedagogik mahorat / A. Abduqodirov – Toshkent, 2020.
5. https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658

ALISHER NAVOIY POETIKASIDA MA’NAVIY TIMSOLLAR VA ULARNING TIL XUSUSIYATLARI

Uzaqova Lola Abdurashitovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi (PhD) o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda Alisher Navoiy poetikasida ma’naviy timsollarning o‘rni va ularning til xususiyatlari filologik hamda lingvopoetik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda shoir ijodida faol qo‘llangan ko‘ngil, ishq, nur, qush, but kabi timsollar ma’naviy-axloqiy va irfoniy mazmun tashuvchi badiiy birliklar sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, ushbu timsollarning semantik ko‘pqatlamliligi, ramziyligi, ko‘chma ma’no hosil qilish imkoniyati, undalma va parallel sintaktik qurilmalardagi ishtiroki hamda turkiy leksikaning obraz yaratishdagi salohiyati yoritiladi. Tahlil natijasida Navoiy poetikasida ma’naviy timsollar nafaqat g‘oyaviy mazmunni tashuvchi obrazlar, balki badiiy tilning ichki energetikasini ta’minlovchi poetik birliklar ekanligi asoslanadi [1], [2], [3], [4].

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, poetika, ma’naviy timsol, lingvopoetika, ko‘ngil obrazi, tasavvufiy ramz, badiiy til, semantik qatlam.

Alisher Navoiy ijodi Sharq she’riyatining yuksak badiiy tajribasini o‘zida mujassamlashtirgan holda, turkiy poetik tafakkurning imkoniyatlarini yangi bosqichga ko‘targan hodisa hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham Navoiy lirikasi va dostonlari mazmun, janr, kompozitsiya va poetik ifoda birligi bilan

ajralib turishi ta’kidlanadi; ayniqsa, uning she’riy merosida g‘oya va shaklning mutanosibligi asosiy fazilat sifatida baholanadi [4]. Shu nuqtayi nazardan, Navoiy poetikasidagi ma’naviy timsollarni o‘rganish shoirning badiiy tafakkuri, tilga munosabati va ramziy ifoda usullarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Navoiy poetikasida ma’naviy timsollar tizimining markazida, avvalo, ko‘ngil obrazi turadi. Bu timsol shoirda oddiy psixologik holat ifodachisi emas, balki insonning ichki olami, ruhiy sezgisi va ilohiy haqiqatni qabul qiluvchi markaz sifatida namoyon bo‘ladi. “Til va adabiyot.uz”dagi ilmiy maqolada Navoiy she’riyatida “ko‘ngil” obrazi orqali majoziy ishq vositasida ilohiy ishq aks ettirilishi qayd etiladi [5]. Bu holat “Ey ko‘ngul...” tarzidagi undalmali sintaktik qurilmalar bilan yanada kuchayadi: bunday tuzilmalar obrazni jonlantiradi, ichki dialogni yuzaga keltiradi va timsolni shaxsiy kechinma bilan bog‘laydi [5]. Demak, ko‘ngil obrazi Navoiy tilida semantik va sintaktik faol birlik sifatida ishlaydi.

Ikkinchi muhim qatlamni ishq timsoli tashkil etadi. Navoiy poetikasida ishq dunyoviy hissiyot doirasidan chiqib, ruhiy poklanish va kamolot yo‘liga aylanadi. “Hayrat ul-abror”ning falsafiy-didaktik xarakteri ham aynan axloqiy va ma’naviy mazmunning yetakchiligini ko‘rsatadi [1]. Shu sababli Navoiydagi ishq obrazi ko‘pincha ko‘ngil, firoq, visol, hijron, sabr kabi birliklar bilan bir semantik maydon hosil qiladi. Bunday tizimda ishq — hodisa emas, balki insonni sinov, idrok va ma’naviy yetilish bosqichlaridan olib o‘tuvchi konseptual markazdir. Til nuqtayi nazaridan esa ishq timsoli metafora, tazod, takror va ritmik parallelizm vositasida faollashadi.

Navoiy ma’naviy poetikasining yana bir tayanch unsuri nur timsolidir. Nur Sharq mumtoz tafakkurida haqiqat, ma’rifat va ruhiy uyg‘onish belgisi sifatida keng tarqalgan bo‘lsa, Navoiy uni poetik sistemaga izchil singdiradi. Shoirning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asaridagi “so‘z durredurkim, аниng дар’ёси ko‘nguldur” tarzidagi ta’rifi so‘z, ko‘ngil va ma’no o‘rtasidagi ichki bog‘liqlikni ochadi [3]. Bu yerda ham nur to‘g‘ridan-to‘g‘ri tilga olinmasa-da, badiiy tafakkur “ichki yoritilish” tamoyili asosida quriladi: so‘z — gavhar, ko‘ngil — ma’no makoni, badiiy nutq esa shu ma’noni ochuvchi vositadir [3]. Shunday qilib, nur timsoli Navoiy poetikasida ma’rifiy va estetik semalarning qo‘shilishidan hosil bo‘ladi.

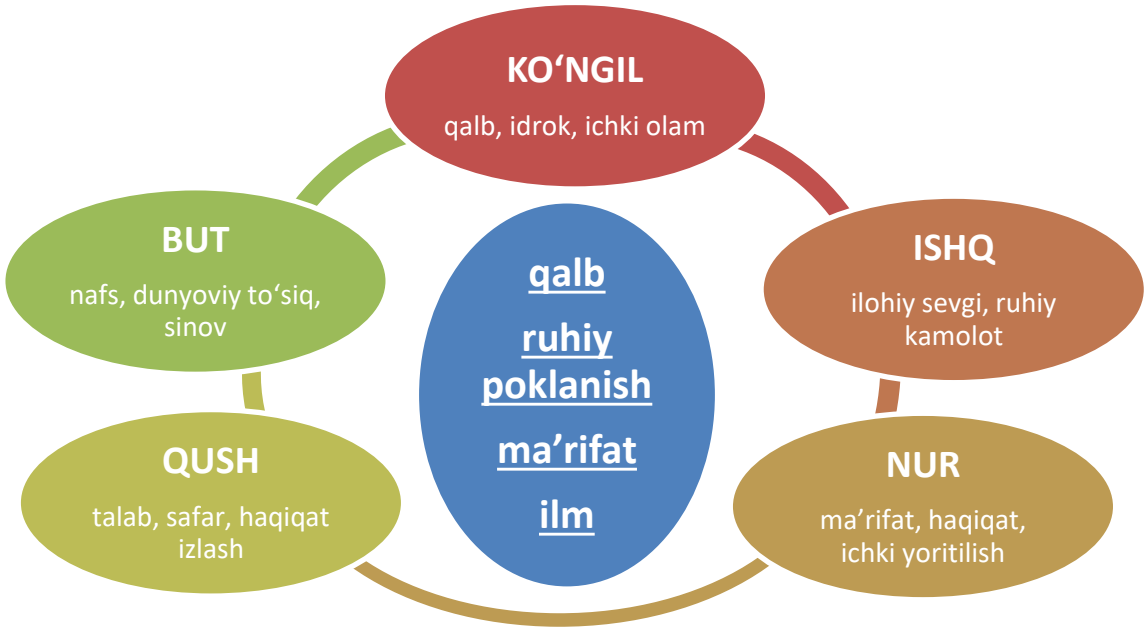
Qush timsoli esa ayniqsa “Lison ut-tayr”da markaziy poetik-belgiga aylanadi. Asarning o‘zi Attorning “Mantiq ut-tayr” an’anasi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, Navoiy unda qush obrazini ruhiy safar, izlanish va haqiqatga intilishning keng ramziga aylantiradi [2]. Qushlar obrazi ko‘plikda qo‘llanib, individual emas, balki jamoviy ruhiy harakat modelini yaratadi; safar, yo‘l, manzil, talab kabi leksemalar bilan

birga ma’naviy komillik semantikasini hosil qiladi [2]. Til xususiyatlari nuqtayi nazaridan bu timsol narrativ va allegorik imkoniyatlari bilan ajralib turadi: qush real mavjudotdan ramziy subyektga ko‘chadi, natijada asarda ko‘p qatlamli ma’no paydo bo‘ladi.

Navoiy she’riyatida ayrim tasavvufiy timsollar, xususan but obrazi ham yangicha badiiy talqin kasb etadi. Golden Scripts jurnalidagi tadqiqotda “but” timsoli shoir lirik asarlarida nafs, dunyo va o‘zlik bilan bog‘liq ramziy ma’nolarda ishlatilishi ko‘rsatilgan [6]. Bu kuzatuv juda muhim, chunki u Navoiy poetikasida ma’naviy timsol bir ma’noli emasligini, aksincha, ko‘p qatlamli semantik struktura sifatida amal qilishini tasdiqlaydi. Ya’ni bitta leksema tashqi-diniy ma’nodan ichki-irfoniy ma’noga o‘tadi; bu esa ramziylikning eng muhim til belgilaridan biridir [6].

Mazkur ma’naviy timsollarning til xususiyatlarini umumlashtirganda, bir necha muhim jihat ko‘zga tashlanadi. Birinchidan, Navoiy badiiy tilida semantik ko‘pqatlamlilik kuchli: obraz bir vaqtning o‘zida lug‘aviy, majoziy va irfoniy ma’noda ishlaydi [3], [6]. Ikkinchidan, turkiy leksikaning nozik ma’no imkoniyatlari shoir tomonidan ongli ravishda ishga solingan; “Muhokamat ul-lug‘atayn”da u turkiy tildagi ma’no va ifoda imkoniyatlarini alohida ta’kidlaydi [3]. Uchinchidan, Navoiy asarlarida shakldoshlik, ma’no o‘yinlari va ko‘chma qo‘llanishlar badiiy tasvirning ichki mexanizmlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi; bu jihat maxsus lingvistik tadqiqotlarda ham qayd etilgan [7]. To‘rtinchidan, undalma, takror, parallelizm va tazod ma’naviy timsolning hissiy-ekspressiv quvvatini oshiradi [4], [5].

Yuqorida tahlil qilingan poetik birliklarni umumlashtirgan holda, Alisher Navoiy asarlarida ma’naviy timsollar o‘zaro bog‘liq semantik va aksiologik tizimni hosil qilishi kuzatiladi (1-rasm). Mazkur sxema ushbu timsollarning ichki aloqadorligini hamda ularning markaziy ma’naviy mazmun bilan tutashuv nuqtalarini ko‘rsatadi.

Rasm 1: Alisher Navoiy poetikasida ma’naviy timsollar tizimi: ko‘ngil – ishq – nur – qush – but

Manba: muallif ishlanmasi; Alisher Navoiy asarlaridagi ma’naviy timsollar va ularning poetik-semantik talqini asosida tuzildi [1–6].

1-rasmda ko‘rsatilganidek, Navoiy poetikasidagi ma’naviy timsollar alohida-alohida obrazlar emas, balki yagona ruhiy-ma’rifiy maydonda harakat qiluvchi poetik birliklardir. “Ko‘ngil” timsoli qalb, idrok va ichki olamni, “ishq” ilohiy sevgi hamda ruhiy kamolotni, “nur” haqiqat va ma’rifiy yoritilishni, “qush” talab, safar va haqiqat izlashni, “but” esa nafs, sinov yoki dunyoviy to‘siq ma’nolarini ifodalaydi. Ularning markaziy kesishuv nuqtasida qalb, ruhiy poklanish, ma’rifat va ilm tushunchalarining joylashuvi Navoiy poetikasida ushbu timsollar tizimi komillikka yetaklovchi yagona konseptual maydon sifatida shakllanishini ko‘rsatadi [1], [2], [3], [5], [6].

Alisher Navoiy poetikasida ma’naviy timsollar badiiy tafakkurning asosiy tayanch birliklaridan biridir. Shoir ijodida ko‘ngil, ishq, nur, qush va but obrazlari nafaqat estetik vazifa bajaradi, balki insonning ichki olami, ma’rifiy yuksalishi va ruhiy kamolotini ifodalovchi ramziy tizimni ham tashkil etadi [1], [2]. Ko‘ngil timsoli qalb va idrok markazi sifatida, ishq ilohiy sevgi va ma’naviy yetilish yo‘li sifatida, nur haqiqat hamda ma’rifat manbai sifatida, qush esa safar, talab va haqiqat izlash ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. But timsoli esa tasavvufiy poetikada nafs, dunyoviy to‘siq yoki ichki sinov ma’nolarida talqin qilinadi [5], [6].

Lingvopoetik jihatdan ushbu timsollar semantik ko‘pqatlamlilik, ramziylik, ko‘chma ma’no hosil qilish, undalma va parallel sintaktik qurilmalarda faol

qo‘llanish kabi xususiyatlarga ega. Navoiy turkiy tildagi obraz yaratish salohiyatidan mahorat bilan foydalangan holda ma’naviy tushunchalarni chuqur poetik mazmunga aylantiradi [3], [4]. Shu jihatdan qaraganda, ma’naviy timsollar Navoiy poetikasida g‘oya va shaklni, tasavvufiy mazmun va badiiy tilni birlashtiruvchi markaziy poetik mexanizm hisoblanadi. Demak, ushbu timsollarni o‘rganish Navoiy asarlarining nafaqat adabiy-estetik, balki lingvokognitiv va madaniy qatlamlarini ham chuqurroq ochishga xizmat qiladi [1–6].

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy poetikasida ma’naviy timsollar shoirning g‘oyaviy olami va badiiy tilini birlashtiruvchi tayanch birliklardir. Ko‘ngil, ishq, nur, qush, but kabi timsollar orqali Navoiy inson ruhiyati, ma’rifat, ilohiy haqiqat va komillik yo‘lini poetik shaklda ifodalaydi. Ularning til xususiyatlari esa ramziylik, semantik ko‘pqatlamlilik, irfoniy ko‘chim, sintaktik faollik va turkiy leksikaning obraz yaratish salohiyatida namoyon bo‘ladi. Demak, Navoiy poetikasidagi ma’naviy timsollarni o‘rganish nafaqat adabiyotshunoslik, balki lingvopoetika va kognitiv filologiya uchun ham muhim ilmiy natijalar beradi [1], [2], [3], [6], [7].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Ziyouz kutubxonasi. Web link: https://n.ziyouz.com/library/category/40-alisher-navoiy-asarlari?download=1764%3Aalisher-navoiy-xamsa-hayratul-abror-nazm
2. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. Ziyouz kutubxonasi. Web link: https://n.ziyouz.com/library/category/40-alisher-navoiy-asarlari?download=1724%3Aalisher-navoiy-lisonut-tayr-nazm
3. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. Ziyouz kutubxonasi. Web link: https://n.ziyouz.com/library/category/40-alisher-navoiy-asarlari?download=1728%3Aalisher-navoiy-muhokamatul-lug-atayn
4. “Navoiy lirikasi: poetika, janr va kompozitsiya xususiyatlari.” Til va adabiyot.uz, 2025-yil 10-son. Web link: https://tilvaadabiyot.uz/f/10_2025_filologiya_va_pedagogika.pdf
5. “Ko‘ngil obrazi va uning talqini.” Til va adabiyot.uz, 2023-yil 11-son. Web link: https://tilvaadabiyot.uz/f/elektron_jurnal_11-son_2023.pdf
6. “Alisher Navoiy ijodida ‘but’ ramzi bilan bog‘liq irfoniy ma’nolar talqini.” Golden Scripts / Oltin bitiglar, 2022. Web link: https://goldenscripts.navoiy-uni.uz/index.php/goldenscripts/article/download/85/81/222
7. Abdulxayrov, M. “Navoiy asarlaridagi shakldoshlik hosil qiluvchi so‘zlar tahlili.” Til va adabiyot.uz, 2023-yil 1-son. Web link: https://tilvaadabiyot.uz/f/elektron_jurnal_1-son_2023_1.pdf

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA “MA’NAVIYAT” KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV TAHLILI

Uzaqova Lola Abdurashitovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi (PhD) o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konsepti lingvokognitiv yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda konseptning matndagi verballashuv shakllari, semantik maydoni va aksiologik yuklamasi “Mahbub ul-qulub” hamda “Hayrat ul-abror” materiallari asosida yoritiladi. Tahlil natijasida Navoiy poetik va nasriy tafakkurida “ma’naviyat” tushunchasi alohida bir leksema bilan emas, balki ilm, ma’rifat, ko‘ngul, amal, naf’, odamlik, xalq g‘ami kabi birliklar tizimi orqali ifodalanishi asoslanadi. Shuningdek, ushbu konseptning gnoseologik, axloqiy, ijtimoiy va amaliy qatlamlardan tashkil topgan ko‘p komponentli tuzilma ekani ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, ma’naviyat konsepti, lingvokognitiv tahlil, konsept, ma’rifat, ilm, ko‘ngul, amal, aksiologiya.

Zamonaviy tilshunoslikda konsept til, tafakkur va madaniyat kesishgan nuqtadagi asosiy birliklardan biri sifatida qaraladi. Semantik-kognitiv yondashuvda tahlil “tildan konseptga” yo‘nalishida olib boriladi: ya’ni matndagi ma’no birliklari asosida konseptning mazmuniy modeli tiklanadi. Shu bois Navoiy matnlarida “ma’naviyat”ni tahlil qilishda alohida bir so‘zni emas, balki mazkur tushunchani verballashtiruvchi semantik tarmoqni kuzatish metodologik jihatdan to‘g‘ri hisoblanadi [3], [4], [5].

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari bu jihatdan ayniqsa muhim manbadir. Muallif asar muqaddimasida uni insonlar ahvoli, yaxshi-yomon xulqlar va turli foydali hikmatlarni jamlagan uch qismli asar sifatida belgilaydi [1]. Demak, asarning o‘ziyoq insonning ichki olami, axloqiy sifatlari va ijtimoiy xulqini markazga qo‘ygan konseptual maydonni hosil qiladi. Aynan shu maydon doirasida “ma’naviyat” konsepti shakllanadi.

Navoiy tafakkurida “ma’naviyat”ning birinchi va yadro qatlami ilm–ma’rifat bilan bog‘liqdir. “Mahbub ul-qulub”da muallif “ilm nuridin ko‘ngulni yorutmoq” g‘oyasini ilgari suradi [1]. Bu yerda ko‘ngul ichki makon, ilm esa uni yorituvchi nur sifatida konseptuallashtiriladi. Shuningdek, “nazm gulistoni” haqidagi faslda Navoiy haqiqiy ijodni “ma’rifat javharin termak” bilan bog‘laydi [1]. Demak, ma’naviyat Navoiyda faqat diniy-axloqiy holat emas, balki bilimning ichki ongga ko‘chishi, ruhiy tafakkurga aylanishidir.

Ikkinchi muhim qatlam — aksiologik-axloqiy qatlamdir. Navoiy: “Ilmni kim vositayi joh etar, o‘ziniyu xalqni gumroh etar” deydi [1]. Bu misrada ilmning chin ma’naviy qiymati inkor etilmaydi; aksincha, uning mansab va shuhrat vositasiga aylanishi keskin qoralanadi. Demak, “ma’naviyat” konsepti Navoiyda qiymat mezoni sifatida ishlaydi: u bilimni baholaydi, uning maqsadini aniqlaydi va “haqiqiy ilm” bilan “joh uchun ilm”ni qarama-qarshi qo‘yadi.

Uchinchi qatlam — ijtimoiy-insonparvarlik mazmunidir. “Naf’ing agar xalqqa beshakdurur, bilki, bu naf’ o‘zungga ko‘prakdurur”, “Odami ersang demagil odami, onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami” kabi hikmatlar [1] Navoiy konseptosferasida ma’naviyatning individual emas, balki ijtimoiy mas’uliyat bilan chambarchas bog‘langanini ko‘rsatadi. Bu yerda odamlik, xalq g‘ami, naf yetkazish birliklari ma’naviyat konseptining yaqin periferiya elementlari sifatida maydonga chiqadi. Bunday modelda komillik o‘z-o‘ziga qaratilgan ruhiy holat emas, balki jamiyatga foyda yetkazuvchi axloqiy pozitsiyadir.

To‘rtinchi qatlam — praxeologik, ya’ni amaliy qatlamdir. Navoiy uchun ma’naviyat faqat bilish yoki his qilish bilan yakunlanmaydi; u amal bilan tasdiqlanishi shart. “Mahbub ul-qulub”da: “Ilm o‘rganmak din taqviyati uchundur...” hamda “Ilm o‘qub amal qilmag‘on...” mazmunidagi tanbehlar orqali ilm va amal birligi ta’kidlanadi [1]. Xuddi shu mazmun “Hayrat ul-abror”da yanada aniqroq ifodalanadi: “Ilm, Navoiy, sanga maqsud bil, emdiki ilm o‘ldi, amal aylagil” [2]. Shunday qilib, Navoiyda ma’naviyat konsepti ilm → idrok → amal zanjiri asosida quriladi.

“Hayrat ul-abror”dagi ayrim baytlar konseptning kognitiv modelini yanada ravshanlashtiradi. Jumladan, “Ko‘ngli bo‘lub maskanu ma’voyi ilm” misrasi [2] ma’naviyatni “ichki makon” metaforasi orqali ochadi: ko‘ngil — konteyner, ilm — mazmun, ma’rifat esa shu mazmunning faol holatga o‘tgan shaklidir. Yana bir o‘rinda “Lek manga ilm ila behbud ko‘p” deya ilmning insoniy kamol va farovonlikka eltuvchi kuchi qayd etiladi [2]. Bu o‘rinda “ma’naviyat” konsepti ruhiy yetuklik, aqlan ravnaq va amaliy obodlikni birlashtiruvchi integral tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Lingvokognitiv nuqtayi nazardan qaralganda, Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konseptining quyidagi modeli taklif etilishi mumkin:

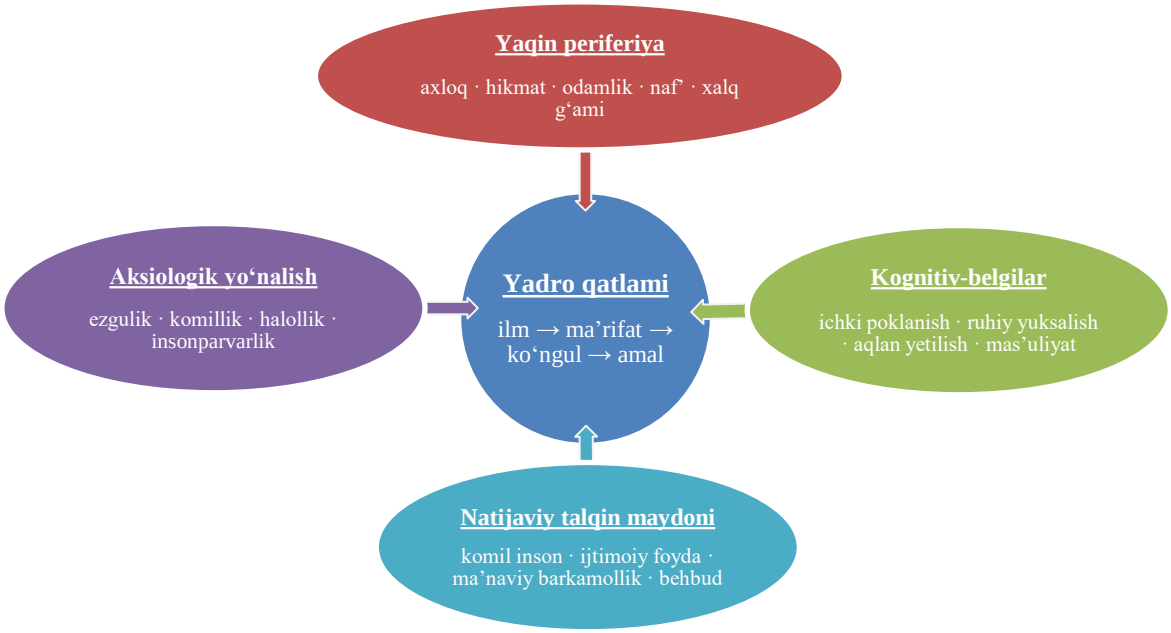
yadro — ilm, ma’rifat, ko‘ngul, amal;

yaqin periferiya — naf’, odamlik, xalq g‘ami, axloq, hikmat;

talqin maydoni — komillik, ruhiy poklanish, ijtimoiy mas’uliyat, behbud.

Mazkur model Navoiy matnlarida ma’naviyatning faqat abstrakt-falsafiy tushuncha emas, balki til birliklari orqali tizimli ravishda verballashgan konsept ekanini ko‘rsatadi [3], [4].

Mazkur fikrlarni umumlashtirgan holda, Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konsepti ko‘p qatlamli lingvokognitiv tuzilma sifatida namoyon bo‘lishi kuzatiladi (Rasm 1). Konseptning yadro qismini ilm, ma’rifat, ko‘ngul va amal tashkil etsa, periferiya qatlamida axloq, odamlik, naf’ va xalq g‘ami kabi birliklar uning aksiologik hamda ijtimoiy mazmunini boyitadi.

Rasm 2: Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konseptining lingvokognitiv modeli

(Manba: muallif ishlanmasi; A. Navoiy “Mahbub ul-qulub”, “Hayrat ul-abror” hamda semantik-kognitiv tahlilga doir ilmiy manbalar asosida tuzildi).

Mazkur vizual model lingvokognitiv tahlilning amaliy natijasi sifatida muhimdir, chunki u matndagi til birliklari orqali konseptning ichki tuzilishini rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Navoiy asarlarida “ma’naviyat” bevosita bitta termin bilan chegaralanmaydi; aksincha, u turli semantik maydonlarga mansub birliklarning konseptual integratsiyasi asosida yuzaga chiqadi. Shu jihatdan, ushbu model klassik badiiy matnda milliy-madaniy dunyoqarashning qanday verballashishini ko‘rsatadigan ilmiy sxema vazifasini bajaradi [3–5].

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konsepti bevosita birgina leksema bilan emas, balki o‘zaro bog‘langan semantik va aksiologik birliklar tizimi orqali ifodalanadi. Ushbu konseptning markazida ilm-ma’rifat, ko‘ngil pokligi, amal, insonparvarlik va xalq manfaatiga xizmat qilish g‘oyalari turadi. Shu bois Navoiy ijodida “ma’naviyat” konsepti lingvokognitiv

jihatdan bilimni ichkilashtirish, axloqiy mezonlarni barqarorlashtirish va jamiyatga foyda keltiruvchi komil inson modelini yaratish vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub. Ziyouz kutubxonasi. Web link: https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/40-alisher-navoiy-asarlari?download=1725%3Aalisher-navoiy-mahbubul-qulub
2. Navoiy, Alisher. Hayrat ul-abror. Ziyouz kutubxonasi. Web link: https://n.ziyouz.com/library/category/40-alisher-navoiy-asarlari?download=1764%3Aalisher-navoiy-xamsa-hayratul-abror-nazm
3. Shamsiyeva, M. “Semantik-kognitiv tahlil va konsept tavsifi masalalari” (konferensiya materiali). Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti sayti. Web link: https://tsuull.uz/sites/default/files/16._shamsiyeva_m._19-oktabr.pdf
4. Yigitaliyeva, M. “Lingvomadaniy yondashuvning hozirgi kundagi asosiy tushuncha va muammolari.” Til va adabiyot.uz, 2023, 7-son. Web link: https://tilvaadabiyot.uz/f/elektron_jurnal_7-son_2023.pdf
5. “Til qo‘llanishining kognitiv nazariyasi va kognitiv konsept masalalari.” Til va adabiyot.uz, 2023, 5-son. Web link: https://tilvaadabiyot.uz/f/elektron_jurnal_5-son_2023.pdf

ANTIK OBRAZLARNING DEKONSTRUKSIYASI VA QAYTA QURILISHI: XXI ASR INGLIZ ROMANIDA MIF

Yo’ldasheva Maftuna
O’zDJTU Jahon adabiyoti kafedrasi stajor o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezis XXI asr ingliz romanida antik obrazlar va mifologik tuzilmalarning o‘zgarib borayotgan o‘rni hamda funksiyasini tadqiq etadi. XX asr modernizmidagi “mifologik metod”dan farqli ravishda, u mifni tartibsiz voqelikni tizimlashtirish vositasi sifatida emas, balki zamonaviy Britaniya adabiyotida radikal dekonstruksiya va subversiya vositasi sifatida ko‘rsatadi. Pat Barkerning The Silence of the Girls, Ali Smithning Girl Meets Boy va Jeanette Wintersonning Weight asarlarini tahlil qilish orqali maqolada XXI asr mualliflari yunon-rim miflarini qanday qilib zamonaviy muammolarni — patriarxal tarixning feministik qayta ko‘rib chiqilishi, kvir identitetning o‘zgaruvchan tabiati hamda zamonaviy insonning ekzistensial yukini — yoritishda qo‘llayotgani ko‘rsatib beriladi. Xulosa qilib aytganda, antik obrazlar statik arxetiplar emas, balki g‘oyaviy kurashlarning dinamik maydoni sifatida o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Kalit so‘zlar: Mif, XXI asr ingliz romani, antik obrazlar, postmodernizm, feministik revizionizm, metamorfoza

Abstract. This thesis investigates the evolving role and function of antique images and mythological frameworks within the 21st-century English novel. Moving beyond the modernist "mythical method" of the 20th century, which utilized myth to impose order on a chaotic reality, contemporary British literature employs mythology as a tool for radical deconstruction and subversion. By analyzing primary texts such as Pat Barker’s The Silence of the Girls, Ali Smith’s Girl Meets Boy, and Jeanette Winterson’s Weight, this study demonstrates how 21st-century authors repurpose Greco-Roman myths to address pressing contemporary discourse, including feminist revisions of patriarchal history, the fluid nature of queer identity, and the existential burdens of the modern human condition. The article concludes that antique images remain highly relevant not as static archetypes, but as dynamic sites of ideological negotiation.

Keywords: Myth, 21st-century English novel, antique images, postmodernism, feminist revisionism, Pat Barker, Ali Smith, Jeanette Winterson, metamorphosis.

Аннотация. Данная тезиз исследует эволюционирующую роль и функцию античных образов и мифологических структур в английском романе XXI века. Выходя за рамки модернистского «мифологического метода» XX века, который использовал миф для упорядочивания хаотичной реальности, современная британская литература применяет мифологию как инструмент радикальной деконструкции и переосмысления. На основе анализа таких произведений, как «Безмолвие девушек» Пэт Баркер, «Девочка встречает мальчика» Али Смит и «Бремя» Джанетт Уинтерсон, в исследовании демонстрируется, как авторы XXI века адаптируют греко-римские мифы для решения актуальных современных проблем, включая феминистский пересмотр патриархальной истории, изменчивую природу квир-идентичности и экзистенциальное бремя современного человека. В статье делается вывод, что античные образы остаются в высшей степени актуальными не как статичные архетипы, но как динамичные площадки для идеологических дискуссий.

Ключевые слова: Миф, английский роман XXI века, античные образы, постмодернизм, феминистский ревизионизм, Пэт Баркер, Али Смит, Джанетт Уинтерсон, метаморфоза.

Antik obrazlarning barqaror matriksasi. Adabiyotshunoslikda antik obrazlar — ya’ni yunon-rim mifologiyasidan olingan qahramonlar, syujetlar va motivlar — insoniyatning umumiy tajribasini aks ettiruvchi universal “badiiy matriksa” sifatida

qaraladi. Ularning ahamiyati abadiy arxetiplar sifatida xizmat qilishidadir. Carl Jung ta'kidlaganidek, miflar "kollektiv ong osti"ning ifodasi bo'lib, vaqt va makondan ustun bo'lgan psixologik haqiqatlarni aks ettiradi. Shu sababli yozuvchilar bu qadimiy timsollar orqali zamonaviy voqealarni universal miqyosga ko'tara oladilar.

XX asrda ingliz romanida mifdan foydalanish tubdan o'zgardi. Ikki jahon urushidan keyingi parokandalik sharoitida modernist yozuvchilar T. S. Eliot tomonidan ilgari surilgan "mifologik metod"dan foydalanib, zamonaviylik va qadimgilik o'rtasida parallel yaratishga harakat qildilar. James Joycening Ulysses asari buning yorqin namunasidir.

Biroq XXI asrga kelib mifning funksiyasi tubdan o'zgardi. Endilikda yozuvchilar mifni tartib o'rnatish vositasi sifatida emas, balki uni tanqid qilish, dekonstruksiya qilish va qayta talqin etish vositasi sifatida qo'llamoqdalar. Zamonaviy adiblar klassik matnlarning mafkuraviy asoslarini qayta ko'rib chiqib, mif orqali patriarxal tizimlarni tanqid qiladilar va marginal identitetlarni yoritadilar.

XXI asrda mifning ko'p qirrali qayta talqini. XXI asr ingliz romanida antik obrazlar o'tmish bilan faol dialogga kirishadi. Bu jarayon uch asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi: feministik revizionizm, gender moslashuvchanligi va ekzistensial talqin.

1. Feministik revizionizm: Sukutdagi ovozlarni uyg'otish. Zamonaviy adabiyotdagi muhim tendensiyalardan biri — klassik miflarning feministik qayta yozilishidir. Antik miflarda ayollar ko'pincha passiv obraz sifatida tasvirlangan bo'lsa, bugungi yozuvchilar ularni markazga olib chiqadi.

Pat Barkerning The Silence of the Girls asari bunga yorqin misoldir. Muallif Iliada voqealarini Briseis nigohi orqali qayta hikoya qiladi. Klassik matnda ovozsiz obraz bo'lgan Briseis bu yerda faol subyektga aylanadi va urushning haqiqiy dahshatini ochib beradi. Shu orqali mif ayollar tarixini tiklash vositasiga aylanadi.

2. Metamorfoza va kvir identitet. XXI asrda gender va jinsiylik haqidagi tasavvurlar o'zgarib bormoqda. Shu sababli yozuvchilar Ovidning Metamorphoses asariga murojaat qiladilar.

Ali Smithning Girl Meets Boy asari Iphis va Ianthe mifini zamonaviy kontekstda qayta talqin qiladi. Klassik versiyada jismoniy o'zgarish zarur bo'lsa, zamonaviy talqinda sevgi o'z-o'zicha legitim hisoblanadi. Metamorfoza bu yerda erkinlik ramziga aylanadi.

3. Ekzistensial yuk va kosmik metafora. Jeanette Wintersonning Weight asari Atlas mifini zamonaviy falsafiy talqinda qayta ishlaydi. Atlasning yuk ko'tarishi insonning ichki ruhiy yukini ifodalaydi.

Atlas obrazi orqali zamonaviy insonning mas’uliyati, yolg‘izligi va mavjudlik muammolari ochib beriladi. Bu mif zamonaviy jamiyatning yuzaki qadriyatlariga qarshi tanqidiy vosita sifatida ishlatiladi.

Tirik mif. XXI asr ingliz romanida mif o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, balki yangi shakl kasb etgan. James Joyce davrida mif tartib beruvchi vosita bo‘lgan bo‘lsa, bugungi kunda u tanqid va qayta talqin maydoniga aylangan.

Pat Barker, Ali Smith va Jeanette Winterson kabi mualliflar miflarni qayta yozib, marginal guruhlarning ovozini tiklaydilar.

Natijada mif bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib, u insoniyatning eng muhim savollarini muhokama qilish uchun xizmat qiluvchi “tirik mexanizm” sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Armstrong, K. (2005). A Short History of Myth. Edinburgh: Canongate Books.
2. Barker, P. (2018). The Silence of the Girls. London: Hamish Hamilton.
3. Eliot, T. S. (1923). "Ulysses, Order, and Myth." The Dial, 75(5), 480-483.
4. Ganteau, J.-M. (2015). The Ethics and Aesthetics of Vulnerability in Contemporary British Fiction. New York: Routledge.
5. Jung, C. G. (1968). The Archetypes and the Collective Unconscious. (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton: Princeton University Press.
6. Ovid. (2004). Metamorphoses. (A. D. Melville, Trans.). Oxford: Oxford University Press.
7. Smith, A. (2007). Girl Meets Boy. Edinburgh: Canongate Books.
8. Winterson, J. (2005). Weight: The Myth of Atlas and Heracles. Edinburgh: Canongate Books.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA KOMMUNIKATIV O‘YINLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Asatova Sevinch Asqarali qizi
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Maktabga ta‘lim yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirish jarayonida kommunikativ o‘yinlardan foydalanishning metodik asoslari yoritilgan. Kommunikativ o‘yinlar bolalarning so‘z boyligini oshirish, muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish hamda erkin fikr bildirish qobiliyatini rivojlantirishda muhim vosita sifatida tahlil qilingan. Shuningdek, o‘yin faoliyati orqali bolalarda ijtimoiy va nutqiy kompetensiyani rivojlantirishning samarali usullari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: kommunikativ o‘yinlar, nutq rivoji, maktabgacha ta’lim, muloqot, metodika, so‘z boyligi, nutqiy kompetensiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методические основы использования коммуникативных игр в развитии речи детей дошкольного возраста. Коммуникативные игры анализируются как важное средство расширения словарного запаса, формирования навыков общения и развития способности свободно выражать мысли. Также представлены эффективные методы развития социальной и речевой компетентности детей через игровую деятельность.

Ключевые слова: коммуникативные игры, развитие речи, дошкольное образование, общение, методика, словарный запас, речевая компетенция

Abstract. This article explores the methodological foundations of using communicative games in developing speech skills of preschool children. Communicative games are analyzed as an important tool for expanding vocabulary, forming communication skills, and developing the ability to express thoughts freely. The study also highlights effective methods for enhancing children’s social and communicative competence through play activities.

Keywords: communicative games, speech development, preschool education, communication, methodology, vocabulary, speech competence.

Kirish. Zamonaviy jamiyat faol, ijodkor shaxsga muhtoj bo‘lib, u ziddiyatsiz muloqot o‘rnatishga qodir bo‘lishi kerak. Muloqot va shaxslararo o‘zaro ta’sir muammosi bizning jamiyatimizda juda muhim hisoblanadi va bu funksiyalarni bolalikdan boshlab rivojlantirish eng samarali yo‘ldir. Zamonaviy bolalar nafaqat kattalar bilan, balki bir-birlari bilan ham kamroq muloqot qilmoqda. Bola uchun

eng yaxshi do‘st bu televizor yoki kompyuter bo‘lib qolgan, sevimli mashg‘ulot esa multfilmlar ko‘rish yoki kompyuter o‘yinlari o‘ynashdir.

Ko‘plab bolalar uchun boshqalar bilan to‘g‘ri va normal muloqot qilish tobora qiyinlashmoqda. Kompyuterlashtirish davrida bolalar deyarli muloqot omilidan mahrum bo‘lib qolgan: ularga kam kitob o‘qib beriladi, kam gaplashiladi, ko‘pincha bolalar o‘z holiga tashlab qo‘yiladi. Bu esa nutqning yetarli darajada rivojlanmasligiga va kommunikativ sohada buzilishlarga olib keladi: ularda tajovuzkorlik, qo‘pollik, hasad, xafagarchilik, do‘stona munosabatlarni o‘rnata olmaslik kabi holatlar kuzatiladi.

Ko‘plab bolalar atrofdagilar, ayniqsa tengdoshlari bilan muloqot qilishda qiyinchiliklarga duch keladi. Ular orasida serharakat va baqiroq bolalar ham, aksincha, passiv, qisqa va buzilgan gaplar bilan so‘zlashadigan, tortinchoq, yopiq, nizoli va hissiy beqaror bolalar ham uchraydi. Shuning uchun bunday bolalarda ham tengdoshlari, ham kattalar bilan muloqot qilish muammolari mavjud.

Muhokama va natijalar. Bolaning kommunikativ sohasini rivojlantirish uchun eng sezgir (senzitiv) davr maktabgacha yosh hisoblanadi, chunki aynan shu davrda boshqa insonlar bilan munosabatlar shakllanadi va eng faol rivojlanadi. Bunday munosabatlarning birinchi tajribasi bolaning keyingi shaxsiy rivojlanishi uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Bola hayotidagi birinchi jamoa – bolalar bog‘chasi guruhida uning munosabatlari qanday shakllanishi uning kelajakdagi ijtimoiy va shaxsiy rivojiga, demak, taqdiriga ham katta ta’sir ko‘rsatadi [1].

Maktabgacha yoshda o‘yin yetakchi faoliyat turi ekanini hisobga olib, o‘yinlardan nutqni va bolalarning kommunikativ ko‘nikmalarini shakllantirishning eng samarali va qulay usullaridan biri sifatida keng foydalanish mumkin. O‘yin orqali bolalarda quyidagi tengdoshlar va kattalar bilan muloqot qilish va o‘zaro ta’sir qilish ko‘nikmalari shakllanadi:

dialogga faol kirishish;
savollar berish;
nutqni tinglash va tushunish;
vaziyatga qarab muloqot qurish;
oson aloqa o‘rnatish;
fikrlarini aniq va izchil ifodalash;
nutq odobi shakllaridan foydalanish;
o‘z xulq-atvorini me’yor va qoidalarga muvofiq boshqarish [2].

Hayotiy vaziyatlarni sun’iy tarzda yaratish va bolalar o‘rtasidagi muloqot jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishni kommunikativ o‘yinlar yordamida amalga oshirish mumkin.

Kommunikativ o‘yin – bu bolalarning birgalikdagi faoliyati bo‘lib, u o‘zini ifoda etish, o‘zaro hamkorlik qilish vositasi hisoblanadi. Bunda ishtirokchilar “teng huquqli” pozitsiyada bo‘lib, bir-birining xususiyatlari va qiziqishlarini hisobga olishga harakat qiladilar.

Bu o‘yinlar jarayonida bola boshqa bolalar bilan birga chinakam quvonchni boshdan kechiradi, bu esa keyinchalik hayotiy quvnoqlik, optimizm, boshqalar bilan til topisha olish, hayotiy qiyinchiliklarni yengish va maqsadlarga erishish qobiliyatini shakllantiradi.

Kommunikativ o‘yinlar Maktabgacha ta’lim muassasasi sharoitiga moslashishga yordam beradi, tana tarangligini (zo‘riqishni) kamaytiradi, hissiy bo‘shashishga yordam beradi, tasavvurni rivojlantiradi, mimika va imo-ishoralarni rivojlantiradi, diqqatni faollashtiradi, qoidalarga rioya qilishni o‘rgatadi, hissiyotlar bilan tanishtiradi va ularni anglashga o‘rgatadi, o‘z-o‘zini baholashni oshiradi [3].

Kommunikativ o‘yinlarning maqsadi muloqotning dinamik tomonini rivojlantirish, aloqa o‘rnatishning osonligi, tashabbuskorlik, muloqotga tayyorlik, empatiya (hamdardlik), sherikka nisbatan tushunish, muloqotning hissiy va ifodaviy (noverbal) vositalarini rivojlantirish, ijobiy o‘zini his qilishni rivojlantirish kabilardan iboratdir, bu esa erkinlik, o‘ziga ishonch, hissiy farovonlik, jamoada o‘zining muhimligini his qilish va ijobiy o‘z-o‘zini baholash bilan bog‘liq.

Kommunikativ o‘yinlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

tinchlantiruvchi o‘yinlar

ishonch o‘yinlari

xulq-atvorni boshqarishni rivojlantiruvchi o‘yinlar (giperaktiv bolalar uchun)

bolalarni tanishtirish va ijobiy hissiyotlarni shakllantirish o‘yinlari

agressiyani chiqarish va zo‘riqishni kamaytirish o‘yinlari

diqqatni rivojlantirish o‘yinlari [4].

Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy pedagogikaning eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki aynan ushbu davrda bolaning shaxsiy rivojlanish poydevori shakllanadi, muloqotga kirishish ko‘nikmalari, ijtimoiy munosabatlarga moslashish qobiliyati hamda nutqiy faolligi rivojlanadi. Tadqiqot va kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, bugungi axborotlashgan jamiyat sharoitida bolalar o‘rtasida jonli muloqot kamayib bormoqda, bu esa ularning nutqiy rivojlanishi va ijtimoiy-emotsional holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan kommunikativ o‘yinlar maktabgacha ta’lim jarayonida eng samarali pedagogik vositalardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Kommunikativ o‘yinlar bolalarda nafaqat nutqni rivojlantiradi, balki ularda

empatiya, hamkorlik, o‘zaro hurmat, tinglash madaniyati, hissiyotlarni ifodalash va boshqalar bilan til topishish kabi muhim ijtimoiy ko‘nikmalarni ham shakllantiradi. Bunday o‘yinlar orqali bola o‘z fikrini erkin ifoda etishni, dialogga kirishishni, muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishni va ijtimoiy rollarni to‘g‘ri bajarishni o‘rganadi.

Kommunikativ o‘yinlarning tizimli qo‘llanilishi bolalarning emotsional holatini barqarorlashtiradi, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi hamda jamoada o‘zini erkin his qilishiga yordam beradi. Ayniqsa, uyatchan, tortinchoq yoki agressiv xulq-atvorli bolalar bilan ishlashda bu o‘yinlar katta pedagogik samara beradi. Shuningdek, o‘yin faoliyati jarayonida bolalarning lug‘at boyligi kengayadi, nutqning grammatik tuzilishi mustahkamlanadi va fikrni izchil bayon qilish ko‘nikmalari shakllanadi [5].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, kommunikativ o‘yinlardan foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda, ularning ijtimoiylashuv jarayonini tezlashtirishda hamda barkamol shaxs sifatida shakllanishida muhim pedagogik omil hisoblanadi. Shuning uchun ham ta’lim jarayonida kommunikativ o‘yinlarni muntazam, maqsadli va tizimli ravishda qo‘llash tavsiya etiladi. Bu esa kelajakda muloqotga kirishuvchan, ijodkor, mustaqil fikrlaydigan va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Арушанова А.Г. Речь и речевое общение детей: Книга для воспитателей детского сада. – Москва: Мозаика-Синтез, 1999. – 272 с.
2. Казгунова А.С. Развитие речи дошкольников // Ученые записки (Алтайская государственная академия культуры и искусств). – 2017. – № 3. – С. 188-191
3. Комарова Н.Ф. Комплексное руководство сюжетно-ролевыми играми в детском саду. – Москва: Издательство «Скрипторий 2003», 2010. – 160 с.
4. Кудыкина Н.В. Формирование словаря в сюжетно-ролевой игре (старший дошкольный возраст). Автореф. дис... канд. пед.наук. НИИ педагогики УССР. – Киев, 1980. – 21 с.
5. Пантина Н.С. Умственное развитие ребенка младшего дошкольного возраста в процессе возникновения сюжетной игры // Воспитание детей третьего года жизни. – Москва, 1965.

O’RTA MAXSUS TA’LIM BOSQICHIDA SIOLKOVSKIY TENGLAMALARINI O’QITISHI TAKOMILLASHTIRISH (IMPULSNING SAQLANISH QONUNI)

Raimov G’ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Beg‘amov Jamoliddin Sharofiddinovich
Fizika va astronomiya yo‘nalsihi 4 kurs talabasi

Annotasiya. O’rta ta’lim bosqichida siolkovskiy tenglamalarini o’qitishda tajribalardan foydalanib impulsning saqlanish qononi yordamida o‘qitish metodikasini takomillashtirish.

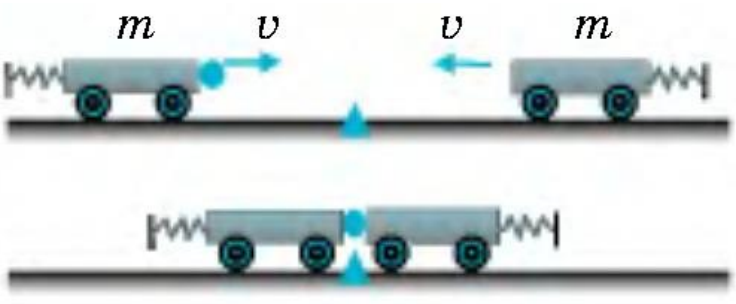
Kalit so‘zlar: Gorizontal, rels, massa, arava, prujina, raketa

Yerdan kosmik kemani uchirishda Yer va kosmik kema birgalikda yopiq sistema deb kemaga ta’sirni hisobga olmasa ham bo’ladi.

Jismlar sistemasi boshqa tashqi jismlar bilan o’zaro ta’sirlashmasa yoki sistemaga ta’sir etayotgan kuchlar o’zaro muvozanatlashsa, bunday jismlar sistemasi yopiq sistema deb ataladi.

Gorizontal sirtda bir nechta sharcha bir-biri bilan to’qnashib, ta’sirlashayotgan bo’lsin. Agar sharchalarning sirtga ishqalanishi hisobga olmaydigan darajada kichik bo’lsa, bu sharchalarning o’zini yopiq sistema deb qarash mumkin.

1-tajriba. Gorizontal relsga bir xil m massali ikkita aravachani rasmdagidek qo’yamiz. Aravachalarga ta’sir etuvchi og’irlik kuchi va relsning reaksiya kuchi o’zaro muvozanatda bo’ladi. Shuning uchun qaralayotgan jismlar sistemasini yopiq sistema deb olish mumkin (7 - rasm).

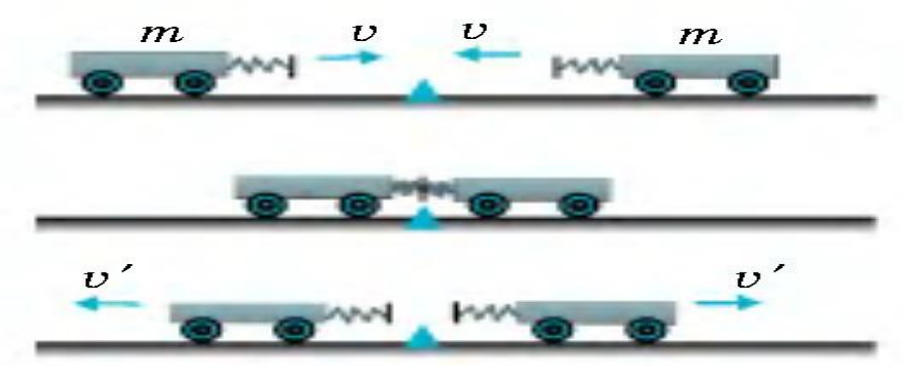

7 – rasm

Aravachalarning bir tomoniga prujinali buffer mahkamlangan. Birinchi bir xil ϑ tezlik beramiz. Bunda birinchi aravachaning impulsi $m\vartheta$ ga teng. Ikkinchi

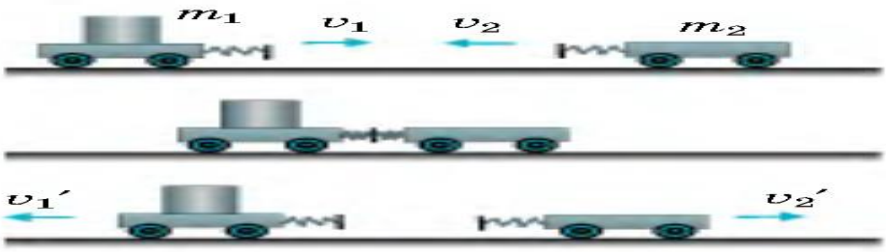
aravachaning tezligi birinchi aravachaning tezligiga teng, lekin qarama-qarshi yo'nalgan. Shuning uchun ikkinchi aravachaning impulsi ham - mϑ ga teng bo'ladi. U holda yopiq sistemadagi ikkala aravachaning impulslari yig'indisi mϑ + (-mϑ) = mϑ – mϑ = 0 bo'ladi. Aravachalar to'qnashganda plastilin ularni bir-biriga yopishtirib qo'yadi va aravachalar to'xtaydi, ya'ni impulslarning yig'indisi nolga teng.

2-tajriba. Endi aravachalarni prujinali buferlari 8 - rasmdagidek bir-biriga qarab tursin. Ikkala aravachaga kattaligi bir xil, lekin yo'nalishi qarama-qarshi bo'lgan ϑ tezlik beramiz. Birinchi galdagi kabi bu holda ham aravachalar to'qnashmasdan avvalgi impulslari yig'indisi nolga teng. Lekin aravachalar to'qnashgandan keyin har birining impulsi nolga teng bo'lmaydi. Chunki ular to'qnashgandan keyin bir xil ϑ' tezlik bilan uzoqlasha boradi. Ular impulslarining yig'indisi m(-ϑ')+mϑ'= - mϑ'+mϑ'=0 bo'ladi. Bu hol uchun aravachalar to'qnashmasdan oldin ham, to'qnashgandan keyin ham ularning impulslari yig'indisi nolga teng.

8 – rasm

3-tajriba. Aravachalar massalari turlicha m1 va m2 bo'lsin. 9 - rasmdagidek ularni relsga o'rnatib, birinchisiga ϑ1, ikkinchisiga qarama-qarshi yo'nalishda ϑ2 tezlik beramiz. Aravachalar to'qnashgandan keyin mos ravishda ϑ_1' va ϑ_2' tezliklar bilan ortga qayta boshlaydi. Ikkala aravachaning impulslari qanday o'zgarishini hisoblaylik.

9 - rasm

Birinchi aravacha impulsining o’zgarishi: $Ft = m1\vartheta_1' - m1x1$ (33)

Ikkinchi aravacha impulsining o’zgarishi: $-Ft = m2\vartheta_2' - m2x2$ (34)

Bu tengliklarni hadma-had qo’shamiz: $0 = m1\vartheta_1' - m1x1 + m2\vartheta_2' - m2x2$ (35)

yoki $m1x1 + m2x2 = m1\vartheta_1' + m2\vartheta_2'$. (36)

Bu tenglikni chap tomoni aravachalarning to’qnashishidan oldingi, o’ng tomoni esa to’qnashishdagi keyingi impulslari yig’indisini ifodalaydi. Demak, aravachalar bir-biri bilan to’qnashganda ham ular impulslarining yig’indisi o’zgarmay qoladi, ya’ni impulslar yig’indisi saqlanadi.

O‘rta va o‘rta maxsus ta'lim bosqichlarida impuls saqlanish qonunining muhim qo‘llanishlaridan biri sifatida reaktiv harakat olinadi.

Foydalanilgan asosiy adabiyotlar

1. Алешкевич В. А., Деденко Л. Г., Караваев В. А.. Механика. - М.:Изд. Центр «Академия», 2004. 480 с.
2. Sivuxin D.V. Kurs obshey fiziki: v 5 t. T 1 / D.V. Sivuxin. – 4-ye izd. ster. – M.: Fiz- mat lit, 2010. – 560 s.
3. Irodov I.E. Zadachi po obshey fizike: Uchebnoe posobie / I.E. Irodov. – 15-ye izd. ster. – M.: Lan, 2018. – 420 s.
4. Strelkov S.P. Vvedenie v teoriyu kolebaniy. / S.P. Strelkov. – 3-ye izd. ster. – M.: Lan, 2005. – 440 s.
5. Tursunmetov K.A., Daliev X.S. Mexanika 1-kism. Toshkent, Universitet 2000y.

FOTOSFERADA GRANULYATSIYA VA TEBRANISHLAR

Raimov G‘ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

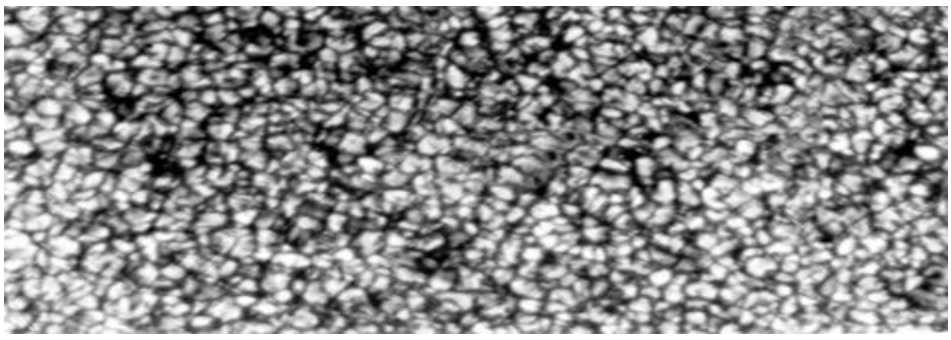
Maxmudov Ixtiyor Baxtiyorzoda
Fizika va astronomiya yo‘nalsihi 4 kurs talabasi

Annotasiya. Fotosferada granulyatsiya va tebranishlar oq nurda fotosfera surati donodor tuzilishini o ‘rganish

Kalit so‘zlar: koinot, fotosfera, granulyatsiya, qozon, guruch, dona

Koinot tabiatning tugalmas kitobidir. Uning sirlarini o‘rgangan inson o’z tarixini zamon kelajagini bilib oladi. Koinotda mavjud jismlar, va ularning harakatlanishi va bu harakatning bizning planetamizga ta’sirini o’rganish hammaning diqqat etiborini tortadi. Bu hodisalarni o’rganishda astronomiya, astrofizika, astrometriya, osmon mexanikasi kabi fanlarning rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqori darajada ajratilish (≈ 1″) bilan olingan fotosfera surati mayda donador (granulyatsiyali) strukturaga ega (1-rasm). Yorug‘ dona (granula)lar bir-biridan ingichka nisbatan xira oraliqlar bilan ajratilgan. Yonma-yon joylashgan granulalarni bir-biridan o’rtacha uzoqligi 1800 km ularni bir-biridan ajratib turadigan oraliqni kengligi 350 km dan oshmaydi. Granula kichkina (<300 km) yorug’ nuqta sifatida paydo bo’ladi va kengaya va yorug’lasha boradi. Uning markazida vertikal bo’yicha yuqoriga yo’nalgan, tezligi 400 m/s bo’lgan qaynoq gaz oqimi kuzatiladi. Bu oqim fotosferada soviydi va vertikal yo’nalishdan og’adi va hamma tomonga yoyilib tarqaladigan (υ~250 m/s) gorizontal oqimga aylanadi.

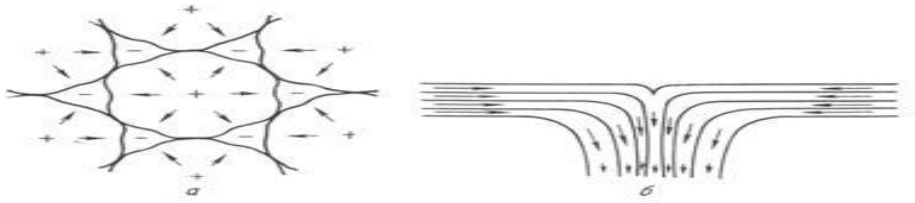
1 rasm. Quyosh gardishining kichik (30000 ga 80000 km) bir qismi surati. Oq nurda fotosfera surati donodor (granulyatsion) tuzilishga ega. Yorug’ tuzilmalar granulalar (o’rtacha kattaligi 1500 km).

Granula atrofida, oraliqda, Quyoshning ichki qatlamlari tomon yo’nalgan modda oqimi (υ~0.4 km/s) kuzatiladi. Katta granulalarning o’rtacha ko’ndalang

kesimi 1500 km. Granula maksimal kattalikka (o'rtacha ~1800 km) yetgach (8 minutda) parchalanadi va uning bo'laklari barcha tomonga uzoqlasha va kichraya boradi va nihoyat ko'zdan g'oyib bo'ladi. Ularni o'rtacha umri 30 minut (I. Sattarov). Parchalangan granula o'rnida boshqa granula paydo bo'ladi..

Fotosferada granulyatsiyadagi harakat bilan birgalikda davriy o'zgaruvchan xarakatlar, tebranishlar, va katta o'lchamli modda harakatilari ham kuzatiladi. Tebranish xususiyatiga ega bo'lgan harakat mezogranulyatsiya (5 - 10·103 km), katta o'lchamli harakat supergranulyatsiya (32·103 km) va gigant uya (uyurma, 3·105 km) deb ataladi.

Fotosfera ostidagi katta o'lchamga ega konvektiv oqim uyalari unda superganulyatsiyani beradi. Supergranulyatsiya (SG) ham fraungofer chiziqlarini doppler siljishda namoyon bo'ladi. Pastki fotosferada SG markazida modda 0.1 km/s tezlik bilan ko'tariladi. Gorizontal holatda SG - chegarasi tomon yo'nalgan oqimga (≈0.3-0.4 km/s) aylanadi. SG uyalar orasida modda Quyoshning ichki qatlamlari tomon yo'nalgan (υ ≈ 0.1 km/s) oqimni hosil qiladi (2-rasmda).

2. rasm. Supergranslyatsion uyalarda modda oqimlari yo'nalishlari: ustidan (a) qaralganda va vertikal kesimi (b).

SG uyalar noto'g'ri shakldagi ko'p burchakka o'xshash bo'lib ularni ko'ndalang kesimi 20000 – 54000 km (o'rtacha 32000 km) oraliqda bo'ladi. Alohida SG 1-2 sutka yashaydi va bu vaqt ichida SG da modda oqimi to'la bir marta aylanadi. Xromosferada SG chegaralari yaqqol ko'rinadi. Ayrim fraungofer chiziqlari (masalan, kalsiy ioni chizig'i) qanoti nurida SG chegaralari fotosfera to'ri deb ataladigan yorug' to'rsimon tuzilmani hosil qiladi, gardish chegarasi yaqinida esa fotosferada mash'allar (to'rsimon yorug' tuzilma) sifatida ko'rinadi (q. rasm 1.26). Yuqori darajada ajratilgan fotosfera suratlarida to'r aktiv sohalardan tashqarida ham kuzatiladi va yorug' nuqtalar (≈200 km) qatorlaridan iborat. Bunday ikkala tomonidan granulalar bilan siqilgan nuqtalar qatori filigri deb ataladi.

SG chegarasida magnit elementlar joylashadi. Ko'ndalang kesimi (150 km, kuchlanganligi 1500 gs bo'lgan bu mayda magnit qutbchalarni biri SG ni bir tomonidan bo'lsa ikkinchisi uning qarama-qarshi tomonida kuzatiladi. Bu qutbchalarni hosil qilgan magnit nay konvektiv zonadagi magnit kuch chiziqlarini

gaz oqimlar ta’sirida arqon singari o’rilishi natijasida hosil bo’lgan. Boshqa-boshqa magnit naychalarga tegishli qarama-qarshi qutbli magnit elementlar o’zaro to’qnashganda ular yemiriladilar (annigilyatsiya). Bunday maydondagi magnit naychaning bir qutbli magnit elementlar o’zaro to’qnashganda magnit kuch chiziqlarini qisqa ulanishi ro’y beradi (annigilyatsiya), natijada katta o’lchamli magnit maydon hosil bo’ladi. Bunday maydondagi magnit naychaning bir qutbi ikkinchisidan yuzlab ming km uzqlikda joylashadi, u sirtmoqsimon shakl egallaydi va uning yuqori nuqtasi toj qatlamlarigacha (h ~150 000 km) ko’tariladi.

Foydalanilgan sosiy adabiyotlar

1. Muslimova Y. Ch -Astrofizika Toshkent; TDPU; 2023
2. Xujanov E. Mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi / O‘quv qo‘llanma – Toshkent, Zuxro baraka biznes; 2025. - 248 b.
3. Djorayev M., Qalandarov E,, Xujanov E. Fizika o‘qitish metodikasi (umumiy masalalar). O‘quv qo‘llanma - T.: BROK CLASS SERVIS, 2023. - 284

O’RTA TA’LIM BOSQICHIDA SIOLKOVSKIY TENGLAMALARINI O’QITISH

Raimov G‘ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Beg‘amov Jamoliddin Sharofiddinovich
Fizika va astronomiya yo‘nalsihi 4 kurs talabasi

Annotasiya. O’rta ta’lim bosqichida Siolkovskiy tenglamalarini o’qitishda tajribalardan foydalanib o`rgatish.

Kalit so‘zlar: Impuls, vektor, jism impulsi, avtomobil, ip, stol, parabola.

«Impuls» - lotincha “impulses” – so’zidan kelib chiqqan bo’lib, lug’aviy ma’nosi «turtki» demakdir. Mexanikada bu atama bilan ikkita kattalik belgilanadi: kuch impulsi va jism impulsi. Jismlarning o’zaro ta’sir natijasi faqat kuchgagina emas, balki ularning o’zaro ta’sirlashish vaqtiga ham bog’liqdir. Kuchning biror vaqt oralig’idagi ta’sirining o’lchovi bo’lib hisoblanuvchi fizik vektor kattalikka kuch impulsi deyiladi. Kuch impulsi kuchni uning ta’sir vaqtiga ko’paytmasi bilan o’lchanadi. Mexanik harakatning o’lchovi hisoblanuvchi fizik vektor kattalikka jismning impulsi deyiladi.

Kamdan kam uchrasa-da, avtomashinalarning to’qnashib ketishi, ba’zi hollarda yo’l chetidagi simyog’och, daraxt yoki boshqa narsalarga borib urilishi sodir bo’lib turadi. Masalan, agar avtomobil 30 km/soat tezlikda yo’l chetidagi simyog’ochga urilsa, simyog’och shikastlanishi yoki yiqilishi mumkin. Agar shunday tezlikda kelayotgan velosiped simyog’ochga urilsa, simyog’och

shikastlanmaydi. Chunki velosipedning (haydovchi bilan birgalikda) massasi avtomobilning massasidan ancha kichik.

Agar avtomobilning tezligi katta, masalan, 90 km/soat bo'lsa, simyog'ochga urilish zarbi tezligi 30 km/soat bo'lgandagiga nisbatan ancha katta bo'ladi.

Miltiq otilganda uning 10 g massali o'qi 600 m/s tezlik bilan harakatlanmoqda deylik. O'q bunday tezlik bilan yupqa taxtani teshib o'tadi. Chunki katta tezlikda harakatlanayotgan 10 g massali o'qning urilish zarbi 10 m/s tezlikda harakatlanayotgan shunday massali jismning urilish zarbidan ancha katta. Yuqorida keltirilgan misollardan quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

Harakatlanayotgan jismning tezligi o'zgarmaganda massasi qancha katta bo'lsa, uning urilish zarbi ham shuncha katta bo'ladi.

Harakatlanayotgan jismning tezligi qancha katta bo'lsa, uning urilish zarbi ham shuncha katta bo'ladi.

Demak, jism harakatini tavsiflash uchun jism massasi va uning tezligini alohida tarzda emas, balki ularni birgalikda qarash kerak. Shu maqsadda jism impulsi degan fizik kattalik kiritilgan.

$$\vec{p} = m\vec{\vartheta} \qquad (1)$$

Xalqaro birliklar sistemasida jism impulsining o'lchov birligi qilib kg·m/s qabul qilingan. 1 kg·m/s li impuls bu 1 m/s tezlik bilan harakatlanayotgan 1 kg massali jismning impulsi.

Jism impulsi vektor kattalik bo'lib, uning yo'nalishi tezlikning yo'nalishida bo'ladi.

Jismlarning o'zaro ta'siri natijasida kuchdan tashqari ta'sirlashish vaqtining davomiyligiga ham bog'liq. Bunga ishonch hosil qilish uchun quyidagi tajribalarni o'tkazib ko'raylik.

1 - tajriba. Osmaga jismni ip orqali osib qo'yaylik. Birinchi galda jismning ostiga bog'langan ipni sekin-astalik bilan pastga tortamiz. Bunda jismni tayanch bilan bog'lab turgan ip uziladi. Ikkinchi galda ipni tez, ya'ni siltab pastga tortamiz. Bunda jism ostidagi ip uzilishiga guvoh bo'lamiz (1 - rasm).

1 – rasm

2 - tajriba. Stol ustiga sirtlari silliq bo'lgan ikkita taxtachani ustma-ust qo'yaylik. Ostdagi taxtachaga ip bog'langan bo'lsin. Birinchi galda ostdagi taxtachani sekin asta tortamiz. Bunda ostki va ustki taxtacha bir-biriga nisbatan siljimasdan stol ustida sirpanadi. Ikkinchi galda ostdagi taxtachani tez ya'ni siltab tortamiz. Bu holda ustki taxtacha ostki taxtacha ustida sirpanib orqaroqda qoladi yoki tushib ketadi (2 - rasm).

2 – rasm

Ikkala tajribadan xulosa chiqarish mumkinki, haqiqatdan ham, jismlarning o'zaro ta'siri natijasi faqat kuchga emas, balki uning ta'sir vaqti davomiyligiga ham bog'liq. Shuning uchun "kuch impulsi" degan kattalik kiritilgan.

Foydalanilgan asosiy adabiyotlar

1. Алешкевич В. А., Деденко Л. Г., Караваев В. А.. Механика. - М.:Изд. Центр «Академия», 2004. 480 с.
2. Sivuxin D.V. Kurs obshey fiziki: v 5 t. T 1 / D.V. Sivuxin. – 4-ye izd. ster. – M.: Fiz- mat lit, 2010. – 560 s.
3. Irodov I.E. Zadachi po obshey fizike: Uchebnoe posobie / I.E. Irodov. – 15-ye izd. ster. – M.: Lan, 2018. – 420 s.
4. Strelkov S.P. Vvedenie v teoriyu kolebaniy. / S.P. Strelkov. – 3-ye izd. ster. – M.: Lan, 2005. – 440 s.
5. Tursunmetov K.A., Daliev X.S. Mexanika 1-kism. Toshkent, Universitet 2000y.

XROMOSFERA VA TOJ QATLAMLARINI QIZDIRILISH MEXANIZMI

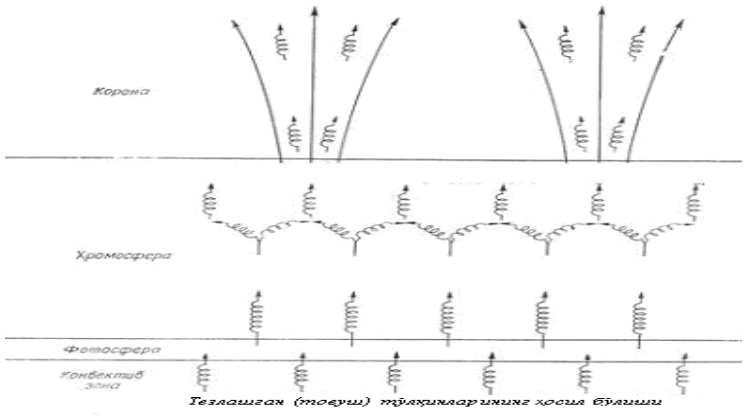
Raimov G‘ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Maxmudov Ixtiyor Baxtiyorzoda
Fizika va astronomiya yo‘nalsihi 4 kurs talabasi

Annotasiya. Xromosfera va toj qatlamlarini qizdirilish mexanizmi temperature yordamida naysimon trubkalar yordamida o‘rganish

Kalit so‘zlar: xromosfera, toj, temperatura, yoysimon, ko‘ndalang, bo‘ylama

Xromosfera va toj qatlamlari fotosferaga nisbatan yuqori temperaturaga ega. Ular fotosfera singari mayda strukturaga ega. Xromosferada kuzatiladigan spikulalar va tojda kuzatiladigan yoysimon tuzilmalar fotosferadan chiqqan kuchli magnit trubkalar (naylar) bilan bog’liq.

rasm. Quyosh atmosferasining tashqi qatlamlariga energiya to‘lqinlar vositasida uzatiladi. Konvektiv zonada hosil bo’lgan tovush to‘lqinlari xromosfera va tojda tezlashadi va zarb to‘lqinlariga aylanadi. Zarb to‘lqin o‘z energiyasini atmosfera moddasiga beradi, natijada xromosfera 10-30 ming gradusgacha qiziydi.

Bu magnit naychalar bo‘ylab modda fotosferadan xromosferaga va undan toj qatlamlariga ko’tariladi va undan qaytib tushadi. Magnit nay bo’ylab harakat qilayotgan bu moddani temperaturasi balandlik bo’ylab ortib boradi: Xromosferada (spikula) temperatura (1-2)·104, tojda (sirtmoqsimon tuzilmada) 105 K, ya’ni magnit trubka bo’ylab yuqori ko’tarilgan sari T ortib boradi. Demak moddaning temperaturasini ko’taruvchi mexanizm magnit nay bo’ylab tarqaladi. Bunday mexanizm magnitogidrodinamik to’lqinlar bo’lishi mumkin. Bunday to’lqinlar bo’ylama va ko’ndalang to’lqinlar bo’lib ular dutor tori bo’ylab tarqaladigan to’lqinlar singari magnit maydon kuch chiziqlari bo’ylab tarqaladilar (1 -rasm). Bu mexanik to’lqinlar bo’lib ularning tezligi v = H/(μρ)1/2 va ularni kashf etgan

shved olimi sharafiga Alven to'lqinlar deb ataladi. Ma'lumki balandlik bo'ylab zichlik kamayib boradi. Zichlik kamayib borayotgan muhitda tarqalayotgan bu to'lqinlar zarb to'lqinlarga aylanadilar.

Biz yuqorida ko'rib o'tganimizdek fotosfera qatlamlari konvektiv zonadan chiqayotgan tovush to'lqinlari tasirida 5 minutli davr bilan tebranadi (ko'tarilib pasayib turadi). Bu tebranishlar fotosfera ostida hosil bo'ladilar. Tebranishlar hosil qilayotgan to'lqinlar tovush to'lqinlari bo'lib ular fotosferadan o'zgarmasdan o'tadilar. Xromosferada bunday to'lqinlar zarb to'lqinlariga aylanadi va o'z energiyasini moddaga beradi. Birjinsli muhitda (l-uzunlikda) to'lqin profilining har bir qismi o'z tezligi bilan harakat qiladi. To'lqin qirrasining temperaturasi ayrisinikidan katta bo'lganligi uchun tezroq yuradi. Agar $\upsilon_т$ atrof muhitda tovush tezligi, (to'lqin tezligi bo'lsa qirraning tezligi $\upsilon_т+\upsilon a$ va ayriniki $\upsilon_т=\upsilon a$ bo'ladi. Natijada to'lqin frontini qiyaligi ortadi va qirra ayrini 2υ tezlik bilan $l/4\upsilon_т$ vaqt ichida quvib yetadi. Buning uchun qirra $d=l\upsilon_т/4\upsilon=\tau\upsilon_т 2/4\upsilon$ –yo'lni bosib o'tadi; bu yerda $\tau=l/\upsilon_т$-to'lqin davri. To'lqinni davri qancha qisqa bo'lsa u shuncha qisqa yo'l o'tib zarb to'lqinga aylanadi. Izotermik atmosferada balandlik bo'yicha bosim va zichlikni o'zgarishi $\rho(h)\sim\rho 0e\text{-}h/H$ (H-balandlik shkalasi) qonun bilan ifodalanadi. Agar to'lqin energiyasi $\rho\upsilon 2/2$ sochilmasa va balandlik bo'yicha o'zgarmasa to'lqin tezligi amplitudasi $\upsilon\sim\upsilon 0eh/2H$ tarzda ortadi. Xromosferani pastki chegarasida $\upsilon_т\sim 6$ km/s, H~130 km, issiqlik sig'imlari nisbati $\gamma\sim 5/3$ va boshlang'ich tezligi amplitudasi $\upsilon\sim 0.6$ km/s bo'lgan to'lqinlar $\tau=10$ s bo'lganda h=500 km, $\rho=3.0$ 10-8 г/см3 s bo'lganda h=800 km balandlikda zarb to'lqinlariga aylanadilar. Shunday qilib qisqa davrli tovush to'lqinlari xromosferada zarb to'lqinlariga aylanadilar va uni qizdiradilar. Uzun davrli tovush to'lqinlari energiyasi xromosfera va toj qatlamlarini qizdirish uchun yetarli emas. Bu qatlamlarni faqat magnit tabiatga ega bo'lgan mexanizmlar qizdirish mumkin. Xromosferani qisqa davrli ((10 sek) tovush to'lqinlar qizdirsa toj qatlamlarini asosan uzun (5 min) davrli to'lqinlar qizdiradi.

Yuqorida keltirilganlardan ko'rinib turibdiki atmosfera qatlamlarni tuzilishi magnit tabiatga ega va bu qatlamlar ichki qatlamlardan chiqayotgan energiya hisobga qizdiriladi. Bu energiya nuriy va mexanik yo'l bilan ichki qatlamlardan tashqi qatlamlar tomon uzatiladi. Fotosferada va uni bevosita ostidan konvektiv oqimlar keltirayotgan mexanik energiyani bu yerda hosil bo'layotgan to'lqinlar tashiy boshlaydilar. Magnit maydonlar ham fotosfera ostidagi bizga ko'rinmaydigan ichki qatlamlardan chiqadilar. Endi anashu, Quyoshning ichki tuzilishini ko'rishga o'tamiz.

Foydalanilgan sosiy adabiyotlar

1. Muslimova Y. Ch -Astrofizika Toshkent; TDPU; 2023

2. Xujanov E. Mutaxassislik fanlarini o'qitish metodikasi / O‘quv qo‘llanma - Toshkent, Zuxro baraka biznes; 2025. - 248 b.
3. Djorayev M., Qalandarov E,, Xujanov E. Fizika o‘qitish metodikasi (umumiy masalalar). O‘quv qo‘llanma - T.: BROK CLASS SERVIS, 2023. - 284
4. Dusmatov O.M., Nurillayev B.N., Eksperimental fizika metodlari/ O‘quv qo‘llanma - Toshkent: “LESSON PRESS” 2021.-214 b.

FIZIKA FANIDA MASALALAR YECHISHNING MANTIQIY FIKRLASHGA TA’SIRI O‘RGANISH METODIKASI

Raimov G‘ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Boboqulova Xurshidaxon Ulug‘bek qizi,
Fizika ta’lim yo‘nalishi 1 kurs talabalari

Omonova Kamola O‘tkirovna
Fizika ta’lim yo‘nalishi 1 kurs talabalari

Annotatsiya. Fizika fanida masalalar yechish jarayoni o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishning eng samarali va ilmiy asoslangan usullaridan biri hisoblanadi, balki hodisalarni tizimli tahlil qilishga, sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga, gipotezalar qurishga va ularni mantiqiy asosda tekshirishga, shuningdek, asoslangan xulosalar chiqarishga undaydi.

Kalit so‘zlar: mantiqiy, usul, gipoteza, fikrlash, kognitiv, qobiliyat, Blum taksonomiya, eslab qolish, tushunish, qo‘llash, sifat, nostandart masalalar,tahlil qilish, baholash, yaratish

Fizika fanida masalalar yechish jarayoni o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishning eng samarali va ilmiy asoslangan usullaridan biri hisoblanadi, chunki bu jarayon nafaqat nazariy bilimlarni qo‘llashga, balki hodisalarni tizimli tahlil qilishga, sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga, gipotezalar qurishga va ularni mantiqiy asosda tekshirishga, shuningdek, asoslangan xulosalar chiqarishga undaydi. Mantiqiy fikrlash, psixologik jihatdan, insonning atrof-muhitni chuqur tushunish, muammolarni hal etish va qarorlar qabul qilish qobiliyatini belgilaydi, va fizika masalalari bu qobiliyatni rivojlantirishda noyob vosita sifatida tan olingan. Masalan, fizika hodisalari tabiat qonuniyatlariga asoslanganligi sababli, masalalar yechish o‘quvchilarda “nima uchun?” va “qanday?” degan savollarni doimiy ravishda berish odatini shakllantiradi, bu esa ularning kognitiv strukturalarini mustahkamlaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, muntazam fizika masalalarini yechish o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash darajasini 20-40% ga oshirishi mumkin, chunki bu jarayon miya neyron aloqalarini kuchaytiradi va

nostandart vaziyatlarda qaror qabul qilish ko‘nikmasini shakllantiradi. Bu ta’sir Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida aks etgan bo‘lib, u yerda mantiqiy fikrlash assimilyatsiya va akkomodatsiya orqali rivojlanadi: o‘quvchilar yangi fizik masalalarni mavjud bilimlariga moslashtirib, sxemalarini kengaytiradilar. Masalan, mexanika masalasini yechishda o‘quvchi kuchlar vektorlarini ajratib, har birini alohida tahlil qiladi, bu deduktiv fikrlashni rivojlantiradi – ya’ni umumiy qonundan (Nyuton qonunlari) xususiy xulosaga kelish jarayoni. Induktiv fikrlash esa tajribaviy masalalarda namoyon bo‘ladi: o‘quvchi bir necha hodisani kuzatib, umumiy qonuniyat chiqaradi, masalan, bir necha jismning tezlanishini o‘lchab, tortishish kuchi haqida xulosa qiladi. Abduktiv fikrlash esa eng ehtimoliy yechimni topishda ishlaydi, masalan, “lampochka yonmayapti – tok uzilgan bo‘lishi mumkin” deb taxmin qilish va uni tekshirish. Ushbu fikrlash turlari fizika masalalarida bir-biriga bog‘lanib, o‘quvchilarning intellektual qobiliyatlarini kompleks ravishda rivojlantiradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida fizika darslarida mantiqiy masalalar va sifatiy savollar ko‘proq qo‘llanilishi kerak, chunki ular o‘quvchilarning tez fikrlash va intellektual qobiliyatlarini oshiradi. Milliy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek maktablarida fizika masalalari yechish o‘quvchilarning critical thinking ko‘nikmalarini rivojlantiradi, ammo darsliklarning eskirganligi va interfaol metodlarning kamligi muammo bo‘lib qolmoqda. Shu sababli, taklif etilayotgan metodika masalalar yechishni zamonaviy texnologiyalar (virtual laboratoriyalar) bilan birlashtirish orqali mantiqiy fikrlashni yanada kuchaytirishi mumkin.

Ushbu jarayonni rivojlantirish uchun o‘qituvchilar masalalar to‘plamini yosh va individual farqlarga moslashtirishi, virtual resurslar va qiziqarli boshqotirmalarni joriy etishi kerak, bu mantiqiy fikrlashning barcha jihatlarini – analitik, kreativ va tanqidiy – kompleks rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduxalilov A., Yusupov D. Inklyuziv ta’limda fizika masalalarini yechish. Toshkent: TDPU, 2023. 204 b.
2. Qo‘ziyev A. Fizika o‘qitishda interfaol metodlar. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. 256 b.
3. Sobirov R. Fizika ta’limida loyihaviy va tadqiqotchi yondashuv. Dissertatsiya. Toshkent: TDPU, 2024. 236 b.
4. Nurmatov Sh. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning zamonaviy metodlari. Ilmiy maqola. Pedagogika va psixologiya jurnali, 2023, № 3. 67–80 b.
5. Hasanov F. Fizika darslarida virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar. Toshkent: O‘qituvchi, 2023. 188 b.

FIZIKA FANIDA MASALALAR YECHISHNING MANTIQIY FIKRLASHGA TA'SIRINI EMPIRIK TADQIQOTLAR YORDAMIDA O 'RGANISH

Raimov G'ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Xazratqulova Malohat Shavkat Qizi,
Abdijabborova Yulduzxon Umidbek Qizi
Fizika ta'lim yo'nalishi 1 kurs talabalari

Annotatsiya. Fizika masalalari yechish jarayoni o'quvchilarni mantiqiy operatsiyalarga o'rgatadi va bu ta'sir empirik tadqiqotlar yordamida o'qitish.

Kalit so'zlar: empirik, tadqiqot, tajriba, xulosa chiqarish, mantiqiy, usul, yicha critical thinking profili, konseptual tushunish, Problem-based instruction.

Fizika masalalari yechish jarayoni o'quvchilarni quyidagi mantiqiy operatsiyalarga o'rgatadi va bu ta'sir empirik tadqiqotlarda isbotlangan. Birinchi navbatda, muammoni tahlil qilish: berilgan ma'lumotlarni ajratish, keraksizlarini chiqarib tashlash va asosiy fizik hodisani aniqlash. Masalan, harakat masalasida o'quvchi tezlik, vaqt va masofani aloqada ko'rib, sabab-oqibat zanjirini quradi, bu tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi. Ikkinchi, gipoteza qurish va tekshirish: "Agar massa ikki baravar oshsa, tezlanish qanday o'zgaradi?" kabi savollar orqali o'quvchilar bashorat qilishni va uni tajriba yoki hisob bilan tasdiqlashni o'rganadilar, bu ilmiy metodning asosidir. Uchinchi, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash: fizika masalalari tabiat qonuniyatlariga asoslanganligi sababli, ular o'quvchilarda mantiqiy zanjirlar qurish odatini shakllantiradi, masalan, elektromagnitizm masalasida tok va maydon o'rtasidagi bog'lanishni tushunish. To'rtinchi, xatolarni tahlil qilish: noto'g'ri yechimlardan xulosa chiqarish va alternativ yo'llarni izlash, bu o'quvchilarda refleksiya ko'nikmasini rivojlantiradi va mantiqiy fikrlashning mustahkamlanishiga olib keladi. Bu ta'sir Blum taksonomiyasida yaqqol namoyon bo'ladi: oddiy hisobiy masalalar past darajalarda (eslab qolish, tushunish, qo'llash) ishlasa, sifatiy va nostandart masalalar yuqori darajalarda (tahlil qilish, baholash, yaratish) mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi. Masalan, murakkab masalada turli yechim usullarini solishtirish "baholash" darajasini, yangi tajriba loyihalashtirish esa "yaratish" darajasini talab qiladi, bu o'quvchilarning kreativligini oshiradi.

Ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar fizika masalalari yechishning mantiqiy fikrlashga ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi. Masalan, maktab o'quvchilari orasida o'tkazilgan tadqiqotda fizika masalalari mantiqiy fikrlash rivojlanishiga katta hissa

qo‘shishi ko‘rsatilgan, chunki o‘quvchilar fizikani mantiqiy fikrlashni rivojlantiruvchi fan deb hisoblashadi .

Fizika masalalari yechishning mantiqiy fikrlashga ta’siri quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi batafsil ko‘rib chiqilishi mumkin. Birinchi, konseptual tushunishni chuqurlashtirish: o‘quvchilar faktlarni yodlashdan voz kechib, ularni mantiqiy bog‘laydilar, masalan, energiya saqlanish qonunini turli vaziyatlarga qo‘llash orqali. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, masalalar yechish orqali fizika tushunchalari real hayot muammolariga tatbiq etilganda, o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashi kuchayadi va ular nostandart vaziyatlarda mantiqiy yechimlarni topadilar. Ikkinchi, muammolarni hal qilish strategiyalarini shakllantirish: Polya, Heller va Reif kabi olimlarning strategiyalari (muammoni tushunish, reja tuzish, amalga oshirish, tekshirish) fizika masalalarida qo‘llanilganda, o‘quvchilar umumiy mantiqiy yondashuvni o‘zlashtiradilar, bu nafaqat fizikada, balki boshqa fanlarda va hayotiy vaziyatlarda ham qo‘llaniladi. Masalan, optika masalasini yechishda o‘quvchi nur sinishi qonunini qo‘llab, alternativ variantlarni ko‘rib chiqadi va eng optimalini tanlaydi. Uchinchi, kreativ va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: nostandart masalalar o‘quvchilarni bir nechta yechim yo‘lini izlashga majbur qiladi, bu kreativlikni oshiradi, sifatiy masalalar (hisobsiz, faqat mantiqiy tahlil bilan yechiladigan) esa logik umozaklyucheniyalarni qurishga o‘rgatadi. To‘rtinchi, real hayotga tatbiq etish: fizika masalalari tabiat hodisalariga asoslanganligi sababli, ular o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirib, kundalik muammolarni mantiqiy hal qilish odatini rivojlantiradi, masalan, ekologik muammolarni fizik qonunlar asosida tahlil qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduxalilov A., Yusupov D. Inklyuziv ta’limda fizika masalalarini yechish. Toshkent: TDPU, 2023. 204 b.
2. Qo‘ziyev A. Fizika o‘qitishda interfaol metodlar. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. 256 b.
3. Sobirov R. Fizika ta’limida loyihaviy va tadqiqotchi yondashuv. Dissertatsiya. Toshkent: TDPU, 2024. 236 b.
4. Nurmatov Sh. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning zamonaviy metodlari. Ilmiy maqola. Pedagogika va psixologiya jurnali, 2023, № 3. 67–80 b.
5. Hasanov F. Fizika darslarida virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar. Toshkent: O‘qituvchi, 2023. 188 b.

FORS TILI DARSLARIDA RAQAMLI PLATFORMALARNI TANLASH MEZONLARI VA SAMARADORLIKNI BAHOLASH MODELI

Arifdjanov Zokir Toxirovich
Katta o‘qituvchi, Yangi asr universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada fors tili darslari uchun raqamli platformalarni tanlash mezonlari, ularni qo‘llashning bosqichma-bosqich metodik algoritmi hamda samaradorlikni baholashning soddalashtirilgan modeli tahlil qilinadi. Fors tilining lingvodidaktik xususiyatlari asosida platformalarni baholash mezonlari taklif etiladi. Shuningdek, pre-test/post-test, writing xatolari dinamikasi, qisqa so‘rovnoma va monitoringga tayangan amaliy baholash modeli ishlab chiqiladi.

Tayanch iboralar: raqamli platforma, platforma tanlash mezonlari, metodik algoritm, samaradorlikni baholash, writing, monitoring, pre-test, post-test, feedback

Kirish. Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, xorijiy tillarni o‘qitish sifatini oshirish va zamonaviy vositalarni amaliyotga joriy etish bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu sharoitda fors tili darslarida raqamli platformalardan foydalanish masalasi nafaqat texnik, balki metodik muammo sifatida namoyon bo‘ladi. [1:1; 2:1]

Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, platformaning mashhurligi yoki tashqi qulayligi uning aynan fors tilini o‘qitish uchun mos ekanini anglatmaydi. Fors tilining RTL yozuvi, writing va feedback ehtiyoji, izofa hamda fe’l tizimi bilan bog‘liq murakkabliklar platforma tanlash va ulardan foydalanishda maxsus mezonlarni talab qiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi fors tili darslari uchun raqamli platformalarni tanlash mezonlarini aniqlash, ularni qo‘llashning bosqichma-bosqich metodik algoritmini taklif etish hamda samaradorlikni baholashning soddalashtirilgan modelini ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism. Platforma tanlash metodik muammo sifatida. Raqamli platformani tanlash ko‘pincha qaysi biri ommabop yoki qaysi biri qulayroq ko‘rinadi degan tashqi mezonlarga tayanadi. Biroq ta’lim nuqtai nazaridan bunday yondashuv yetarli emas. TPACK modeli texnologiya, pedagogika va mazmun uyg‘unligisiz samarali ta’lim yuzaga kelmasligini ko‘rsatadi. Demak, texnologiyaning o‘zi emas, undan qanday pedagogik maqsadda foydalanilishi hal qiluvchi omildir. [3:1017; 3:1018]

Shuningdek, texnologiyani qabul qilish modeli platformadan real foydalanishda ikki omil — foydalilik va qulaylik — muhimligini ko‘rsatadi.

Demak, platforma o‘qituvchi va o‘quvchi tomonidan foydali va oson deb qabul qilinmasa, u barqaror metodik vositaga aylanmaydi. [4:319; 4:320]

Fors tili kontekstida bular yetarli emas. Bu yerda platforma, eng avvalo, tilning o‘ziga xos ehtiyojlariga mos bo‘lishi kerak. Shu sababli platforma tanlash texnik tanlov emas, metodik qaror sifatida qaralishi lozim.

Fors tili uchun platforma tanlash mezonlari. Fors tili uchun platforma tanlashda quyidagi 10 mezon metodik jihatdan eng muhim deb hisoblanadi: RTL qo‘llovi; writing va feedback imkoniyati; mashq turlarining xilma-xilligi; avtomatik baholash; monitoring va analitika; natijani eksport qilish; mobil moslik; internet talabining pastligi; kontent yaratish qulayligi; motivatsion imkoniyatlar.

Ushbu mezonlar shundan dalolat beradiki, platformani tanlashda fors tilining lingvodidaktik xususiyatlari markazga qo‘yilishi lozim. Ayniqsa RTL va writing + feedback mezonlari ustuvor hisoblanadi.

Baholash shkalasi va platformani tanlash tartibi. Amaliyotda platformalarni baholash uchun 0-2 ballik sodda shkala qulay: 0 ball — imkoniyat yo‘q yoki juda zaif; 1 ball — qisman mavjud; 2 ball — to‘liq va qulay mavjud. Ushbu shkala asosida o‘qituvchi 4-6 ta platformani bir xil mezonlar bo‘yicha taqqoslab chiqishi mumkin.

Muhim metodik qoida shuki, fors tili uchun RTL va writing + feedback mezonlari ustuvor hisoblanadi. Agar platforma aynan shu ikkita mezonda sust bo‘lsa, u asosiy vosita emas, faqat qo‘shimcha vosita bo‘lishi mumkin. Bu yondashuv subyektiv yoqdi-yoqmadi tamoyilidan ko‘ra ancha ishonchliroqdir.

Platformalar kombinatsiyasi g‘oyasi. Fors tili darslarida ko‘pincha bitta platforma hammasini bajaradi degan yondashuv yetarli bo‘lmaydi. Mazmun, writing, test va motivatsiya vazifalari turlicha bo‘lgani sababli eng qulay variant platformalar kombinatsiyasidir. [3:1028; 8:1]

Amaliy jihatdan quyidagi model qulay: LMS yoki topshiriq muhiti — writing, feedback, topshiriq topshirish va monitoring uchun; test vositasi — pre-test, post-test va mini-testlar uchun; interaktiv mashq vositasi — lug‘at, drill va motivatsiya uchun. Bu yondashuv turli metodik vazifalar uchun turli texnologik vositalar uyg‘un ishlatilishini anglatadi. [8:1; 9:1]

Platformadan foydalanishning 7 qadamli metodik algoritmi.

1-qadam — maqsadni aniq belgilash. Maqsad mavzuni o‘tish shaklida emas, o‘quvchi nima qila oladi ko‘rinishida yoziladi.

2-qadam — ko‘nikma va mazmunni aniqlash. Qaysi ko‘nikma ustuvorligi — writing, reading, grammar, vocabulary, speaking yoki listening — belgilanadi.

3-qadam — mashq turini tanlash. Nazoratli mashqdan erkin qo‘llashga o‘tuvchi ketma-ketlik tanlanadi: fill in, matching, transformatsiya, mini-writing, qisqa muloqot.

4-qadam — platformani vazifa bo‘yicha tanlash. Writing uchun feedbackga qulay muhit, test uchun avtomatik baholashli vosita, lug‘at uchun interaktiv servis belgilanadi.

5-qadam — topshiriq dizaynini standartlashtirish. Har topshiriqda kamida 4 unsur bo‘lishi kerak: ko‘rsatma, vaqt, baholash mezoni, namuna.

6-qadam — feedbackni tashkil etish. O‘qituvchi feedbackni tezkor va aniq shaklda beradi: xatoni ko‘rsatadi, izoh yozadi, qayta topshirishni tavsiya qiladi.

7-qadam — monitoring va tahlil. Natijalar ball, topshiriq bajarilishi, writing xatolari va qisqa so‘rovnoma natijalari orqali qayd etiladi.

Samaradorlikni baholashning soddalashtirilgan modeli

Fors tili darslarida raqamli platformaning samaradorligini baholash uchun murakkab statistik tahlil har doim ham shart emas. O‘qituvchi amaliyotida bajarilishi oson bo‘lgan, lekin metodik jihatdan yetarli model quyidagi to‘rtta komponentga tayansa bo‘ladi: pre-test va post-test; writing xatolari dinamikasi; qisqa Likert so‘rovnomasi; faollik monitoringi.

Bu to‘rtta indikator birgalikda platformaning nafaqat yoqqani, balki haqiqiy metodik foydasini ham ko‘rsatadi. Muhim jihat shuki, bu model sun’iy statistik murakkablikka tayanmaydi; u real dars amaliyotida o‘qituvchi tomonidan qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan darajada sodda va tushunarli. [4:320; 4:323]

Amaliy tavsiyalar

Platformani tanlashda RTL va writing + feedback mezonlari birinchi o‘ringa qo‘yilishi kerak. Bitta universal platformaga tayanishdan ko‘ra, platformalar kombinatsiyasi ko‘proq samarali. Har bir topshiriq ko‘rsatma, vaqt, mezon va namuna kabi to‘rtta unsurga ega bo‘lishi lozim.

Writing bo‘yicha feedback 24-48 soat ichida berilishi maqsadga muvofiq. Har ikki haftada mini-monitoring o‘tkazib, xatolar dinamikasi qayd etilishi kerak. Platforma samaradorligi haqidagi xulosalar subyektiv taassurotga emas, indikatorlarga tayangan holda chiqarilishi lozim.

Xulosa. Fors tili darslarida raqamli platformalarni tanlash va qo‘llash metodik jihatdan asoslangan bo‘lishi zarur. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, platformaning ommabopligi yoki texnik jozibadorligi emas, balki aynan fors tilining ehtiyojlariga mosligi hal qiluvchi omildir. RTL yozuv, writing-feedback, mashq turlarining xilma-xilligi va monitoring imkoniyati asosiy mezonlar sifatida qaralishi kerak.

Shuningdek, raqamli platformadan samarali foydalanish uchun maqsad, ko‘nikma, mashq, platforma, feedback va monitoringni bog‘laydigan aniq metodik

algoritm zarur. Pre-test/post-test, writing xatolari dinamikasi, qisqa so‘rovnoma va faollik monitoringiga tayangan soddalashtirilgan model esa fors tili darslarida raqamli platformalarning haqiqiy metodik foydasini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi. Ta’lim to‘g‘risidagi Qonun. O‘RQ-637. Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o‘rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Qaror. PQ-5117. Toshkent, 2021.
3. Mishra, Punya, Koehler, Matthew J. "Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge." Teachers College Record. 2006. Vol. 108, No. 6. P. 1017-1054.
4. Davis, Fred D. "Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology." MIS Quarterly. 1989. Vol. 13, No. 3. P. 319-340.
5. Chapelle, Carol A. Computer Applications in Second Language Acquisition: Foundations for Teaching, Testing and Research. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
6. Garrison, D. Randy, Kanuka, Heather. "Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education." The Internet and Higher Education. 2004. Vol. 7, No. 2. P. 95-105.
7. Mayer, Richard E. Multimedia Learning. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
8. Baryshnikova, A. R. Moodle kak sredstvo obucheniya inostrannomu yazyku v vuze. 2022.
9. Nefyodova, M. A. Distantsionnoe obucheniye inostrannym yazykam s ispolzovaniyem tsifrovoy obrazovatelnoy sredy. 2023.

FARG‘ONA VODIYSIDA MILLIY HUNARMANDCHILIK VA EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM YO‘NALISHLARI VA ISTIQBOLLARI

Allanov Shuxrat Qilichovich
Termiz davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

Annotasiya. Farg‘ona vodiysida milliy hunarmandchilik va ekoturizmni rivojlantirishning tabiiy-ijtimoiy-geografik, tarixiy-madaniy, iqtisodiy-geografik o‘lka, tuman, vodiy yoki voha ham ma'lum darajada rekreatsiya va ekoturizm resurslariga, ekoturizm obektlariga o ‘rganishdan iboratdir.

Kalit so‘zlar: ekoturizm, dam olish maskan, sayyoh, davolanish, firma, tashkilotlar xizmat, sanatoriy-kurort

Mintaqada joylashgan ayrim tabiiy-ijtimoiy-geografik, tarixiy-madaniy, iqtisodiy-geografik o‘lka, tuman, vodiy yoki voha ham ma'lum darajada rekreatsiya va ekoturizm resurslariga, ekoturizm obektlariga boy. Mazkur obektlar qatoriga, eng avvalo, Farg‘ona va Zarafshon vodiylarini, Xorazm vohasini kiritish mumkin.

Farg‘ona vodiysi, ayniqsa, rekreatsiya resurslariga boy. Uning O‘zbekiston qismidagi hududida Chortoq va Chimyon sanotoriylari, qator dam olish maskanlari va ommaviy sayilgohlar joylashganki, ularda yiliga bir necha yuz minglab mahalliy aholi, yaqin va uzoq xorijdan kelgan sayyohlar dam olishadilar, davolanadilar va turli xildagi sport ekoturizmi bilan shug‘ullanadilar.

Toshkent mintaqasiga 2007-yilda kelgan sayyohlarning 47,2%, Zarafshon mintaqasiga – 30,3% i, ikkalasiga esa ¾ dan ko‘proq qismi to‘g‘ri keldi. Farg‘ona mintaqasi bo‘yicha esa ushbu ko‘rsatkich 6,5% ni tashkil etdi. Eng muhimi Toshkent, Zarafshon va Janubiy mintaqalarga kelganlarning 3-3,5-martaga ko‘paygani holda, ushbu ko‘rsatkich Farg‘ona, Mirzacho‘l mintaqalari bo‘yicha 2-2,5-martaga o‘sdi. Mamlakat mintaqalariga xos ulushlar 2000-2007-yillarda 3-4-martaga qisqardi.

Dam olish, davolanish yoki sayyoh sifatida O‘zbekistonga tashrif buyurgan yoxud uning xududlaridan jo‘natilganlarga 2007-yilda O‘zbekiston Ryespublikasi bo‘yicha jami 399 ta firma va tashkilotlar xizmat ko‘rsatgan. Ularning deyarli yarmi Toshkent va Zarafshon mintaqasiga 145, faqat 12 tasi Farg‘ona mintaqasiga to‘g‘ri keldi. Shunga qaramasdan Farg‘ona mintaqasi bo‘yicha xizmat ko‘rsatilgan sayyohlarning nisbiy soni Toshkent va Zarafshon mintaqalariga qaraganda ko‘proq bo‘lgan. Ya'ni Farg‘ona mintaqasida har bir firma yoki tashkilot tomonidan 3,5 ming nafar sayyohga xizmat ko‘rsatilgan bo‘lsa, ushbu ko‘rsatkich Toshkent

mintaqasi doirasida 1,4 ming nafar sayyohga, Zarafshon mintaqasida esa undan ham past – 1,2 ming nafar sayyohga xizmat ko‘rsatilgan.

Firma va tashkilotlarning bajaradigan asosiy vazifalari tashrif buyurgan sayyohlarga xizmat ko‘rsatishni o‘z ichiga olmoqda. Toshkent mintaqasiga tashrif buyurgan sayyohlar bilan jo‘natilgan sayyohlar o‘rtasidagi nisbat 11 ga 1 ni, Farg‘ona mintaqasida 5 ga 1 ni, Zarafshon mintaqasida esa, 93 ga 1 ni tashkil etdi (mamlakat bo‘yicha 10:1 ga teng). Demak, firmalar va tashkilotlarning aksariyat qismi tashrif buyurgan sayyohlarga turli xil xizmatlar ko‘rsatish bilan shug‘ullanmoqda (3-jadval).

Farg‘ona mintaqasining barcha viloyatlarida O‘zbekiston Milliy ekoturizm kompaniyasining mahalliy bo‘limlari mavjud. Mintaqaning ekoturizm salohiyatini belgilashda yaqin tarixiy davrlarda rekreatsion qulayliklarga ega bo‘lgan ekoturizm bazalarining o‘rni o‘ziga xos. Bu o‘tgan tarixiy davr (o‘tgan asr) mobaynida mahalliy sayyohlarning eng muhim sayohatgohlari va sihatgohlari sifatida shuhrat qozongan. Bularga mintaqaning shimoldagi Ko‘ksaroy, Andijon va Farg‘ona ekoturizm bazalarini misol keltirish mumkin. Biroq XX-asrning 90-yillaridan keyingi davrda mahalliy sayyohlar soni sezilarli darajada kamaydi, buning asosiy sababi o‘tish davridagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolar bo‘lgan.

Katta shaharlarda malakali tibbiy kadrlarning mavjudligi muhim omil hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlab o‘tilganidek, O‘zbekistonda mavjud sanatoriy-kurort tashkilotlarining asosiy qismi Toshkent va Farg‘ona mintaqalariga to‘g‘ri keladi (mutanosib holda 29,2% va 36,0%) undan keyingi o‘rinlarda Janubiy Zarafshon va Quyi Amudaryo mintaqalari joylashgan. Toshkent va Farg‘ona mintaqalari kattalar uchun sanatoriylar (matanosib holda 32,7% va 41,8%), bolalar uchun sanatoriylar (16,7% va 38,9%). Sanatoriy-profilaktoriyalar (39,6% va 32,1%) soni va ulishlari bo‘yicha O‘zbekistonda yetakchi o‘rinlarni egallaydi.

Xizmat ko‘rsatilgan sayyohlarning soni bo‘yicha Toshkent va Farg‘ona mintaqalari mamlakatda aloxida o‘ringa ega (40,0% va 39,2%). Janubiy va Quyi Amudaryo mintaqalari yil davomida faoliyat ko‘rsatuvchi sanatoriy-sog‘lomlashtirish lagerlari asosiy qismining joylashganligi bo‘yicha ajralib turadi (50,0% va 33,3%). Lekin ularga xizmat ko‘rsatilgan aholining atigi 5,3% va 3,7% i to‘g‘ri keladi, xolos. Mirzacho‘l mintaqasi esa barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha O‘zbekistonda oxirgi o‘rinlarni egallaydi.

O‘zbekiston Respublikasida mavjud dam olish maskanlarining asosiy qismi (62,2%) Toshkent mintaqasida 7,1% dan 11,2% gacha bo‘lgan qismi Quyi Amudaryo, Farg‘ona, Zarafshon va Janubiy mintaqalarga to‘g‘ri keladi. Bu o‘rinda faqat Mirzacho‘l mintaqasida dam olish maskanlari tarmog‘i unchalik taraqqiy etmaganligini ta'kidlab o‘tish zarur.

Dam olish maskanlarida dam oluvchilar sonining asosiy qismi Toshkent (61,7%) hamda Zarafshon (154,9%), Farg‘ona (14,7%), Quyi Amudaryo (6,0%) mintaqalarga to‘g‘ri keladi.

O‘zbekistonda ekoturizm tarmog‘iga mamlakat yalpi ichki mahsulotining 1-2% to‘g‘ri keladi, xolos. Ayni paytda ushbu ko‘rsatkich Kiprda 25% ni, Andorra davlatida esa 90% ni tashkil etadi. Andorra davlatiga yiliga tashrif buyurgan sayyohlarning o‘rtacha soni 12-13 mln nafar kishini tashkil etadi. Ularning har biri kamida 800 dollarga teng xizmat haqini tashlab ketishini hisobga olsak, unda bir yilda sayyohlardan tushgan umumiy mablag‘ 10-11 mlrd dollarga teng bo‘lmoqda.

Shunday qilib, sanatoriy-kurort, dam olish, ayniqsa, ekoturizm tashkilotlarning O‘zbekistonda faoliyati hozirgi kun talabiga to‘liq javob bermaydi. Eng avvalo, ular faoliyatining iqtisodiy samaradorligi, aholini ish bilan ta'minlashi talab darajasida emas.

Berilgan savollarga mahalliy ekoturizm operator-respondentlar tomonidan to‘liq javoblar olomagan bo‘lsak-da, so‘rov natijasida olingan ko‘rsatkichlar va O‘zbekiston faol ishtirok etib kelayotgan umumjahon ekoturizm bozorining rivojlanish tendensiyalari bo‘yicha o‘tkaztilgan tahlil ba'zi bashoratlar qilishga yetarlicha asos bo‘la oldi. Quyida aynan shu haqida fikr yuritiladi.

Milliy hunarmandchilikning tarixi shakllanib kelgan va ma'lum davrlarda yo‘q bo‘lib ketgan sirlarini qayta kashf etish ilmiy-tadqiqot ishlarini talab qiladi. Bu o‘z navbatida ajdodlardan avlodlarga milliy hunarmandchilikning amaliy ko‘rinishda o‘rgatib borilishini ta'minlaydi va shu doiradagi ilmiy-tadqiqot ishlari ko‘lamini boyitib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. -T.: O‘zbekiston, 2019. -591 b.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi. O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2009. – 48-bet.
3. Kuraxmedov A.Samarqandlik hunarmandlar // Fan va turmush, 2000. -5-son. -21-22-betlar.
4. Сулейманов И.К. О кадровом потенциале ремесленников в Узбекистане 20- годов //Общественные науки в Узбекистане. -№6. -1998. – С. 43-44.
5. To‘xtaev A.Q. O‘zbekistonda milliy hunarmandchilik va uni “sotsialistik” asosda sanoatlashtirishning ijtimoiy oqibatlari (1917-1941 yillar); Tarix fan, nom. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2001.
6. Qilichev U.A. O‘zbekistonda milliy hunarmandchilikning rivojlanishi (1991-2006-yy.): Tarix fan nom. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2010.

7. Hamidova M. O‘zbekistonning kashtasi-yu zardo‘zi // Fan va turmush. -2000. -5-son. -39-40-betlar.
8. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. -М.; -Л., 1959.
9. Развадский В. Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае. – Ташкент, 1916.
10. Rassudova R. O‘zbek kashtachilik san’ati. – Toshkent, 1961.
11. Рахимов М.К. Народные принципы в современной художественной керамике Узбекистана. -Ташкент, 1964.
12. Sohibqiron Amir Temur davrida hunarmandchilik //Toshkent oqshomi gazetasi, 2004-yil, iyul).
13. Sergeev B. O‘zbekistonda misgarlik. – Toshkent, 1963.
14. Фахретдинова Д.А. Ювелирное искусство Узбекистана. – Ташкент, 1998. – С. 64.
15. Chepeloveskaya G.I. Kashtachilik. O‘zbekiston so‘zanasi. – Toshkent, 1961.

FIZIKADAN MASALALAR YECHISH DARSLARINING NAMUNAVIY LOYIHALARI ASOSIDA O‘QITISH METODIKASI

Raimov G‘ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Qodirova Maftuna Abdug‘ani qizi,
Jalilova Maxbuba Anvar qizi
Fizika ta’lim yo‘nalishi 1 kurs talabalari

Annotatsiya. Masalalar yechish darslari loyihaviy shaklda o'tkazilganda, o'quv jarayoni muammo asosida tashkil etiladi: muammoni aniqlash, gipoteza qo'yish, ma'lumot yig'ish va tajriba o'tkazish, yechim variantlarini izlash, natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish bosqichlaridan iborat bo'ladi.

Kalit so‘zlar: loyiha, ijodiy, standart, matematika va fizika, yoki biologiya va ekologiya, harakat, ish, foiz, proporsional va teskari proporsional, aralash

Masalalar yechish darslari O'zbekiston Respublikasi umumta'lim maktablarida matematika, fizika, kimyo, biologiya va boshqa aniq fanlarni o'qitishning asosiy shakllaridan biri bo'lib, o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini, muammolarni mustaqil hal etish ko'nikmalarini, ijodiy yondashuvini va fanlararo bog'lanish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-2025 yillarga mo'ljallangan "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" va Xalq ta'limi vazirligining zamonaviy ta'lim standartlari (masalan, 2023-2024 o'quv yili uchun tasdiqlangan o'quv dasturlari) bo'yicha darslarda loyihaviy va tadqiqotchi yondashuvlar ulushi keskin oshirilgan. Bu yondashuv

o'quvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirib, real hayotiy muammolarni hal etish orqali bilimlarni mustahkamlashni ta'minlaydi. Masalalar yechish darslari loyihaviy shaklda o'tkazilganda, o'quv jarayoni muammo asosida tashkil etiladi: muammoni aniqlash, gipoteza qo'yish, ma'lumot yig'ish va tajriba o'tkazish, yechim variantlarini izlash, natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish bosqichlaridan iborat bo'ladi.

Bunday darslarning afzalliklari quyidagilardan iborat: o'quvchilarning motivatsiyasi oshadi, chunki ular o'zlarini muammo hal qiluvchi sifatida his qiladilar; guruhda hamkorlik va kommunikatsiya ko'nikmalari rivojlanadi; fanlararo integratsiya (masalan, matematika va fizika, yoki biologiya va ekologiya) ta'minlanadi; raqamli vositalar (GeoGebra, Desmos, Python, Excel, PhET simulyatsiyalari) orqali vizual va interfaol o'rganish amalga oshiriladi. O'zbekiston maktablarida bu loyihalar ko'pincha "Yangi avlod" darsliklari, "Ilm-fan va texnologiyalar" fanlari va maktablarning o'z loyihaviy dasturlari asosida tuziladi. Quyida matematika va fizika fanlariga oid batafsil namunaviy loyihalar keltirilgan bo'lib, ularni diplom ishi yoki metodik ishda to'g'ridan-to'g'ri qo'llash mumkin.

Birinchi namunaviy loyiha fizika fanida matnli masalalar yechishga bag'ishlangan bo'lib, 5-6-sinflar uchun mo'ljallangan va loyihaviy elementlarni o'z ichiga oladi. Dars mavzusi "Matnli masalalar va ularni tenglamalar yordamida yechish" deb nomlanadi, sinf – 5-6-sinf, dars muddati 45 daqiqa (yoki 2 ta juft darsga uzaytirilishi mumkin). Ta'limiy maqsad – matnli masalalarni tahlil qilish, o'zgaruvchilarni belgilash, tenglama tuzish va yechish ko'nikmalarini shakllantirish; tarbiyaviy maqsad – mustaqil fikrlash, guruhda mas'uliyatli hamkorlik va ijodiy yechim izlash tuyg'usini rivojlantirish; rivojlantiruvchi maqsad – mantiqiy va ijodiy tafakkurni kuchaytirish. Dars real hayotiy muammolar bilan boshlanadi: o'qituvchi oilaviy byudjet, savdo chegirmalari yoki transport masofalari haqidagi muammolarni keltirib, o'quvchilarni qiziqtiradi. Keyin nazariy qismda matnli masalalarning asosiy turlari (harakat, ish, foiz, proporsional va teskari proporsional, aralash) ko'rib chiqiladi va namunaviy masala yechiladi: ikki shahar orasidagi masofa 300 km, birinchi mashina soatiga 80 km, ikkinchisi 70 km tezlikda bir-biriga qarab harakatlansa, uchrashguncha qancha vaqt o'tadi? Yechish bosqichlari batafsil tushuntiriladi: shartni tahlil qilish, o'zgaruvchi belgilash (t – vaqt), tenglama tuzish (80t + 70t = 300), yechish (t = 2 soat).

Amaliy qismda o'quvchilar 3-4 kishilik guruhlarga bo'linadi va har bir guruhga 3-4 ta turli masalalar beriladi: masalan, foizga doir chegirma masalasi, harakatga doir uchrashuv masalasi yoki aralash masalalar. Guruhlar masalalarni tenglama orqali yechib, yechimni doskada yoki raqamli taxtada taqdim etadi, GeoGebra yoki oddiy grafik chizish orqali jarayonni vizualizatsiya qiladi. Yakuniy

bosqichda refleksiya o'tkaziladi: o'quvchilar "Qaysi masala qiyin bo'ldi va nima uchun?", "Qanday yaxshilash mumkin?" degan savollarga javob beradi. Uy vazifasi sifatida o'quvchilar o'z hayotlaridan 2-3 ta matnli masala tuzib, yechishlari talab etiladi. Baholash mezonlari: guruh ishi faolligi 40%, individual yechim sifati 30%, refleksiya va ijodiy takliflar 30%.

Ikkinchi namunaviy loyiha fizika fanida mexanika masalalariga bag'ishlangan bo'lib, 8-9-sinflar uchun mo'ljallangan va tajriba-sinov elementlarini o'z ichiga oladi. Mavzu – "Mexanika masalalarini yechish: kinematika va dinamika", sinf – 8-sinf, maqsadlar – kinematik va dinamik masalalarni formulalar, grafikalar va tajribalar orqali yechishni o'rgatish, real fizik jarayonlarni modellashtirish. Dars real tajriba bilan boshlanadi: o'qituvchi to'pni 20 metr balandlikdan tushirib, yerda tezligini hisoblash muammosini qo'yadi ($v = \sqrt{(2gh)}$, $g \approx 10$ m/s²). Nazariy qismda tezlik, tezlanish, erkin tushish, Nyuton qonunlari va asosiy formulalar takrorlanadi.

Amaliy va loyihaviy qismda guruhlar quyidagi masalalarni yechadi: mashina tezlanishi masalasi ("100 metr masofani 10 soniyada bosib o'tgan mashinaning tezlanishi qancha?"), kuch va harakat masalasi ("Og'irligi 5 kg jisimga qancha kuch ta'sir etsa, tezlanishi 4 m/s² bo'ladi?"). Har bir guruh oddiy tajriba o'tkazadi: masalan, to'p tushish vaqtini sekundomer bilan o'lchab, nazariy natija bilan solishtiradi yoki oddiy mayatnik tajribasi orqali davrni hisoblaydi. Loyiha elementi sifatida guruhlar "Kunlik transport muammosi" loyihasini ishlab chiqadi: shahar ichidagi harakat vaqtini optimallashtirish, masofa va tezliklarni hisoblab, eng samarali yo'lni topish. Natijalar grafikalar (tezlik-vaqt grafigi) va hisobot shaklida taqdim etiladi. Refleksiya bosqichida o'quvchilar tajriba va nazariya orasidagi farqlarni muhokama qiladi. Uy vazifasi – o'z hayotidan fizik muammo topib, uni yechish.

Ushbu loyihalarni maktablarda qo'llashda o'qituvchilar raqamli resurslardan (PhET simulyatsiyalari, GeoGebra applets) foydalanishi, o'quvchilarning individual va guruh natijalarini baholashi mumkin. Diplom ishi yoki metodik ishda bu loyihalarni batafsil tavsiflab, jadval va diagrammalar qo'shish orqali bo'limni boyitish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv o'quvchilarni nafaqat bilim olishga, balki ularni hayotda qo'llashga o'rgatadi va O'zbekiston ta'lim tizimining zamonaviy talablariga to'liq mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduxalilov A., Yusupov D. Inklyuziv ta’limda fizika masalalarini yechish. Toshkent: TDPU, 2023. 204 b.
2. Qo‘ziyev A. Fizika o‘qitishda interfaol metodlar. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. 256 b.

3. Sobirov R. Fizika ta’limida loyihaviy va tadqiqotchi yondashuv. Dissertatsiya. Toshkent: TDPU, 2024. 236 b.
4. Nurmatov Sh. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning zamonaviy metodlari. Ilmiy maqola. Pedagogika va psixologiya jurnali, 2023, № 3. 67–80 b.
5. Hasanov F. Fizika darslarida virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar. Toshkent: O‘qituvchi, 2023. 188 b.

ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR (KOMPYUTER DASTURLARI, VIRTUAL LABORATORIYALAR) YORDAMIDA FIZIKADAN MASALALAR YECHISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Raimov G‘ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Abdiyev Baxriddin Davlat o‘g‘li
Fizika ta’lim yo‘nalishi 1 kurs talabasi

Annotatsiya. Fizika masalalarini yechish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘quv faoliyatining sifat ko‘rsatkichlarini tubdan o‘zgartiradi. Bu nafaqat texnik vosita, balki o‘quvchining kognitiv jarayonlarini faollashtiruvchi jarayon hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: axborot texnologiya, instrument, kvant mexanikasi, mikrodunyo kinetikasi, elektromagnit maydon nazariyasi, Virtual laboratoriyalar, interfaol simulyatsiyalar, PhET, shaxsiy o‘quv traektoriya, Gipotetika, kognitiv ziddiyat, havo qarshiligi, ishqalanish, energiya, abstraktlik, matematik formula, Python (VPython), Matlab.

Fizika masalalarini yechish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘quv faoliyatining sifat ko‘rsatkichlarini tubdan o‘zgartiradi. Bu nafaqat texnik vosita, balki o‘quvchining kognitiv jarayonlarini faollashtiruvchi metodik instrument hisoblanadi. Quyida ushbu texnologiyalarning mantiqiy fikrlashni rivojlantirishdagi asosiy funksiyalari batafsil tahlil qilinadi:

Fizik abstraktlikni bartaraf etish va vizual modellashtirish imkoniyatlari Fizika fanining ko‘plab qonuniyatlari, xususan, kvant mexanikasi, mikrodunyo kinetikasi yoki elektromagnit maydon nazariyasi o‘quvchilar uchun yuqori darajadagi mavhumlik (abstraktlik) kasb etadi. An’anaviy usulda ushbu tushunchalar faqat matematik formulalar orqali ifodalanadi, bu esa o‘quvchining mantiqiy zanjirni to‘liq idrok etishiga to'sqinlik qiladi. Virtual laboratoriyalar va interfaol simulyatsiyalar (masalan, PhET simulyatsiyalari) fizik jarayonning ichki mexanizmini vizuallashtirish orqali ushbu bo‘shliqni to‘ldiradi. Masala yechish jarayonida o‘quvchi jismning massasi, maydon kuch chiziqlari yoki

zarrachalarning tezlik vektorlarini bevosita ekranda ko‘radi. Bu esa "formuladan tasvirga" emas, balki "tasvirdan fizik mohiyatga" tamoyili asosida mantiqiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Ta’limning individual trayektoriyasini shakllantirish va kognitiv moslashuv Har bir o‘quvchining mantiqiy fikrlash tezligi va axborotni qayta ishlash qobiliyati turlicha. Kompyuter dasturlari yordamida masala yechish jarayoni o‘quvchiga o‘zining individual imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda "shaxsiy o‘quv traektoriya"sini yaratish imkonini beradi. Virtual muhitda o‘quvchi murakkab jarayonni qismlarga bo‘lishi (diskretlashtirish), tushunarsiz bo‘lgan bosqichni bir necha bor qaytadan simulyatsiya qilishi yoki jarayonning tezligini pasaytirib kuzatishi mumkin. Bu imkoniyat o‘quvchidagi psixologik to‘siqlarni olib tashlaydi va unga mantiqiy izchillikni yo‘qotmasdan, masalaning eng qiyin jihatlarini mustaqil o‘zlashtirishga sharoit yaratadi. Natijada, mantiqiy fikrlash passiv holatdan faol-izlanuvchan holatga o‘tadi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va kognitiv ziddiyatlarni bartaraf etish Virtual laboratoriyalarda masalalar yechishning eng muhim jihati — natijalarning dinamik o‘zgaruvchanligidir. An’anaviy masalalarda javob doim yagona va statik bo‘lsa, raqamli modellashtirishda o‘quvchi "Gipotetika" (taxmin qilish) bosqichini bosib o‘tadi. Agar virtual tajriba natijasi o‘quvchining dastlabki nazariy hisob-kitoblariga mos kelmasa, bu holat "kognitiv ziddiyat"ni yuzaga keltiradi. Ushbu ziddiyatni hal qilish uchun o‘quvchi tizimli tahlil yuritishga majbur bo‘ladi: u tashqi omillarni (havo qarshiligi, ishqalanish, energiya isrofi) hisobga olganligini qaytadan tekshiradi. Bunday yondashuv o‘quvchida fanga nisbatan tanqidiy munosabatni shakllantiradi va uni natijani shunchaki qabul qilishga emas, balki olingan javobning mantiqiy asoslarini isbotlashga o‘rgatadi.

Tadqiqotchilik kompetensiyalarini tizimli integratsiyalash Zamonaviy texnologiyalar yordamida masalalar yechish darslari kichik ilmiy tadqiqotga aylanadi. O‘quvchi faqat berilgan savolga javob topish bilan cheklanmaydi, balki "Agar parametrlar o‘zgartirilsa, tizim qanday javob beradi?" degan savol ustida bosh qotiradi. Bu jarayon induktiv (xususiy tajribalardan umumiy qonuniyatlarga) va deduktiv (umumiy qonunlardan xususiy natijalarga) xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini o‘zaro bog‘laydi. Shu tariqa, kompyuter modellaridan foydalanish fizika fanini o‘qitishda nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlovchi eng samarali metodik ko‘prik vazifasini o‘taydi.

Fizika masalalarini yechishda raqamli texnologiyalarning roli nafaqat tayyor simulyatsiyalardan foydalanish, balki o‘quvchi tomonidan hisoblash algoritmlarini yaratishda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Xususan, Python (VPython) yoki Matlab kabi muhitlarda masala yechish jarayoni o‘quvchidan fizik jarayonni matematik

modellarga ajratishni va mantiqiy kodlashni talab etadi. Masalan, "Garmonik tebranishlar" mavzusidagi masalani dasturlash orqali yechishda, o‘quvchi Nyutonning ikkinchi qonuni va Guk qonunini differensial ko‘rinishda ifodalab, vaqtning har bir kichik dt intervali uchun jismning holatini hisoblash algoritmini tuzadi. Bu yondashuv o‘quvchiga fizik jarayonning dinamikasini eng kichik elementlargacha tahlil qilish (analiz) va ularni yaxlit bir tizimga birlashtirish (sintez) ko‘nikmasini beradi.

Zamonaviy o‘quv jarayonida MS Excel yoki Origin kabi dasturiy paketlar yordamida masalalar yechish — olingan natijalarni interpretatsiya qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Ko‘pincha an’anaviy darslarda o‘quvchilar bitta natija bilan cheklanadi, raqamli texnologiyalar esa ko‘p variantli hisoblashlarni amalga oshirishga imkon beradi.

- Empirik bog‘liqlikni aniqlash: Tajriba natijalari asosida fizik kattaliklar (masalan, tok kuchi va kuchlanish) o‘rtasidagi bog‘liqlik grafigini qurish orqali o‘quvchi Om qonunining chiziqli xarakterini grafik ko‘rinishda isbotlaydi.
- Xatoliklar nazariyasi bilan ishlash: Kompyuter dasturlari yordamida mutloq va nisbiy xatoliklarni hisoblash, o‘quvchida ilmiy natijaning aniqlik darajasini mantiqiy baholash ko‘nikmasini shakllantiradi.

Virtual laboratoriyalar (masalan, Yenka yoki Labster) real laboratoriya asbob-uskunalari yetishmaydigan yoki xavflilik darajasi yuqori bo‘lgan (radioaktivlik, yuqori kuchlanish) sharoitlarda masalalarni eksperimental hal qilishning yagona vositasi hisoblanadi. Bunda o‘quvchi:

- Gipotetik-deduktiv fikrlash: "Agar men qarshilikni ikki marta oshirsam, zanjirdagi quvvat qanday o‘zgaradi?" degan savolga virtual zanjirni yig‘ish orqali tezkor javob oladi.
- Strukturaviy tahlil: Murakkab elektr zanjirlari yoki optik tizimlarni yig‘ishda har bir elementning (rezistor, kondensator, linza) umumiy tizimdagi vazifasini mantiqiy tahlil qiladi.

Zamonaviy texnologiyalar yordamida masala yechish o‘quvchini "tayyor formuladan foydalanish" stereotipidan voz kechishga majbur qiladi. Masalan, "Koinot dinamikasi"ga oid masalalarni yechishda o‘quvchi sayyoralarning harakatini vizual modellashtirar ekan, u butun olam tortishish qonunining nafaqat formulasi, balki uning fazoviy ko‘rinishini ham idrok etadi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, raqamli texnologiyalar fizika masalalarini yechishning instrumental asosi bo‘lib, o‘quvchi tafakkurini "hisoblash" funksiyasidan "tahlil qilish va modellashtirish" funksiyasiga o‘tkazishga xizmat qiladi. Bu esa bo‘lajak mutaxassislarda muhandislik va ilmiy-tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning muhim omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduxalilov A., Yusupov D. Inklyuziv ta’limda fizika masalalarini yechish. Toshkent: TDPU, 2023. 204 b.
2. Qo‘ziyev A. Fizika o‘qitishda interfaol metodlar. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. 256 b.
3. Sobirov R. Fizika ta’limida loyihaviy va tadqiqotchi yondashuv. Dissertatsiya. Toshkent: TDPU, 2024. 236 b.
4. Nurmatov Sh. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning zamonaviy metodlari. Ilmiy maqola. Pedagogika va psixologiya jurnali, 2023, № 3. 67–80 b.
5. Hasanov F. Fizika darslarida virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar. Toshkent: O‘qituvchi, 2023. 188 b.

MAKTAB O’QUVCHILARIDA LUG’AT BOYLIGINI KONTEKST ASOSIDA SAMARALI O’STIRISH

Fayzulloyeva Dilora Baxtiyorovna
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti,
dilorafayzullayeva@94gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda maktab o‘quvchilarining lug‘at boyligini kontekst asosida samarali o‘stirishning lingvodidaktik asoslari tahlil qilinadi. Maqsad o‘quvchining so‘z ma’nosini matn ichida anglash, semantik aloqalarni ko‘rish va so‘zni faol nutqqa ko‘chirish ko‘nikmalarini rivojlantirishdir. Metodologiya sifatida kontekstual tahlil, kollokatsion yondashuv va mazmuniy o‘qish strategiyalari uyg‘unlashtiriladi. Yangilik kontekst turlarini sinf kesimida bosqichli qo‘llash mezonlarini asoslashdan iborat.

Kalit so‘zlar: kontekst; lug‘at boyligi; semantik taxmin; kollokatsiya; mazmuniy o‘qish; faol leksika; til kompetensiyasi.

Annotation. This thesis examines linguodidactic foundations for enhancing school students’ vocabulary through context-based instruction. The aim is to develop learners’ abilities to infer word meaning from texts, recognize semantic relations, and transfer new items into active speech. The methodology integrates contextual analysis, a collocational approach, and meaning-focused reading strategies. The novelty lies in proposing grade-sensitive criteria for the staged use of different context types in classroom practice.

Keywords: context; vocabulary development; semantic inference; collocation; reading for meaning; active vocabulary; language competence.

Asosiy matn. Maktab ta’limida lug‘at boyligini o‘stirish masalasi faqat yangi so‘zlarni yodlatish bilan hal bo‘ladigan jarayon emas, balki o‘quvchining til tizimini idrok etishi, matnni anglash mexanizmlari va nutqiy ehtiyojlari bilan uzviy

bog‘liq murakkab didaktik hodisadir. Amaliyotda ko‘p uchraydigan muammo shundaki, o‘quvchi so‘zning lug‘aviy izohini bilsa ham, uni real kommunikativ vaziyatda qo‘llay olmaydi; buning sababi so‘zning ma’nosi ko‘pincha kontekstda aniqlanishi, uslubiy bo‘yoq, kollokatsion moslik, semantik cheklovlar va pragmatik vazifalar orqali “jonlanishi” bilan izohlanadi. Shuning uchun lug‘atni kontekst asosida o‘stirish yondashuvi o‘quvchi ongida so‘zning semantik maydoni, tipik birikmalari va matndagi funksiyasi bir vaqtda shakllanishiga xizmat qiladi. Bu yondashuv o‘zbek tili ta’limining kompetensiyaviy yo‘nalishiga hamohang bo‘lib, leksik birliklarni nutq faoliyatining barcha turlariga bog‘liq holda egallashni talab etadi [1].

Kontekstga tayangan lug‘at o‘stirishning nazariy tayanchi til birliklarining ma’nosi statik emasligi, balki qo‘llanish muhitida aniqlashishi haqidagi qarashlardan kelib chiqadi. Lingvistika va psixolingvistika tadqiqotlarida so‘z ma’nosini tushunish jarayoni assotsiativ tarmoqlar, freym va skriptlar, shuningdek, birga kelish ehtimoli yuqori bo‘lgan birliklar orqali tezlashishi ko‘rsatiladi [6]. Maktab o‘quvchisi uchun bu mexanizm ko‘pincha intuitiv ishlaydi, biroq didaktik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan mashqlar orqali u boshqariladigan ko‘nikmaga aylantirilishi mumkin. Bunda kontekstning turi muhim: minimal kontekst (gap doirasida), kengaytirilgan kontekst (abzas, epizod), global kontekst (butun matn, mavzu va muallif pozitsiyasi) turlicha kognitiv yuklama beradi. Minimal kontekst ko‘pincha grammatik signallar va yaqin atrofdagi sinonimik yoki izohlovchi birliklarga tayansa, global kontekstda o‘quvchi mavzu-logik aloqalar, referensiya va matnning pragmatik maqsadini hisobga olib xulosa chiqaradi. Shuning uchun kontekst turlarini sinf bosqichiga moslab tanlash lug‘at o‘stirish samaradorligini belgilovchi asosiy shartlardan biridir.

Kontekst asosida o‘rgatishda metodik markaz “semantik taxmin” ko‘nikmasini shakllantirishga ko‘chadi. Semantik taxmin o‘quvchining notanish so‘z ma’nosini bevosita tarjima yoki lug‘atdan izlamasdan, matn ichidagi belgilar asosida ehtimoliy ma’noni tiklashidir. Biroq bu ko‘nikma o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi: u uchun o‘quvchiga morfemik tahlil (so‘z yasalishi va affikslar), sintaktik rol (so‘z turkumi va gapdagi vazifa), semantik moslik (yonidagi so‘zlar bilan ma’no uyg‘unligi), hamda matnning tematik maydoni kabi tayanchlar o‘rgatiladi. Masalan, o‘zbek tilida -chi, -dor, -siz, -kor kabi affikslar orqali taxmin qilish imkoniyati yuqori; shuningdek, izohlovchi qo‘shimcha gaplar, ta’riflovchi konstruktsiyalar, taqqoslashlar ham semantik signal vazifasini bajaradi. Metodik jihatdan to‘g‘ri yechim shundaki, o‘quvchi taxminni asoslashga majbur bo‘ladi: “Nega shunday deb o‘ylading?” savoli dalillashni talab qiladi va tasodifiy topishdan ko‘nikmaga o‘tishni ta’minlaydi [2].

Kontekst asosidagi lug‘at o‘stirishning ikkinchi tayanchi kollokatsion yondashuvdir. So‘zning “bilinishi” uni boshqa so‘zlar bilan tabiiy birikishda qo‘llay olish darajasi bilan o‘lchanadi; ayniqsa, sifat-ot, fe’l-ot, ravish-fe’l kabi tipik juftliklar nutqning tabiiyligini belgilaydi. Kollokatsiyalarni o‘rgatish o‘quvchining leksik tanlovini cheklovchi normativ omillarni sezdiradi: masalan, ma’no yaqin bo‘lgan so‘zlar turli kollokatsiyalarda ishlashi mumkin, bu esa oddiy sinonim yodlashdan ko‘ra chuqurroq til sezgisini shakllantiradi. Dars jarayonida kollokatsiyalarni ajratish, guruhlash va matndan qayta tiklash (gapni davom ettirish, bo‘sh joyni to‘ldirish) kabi mashqlar orqali o‘quvchi “tayyor birikmalar”ni xotirada saqlaydi va keyin ularni faol nutqqa ko‘chiradi [6]. Bu yondashuv, ayniqsa, 5–7-sinflarda matnli ishlash ko‘nikmalari endi shakllanayotgan davrda muhim, chunki o‘quvchi mustaqil yozma nutqda ko‘proq xatoga yo‘l qo‘yadi va kollokatsion tayanchlar uning ifoda imkoniyatlarini tez kengaytiradi.

Uchinchi muhim yo‘nalish mazmuniy o‘qish strategiyalarini leksik maqsad bilan uyg‘unlashtirishdir. Mazmuniy o‘qish faqat matn mazmunini tushunish emas, balki ma’no qurilishida leksik birliklarning rolini ko‘rish, muhim so‘zlarni ajratish va ularning matndagi semantik yukini baholashni ham nazarda tutadi. Bu jarayonda “oldindan taxmin qilish”, “kalit so‘zlarni ajratish”, “mavzu bo‘yicha semantik xarita tuzish” kabi usullar o‘quvchining diqqatini tasodifiy so‘zlardan ko‘ra mavzuni ko‘tarib turgan leksik birliklarga qaratadi. Natijada passiv lug‘atning tartibsiz ko‘payishi emas, balki mavzuga oid leksik tizimning shakllanishi yuz beradi. Bunday tizimlilik keyinchalik fanlararo integratsiyada ham qo‘l keladi: tarix, biologiya, geografiya matnlaridagi termin va umumilmiy leksika bir xil strategiyalar bilan o‘zlashtiriladi [5].

Kontekstual lug‘at o‘stirishni sinflar kesimida bosqichli tashkil etish ilmiy-amaliy jihatdan asosli yechimdir. Quyi sinflarda (asosan 1–4) kontekst ko‘proq vizual va situativ tayanchlarga suyanadi: rasm, predmet, harakat va qisqa gaplar orqali so‘z ma’nosi bog‘lanadi; bu bosqichda maqsad so‘zning asosiy denotativ ma’nosini to‘g‘ri shakllantirish va oddiy birikmalarni ko‘paytirishdan iborat. O‘rta bo‘g‘inda (5–7) minimal va kengaytirilgan kontekst ustun bo‘lib, morfemik tahlil, sinonim-antonymik munosabatlar, izohlovchi konstruktsiyalar orqali semantik taxminni boshqarish kuchaytiriladi. Yuqori sinflarda (8–11) esa global kontekst, uslubiy bo‘yoq, muallif nutqi, ironik yoki ko‘chma ma’nolarni aniqlash kabi murakkab vazifalar ko‘payadi; bu bosqichda lug‘at o‘stirish bevosita matn tahlili, bayon va insho yozish, munozarali matnlarni tushunish bilan uzviy bog‘lanadi [3]. Taklif etilayotgan yangilik shundaki, kontekst turlarini shunchaki “ko‘proq matn o‘qitish” bilan almashtirmasdan, har bir bosqichda o‘quvchi bajaradigan kognitiv

amal (ajratish, taxmin qilish, asoslash, umumlashtirish, transfer) aniq belgilab beriladi.

Kontekst asosida lug‘at o‘stirishda baholash masalasi ham muhim, chunki an’anaviy tekshiruvlar ko‘pincha so‘zning izohini aytish yoki tarjima qilish bilan cheklanadi. Holbuki, kontekstual yondashuvda natija uch qatlamda ko‘rinadi: birinchisi reseptiv daraja, ya’ni o‘quvchi matnda uchragan so‘zni to‘g‘ri tushunadi; ikkinchisi produktiv daraja, ya’ni o‘quvchi uni gap va matnda tabiiy qo‘llaydi; uchinchisi strategik daraja, ya’ni o‘quvchi notanish so‘zga duch kelganda kontekstdan foydalanib mustaqil ma’no chiqaradi. Shuning uchun baholashda “kontekstda ma’no tanlash”, “kollokatsiyani to‘g‘rilash”, “matndan dalil keltirib izohlash” kabi topshiriqlar ustun bo‘lishi lozim. Bunday yondashuv o‘qituvchini ham metodik jihatdan faolroq bo‘lishga undaydi: u faqat nazorat qilmaydi, balki o‘quvchining taxmin yo‘lini kuzatadi, xatoni qaysi signal noto‘g‘ri talqin qilinganidan kelib chiqib tuzatadi [4]. Natijada xato “bilmaslik” sifatida emas, balki tahlil jarayonidagi uzilish sifatida ko‘riladi va tuzatish ham maqsadli bo‘ladi.

Tadqiqotning metodologik konsepsiyasi shundan iboratki, kontekstual lug‘at o‘stirish o‘quvchi uchun “matnni tushunish” va “so‘z o‘rganish”ni ikkita alohida faoliyat sifatida emas, yagona kognitiv jarayon sifatida birlashtiradi. O‘qitish jarayonida autentik yoki shartli autentik matnlar tanlanib, ulardagi leksik birliklar uch toifaga ajratiladi: o‘quvchining mavzuga oid tayanch leksikasi; taxmin orqali o‘zlashtiriladigan so‘zlar; faqat tushunish uchun kerak bo‘lib, chuqur o‘zlashtirish talab qilinmaydigan birliklar. Bu differensial yondashuv dars vaqtini tejaydi va o‘quvchini keraksiz yodlashdan saqlaydi, shu bilan birga muhim leksik birliklarning faol nutqqa o‘tish ehtimolini oshiradi. Kognitiv yuklamani muvozanatlash tamoyili ham shu yerda namoyon bo‘ladi: o‘quvchi matnning hammasini “lug‘at darsi”ga aylantirmaydi, aksincha, leksik maqsadlar aniq belgilangan bo‘ladi [5].

Xulosa. Kontekst asosida lug‘at boyligini o‘stirish maktab o‘quvchisida so‘z ma’nosini matn ichida anglash, semantik aloqalarni ko‘rish, tipik birikmalarni egallash va yangi leksik birliklarni faol nutqqa ko‘chirishni bir butun mexanizm sifatida shakllantiradi. Bosqichli yondashuv kontekst turlarini sinf va yosh xususiyatiga mos tanlash, semantik taxminni dalillash asosida o‘rgatish, kollokatsion birliklarni maqsadli mustahkamlash hamda mazmuniy o‘qishni leksik vazifalar bilan uyg‘unlashtirish orqali yuqori natijaga olib keladi. Natijada o‘quvchining reseptiv lug‘ati tartibli kengayadi, produktiv lug‘ati tabiiylashadi va mustaqil o‘rganish strategiyalari shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Yo‘ldoshev J. G., Usmonov S. O. Pedagogik texnologiya asoslari: darslik. Toshkent: O‘qituvchi, 2018. 320 b.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tili ta’limi metodikasi. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. 256 b.
3. Львов М. Р. Методика преподавания русского языка в школе: учебник. Москва: Академия, 2019. 432 с.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Национальное образование, 2016. 368 с.
5. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 582 p.

FIZIKA MASALALARINING YECHISH TURLARI

Raimov G‘ayrat Fayzullayevich,
TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Abduhakimova Gulsevar Habibulla qizi,
Pardayeva Dilbar Bahodir qizi
Fizika ta’lim yo‘nalishi 1 kurs talabalari

Annotatsiya. Fizika masalalarining turlari va ularni yechish algoritmlari fizika ta’limining asosiy qismi bo‘lib, o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llash, hodisalarni tizimli tahlil qilish va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi, chunki bu jarayon o‘quvchilarni oddiy hisoblashdan tortib, murakkab muammolarni hal qilishgacha bo‘lgan bosqichlarga jalb qilishdan iborat.

Kalit so‘zlar: mazmuni, murakkabligi, yechish usuli, maqsadiga ko‘ra qilish, individual, massa, Nyuton, baholash, yaratish, tahlil qilish

Fizika masalalarining turlari va ularni yechish algoritmlari fizika ta’limining asosiy qismi bo‘lib, o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliyotda qo‘llash, hodisalarni tizimli tahlil qilish va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi, chunki bu jarayon o‘quvchilarni oddiy hisoblashdan tortib, murakkab muammolarni hal qilishgacha bo‘lgan bosqichlarga jalb qiladi va ularning kognitiv qobiliyatlarini, xususan, deduktiv, induktiv va abduktiv fikrlash turlarini kuchaytiradi. Fizika masalalari o‘quv jarayonining markaziy elementi hisoblanadi, chunki ular nazariy qonuniyatlarni real vaziyatlarga tatbiq etishga imkon berib, o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi va ularning intellektual rivojlanishini ta’minlaydi. Ushbu masalalar turli mezonlar bo‘yicha tasniflanadi, masalan, mazmuni, murakkabligi, yechish usuli va maqsadiga ko‘ra, bu tasnif o‘qituvchilarga darslarni yosh va qobiliyat darajalariga mos ravishda

rejalashtirishga yordam beradi va o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini bosqichma-bosqich oshiradi. Fizika masalalarining tasnifi empirik tadqiqotlar va pedagogik nazariyalar asosida shakllangan bo‘lib, masalan, Bloom taksonomiyasiga ko‘ra, ular past darajali (eslab qolish, qo‘llash) va yuqori darajali (tahlil qilish, baholash, yaratish) fikrlashni rivojlantiradi, bu esa taklif etilayotgan metodikaning poydevori bo‘lib xizmat qiladi. Quyida fizika masalalarining asosiy turlari batafsil ko‘rib chiqiladi va ularni yechishning umumiy va xususiy algoritmlari tahlil qilinadi, bu o‘quv jarayonini samarali tashkil etishga va o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi.

Fizika masalalari bir necha mezonlar bo‘yicha tasniflanadi, bu tasnif o‘quv jarayonini tizimli qilishga va o‘quvchilarning individual farqlarini hisobga olishga imkon beradi. Eng keng tarqalgan tasnif masalalar mazmuni va yechish xususiyatiga asoslangan bo‘lib, quyidagi asosiy turlar ajratib ko‘rsatilishi mumkin, har biri o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini turli jihatlardan rivojlantiradi. Birinchi tur – hisobiy masalalar, bu masalalar raqamli ma’lumotlar berilgan holda aniq sonli natija talab qiladi va ular fizika qonuniyatlarini formulalar orqali qo‘llashga asoslanadi. Masalan, mexanika bo‘limida “Massa 5 kg bo‘lgan jismga 20 N kuch ta’sir qilsa, uning tezlanishi qancha bo‘ladi?” kabi masalalar hisobiy turga kiradi, bu yerda o‘quvchi Nyutonning ikkinchi qonunini (F = m*a) qo‘llab, tezlanishni hisoblaydi. Hisobiy masalalar oddiy (bir bosqichli, masalan, tezlikni topish) va murakkab (ko‘p bosqichli, masalan, impuls va energiya saqlanish qonunlarini birgalikda qo‘llash talab etilgan to‘qnashuv masalalari) bo‘lishi mumkin, bu masalalar o‘quvchilarda matematik hisoblash ko‘nikmalarini va formulalarni to‘g‘ri qo‘llashni shakllantiradi, shuningdek, mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, chunki o‘quvchi berilgan ma’lumotlarni tizimli ravishda bog‘lab, natijani bashorat qilishi kerak. Ikkinchi tur – sifatiy masalalar, bu masalalarda raqamli hisob talab etilmaydi, balki hodisani tushuntirish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash yoki bashorat qilish so‘raladi, masalan, “Nur prizmadan o‘tganda nima uchun sinadi?” yoki “Magnit maydonda harakatlanayotgan zaryadlangan zarra qanday traektoriya bo‘yicha harakatlanadi?” kabi savollar. Sifatiy masalalar o‘quvchilarda konseptual tushunishni va mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi, chunki ular fizik hodisalarning mohiyatini chuqur anglashni talab qiladi va Bloom taksonomiyasining yuqori darajalarida (tahlil qilish, baholash) ishlaydi, bu masalalar o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini kuchaytiradi va noto‘g‘ri tasavvurlarni bartaraf etishga yordam beradi.

Uchinchi tur – mantiqiy masalalar, bu masalalar fizik hodisalarni mantiqiy tahlil qilish va logik xulosalar chiqarishga asoslangan, masalan, “Ikki jism bir-biriga tortishsa, qaysi biri ko‘proq kuch bilan tortiladi?” yoki paradoksal ko‘rinadigan vaziyatlarni tahlil qilish, masalan, samolyot konveyer lentasida

uchishi mumkinmi? Bu masalalar o‘quvchilarda noto‘g‘ri tasavvurlarni bartaraf etishga va ilmiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi, chunki ular mantiqiy ziddiyatlarni hal qilishni talab qiladi va Piagetning formal operatsional bosqichida abstrakt fikrlashni kuchaytiradi.

To‘rtinchi tur – tajribaviy masalalar, laboratoriya yoki virtual tajribaga asoslangan bo‘lib, o‘quvchilar hodisani kuzatib, natijalarni tahlil qiladilar va xulosalar chiqaradilar, masalan, PhET simulyatsiyalarida tortishish kuchi tajribasini o‘tkazib, natijalarni bashorat qilish. Bu masalalar o‘quvchilarda empirik fikrlashni va mantiqiy xulosalar chiqarishni rivojlantiradi, chunki ular tajribaviy ma’lumotlarni tahlil qilishni talab qiladi va Vygotskiy nazariyasiga ko‘ra, guruhli ish orqali proximal rivojlanish zonasini faollashtiradi. Beshinchi tur – nostandart masalalar, bu masalalar bir nechta yechim yo‘li yoki yangi yondashuv talab qiladi, masalan, bir nechta fizik qonuniyatlarni birlashtirib yechiladigan masalalar yoki real hayotiy vaziyatlarga asoslangan loyihaviy masalalar, ular o‘quvchilarda kreativ fikrlashni va mantiqiy improvizatsiyani rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduxalilov A., Yusupov D. Inklyuziv ta’limda fizika masalalarini yechish. Toshkent: TDPU, 2023. 204 b.
2. Qo‘ziyev A. Fizika o‘qitishda interfaol metodlar. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. 256 b.

FIZIKA MASALALARINI YECHISH ALGORITMLARI

Raimov G‘ayrat Fayzullayevich,
1TerDPI fizika kafedrasi dotsenti,

Choriyeva Jasmina Mamasobir qizi,
Jumayeva Muxlisa Gulmurotovna
Fizika ta’lim yo‘nalishi 1 kurs talabalari

Annotatsiya. Fizika masalalarini yechish algoritmlari o‘quvchilarga muammolarni hal qilishning tizimli yo‘lini o‘rgatadi fizika ta’limida keng qo‘llaniladi, chunki bu algoritm o‘quvchilarda mantiqiy fikrlashni bosqichma-bosqich shakllantirishdan iborat..

Kalit so‘zlar: algoritm, Jorj Polya, diagramma, formula, elektr zanjir ketma-ket, parallel ulash, mantiqiy fikrlash, nostandart masala, PhET, Singapurda Polya algoritmi.

Fizika masalalarini yechish algoritmlari o‘quvchilarga muammolarni hal qilishning tizimli yo‘lini o‘rgatadi va eng keng tarqalgan algoritm Jorj Polya muammolarni hal qilish strategiyasi bo‘lib, u 1945-yilda taklif etilgan va fizika

ta’limida keng qo‘llaniladi, chunki bu algoritm o‘quvchilarda mantiqiy fikrlashni bosqichma-bosqich shakllantiradi. Bu algoritm to‘rt bosqichdan iborat bo‘lib, birinchi bosqich – muammoni tushunish, bu yerda o‘quvchi shartni diqqat bilan o‘qib chiqadi, berilgan ma’lumotlarni aniqlaydi, noma’lum narsani belgilaydi va kerakli fizik qonuniyatlarni eslaydi, masalan, masalada qanday kattaliklar berilgan va qaysi biri topilishi kerakligini aniqlab, diagrammalar chizadi yoki vektorlar tasvirlaydi, bu bosqich o‘quvchi mantiqiy fikrlashning dastlabki asosini qo‘yadi va xatolarni oldini oladi. Ikkinchi bosqich – reja tuzish, bu yerda muammoni hal qilish yo‘lini tanlash, kerakli formulalarni yozish va agar kerak bo‘lsa, yordamchi masalalar yechish amalga oshiriladi, masalan, mexanika masalasida avval kuchlar muvozanatini, keyin harakat tenglamasini qo‘llashni rejalashtirish, bu bosqichda o‘quvchi “Qaysi qonun bu yerda ishlaydi?” degan savolni beradi va gipotezalar quradi, bu mantiqiy fikrlashni kuchaytiradi. Uchinchi bosqich – rejani amalga oshirish, bu yerda hisoblash, formulalarni qo‘llash va natijalarni topish sodir bo‘ladi, bu bosqichda aniqlik va xatosiz hisoblash muhim bo‘lib, murakkab masalalarda bosqichma-bosqich yechish tavsiya etiladi, masalan, elektr zanjir masalasida qarshiliklarni ketma-ket va parallel hisoblash. To‘rtinchi bosqich – natijani tekshirish, bu yerda olingan javobning mantiqiyligini baholash, o‘lchov birligini tekshirish va ekstremal holatlarda sinab ko‘rish amalga oshiriladi, masalan, agar massa nol bo‘lsa, natija qanday bo‘lardi degan savol berish, bu bosqich refleksiya va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi va o‘quvchilarda xatolardan saboq chiqarish odatini shakllantiradi.

Fizika masalalarining har bir turi uchun Polya algoritmi moslashtiriladi va bu moslashuv o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini turli jihatlardan rivojlantiradi. Hisobiy masalalarda algoritm to‘liq qo‘llaniladi, chunki u formulalarni hisoblashga asoslangan bo‘lib, masalan, optika masalasida nur sinishi qonunini qo‘llab, burchakni hisoblashda birinchi bosqich shartlarni tushunish, ikkinchisi Snell qonunini tanlash, uchinchisi hisoblash va to‘rtinchisi natijani tekshirishdan iborat. Sifatiy masalalarda esa birinchi va ikkinchi bosqichlar (tushunish va reja) ustunlik qiladi, chunki raqamli hisob emas, balki mantiqiy tushuntirish talab etiladi, masalan, termodinamika masalasida issiqlik o‘tkazish jarayonini tahlil qilishda o‘quvchi hodisani tavsiflab, sabab-oqibat aloqalarini aniqlaydi. Mantiqiy masalalarda algoritm logik xulosalar chiqarishga yo‘naltiriladi, masalan, paradoksal vaziyatda birinchi bosqich ziddiyatni aniqlash, ikkinchisi fizik qonunlarni qo‘llash, uchinchisi xulosa chiqarish va to‘rtinchisi alternativ variantlarni baholashdan iborat. Tajribaviy masalalarda qo‘shimcha bosqich – tajribani rejalashtirish va natijalarni tahlil qilish qo‘shiladi, masalan, virtual laboratoriyada tortishish kuchi tajribasida o‘quvchi birinchi bosqichda shartlarni

tushunadi, ikkinchisi tajribani rejalashtiradi, uchinchisi natijalarni topadi va to‘rtinchisi xulosalar chiqaradi, bu empirik mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi. Nostandart masalalarda esa bir nechta reja variantlari ko‘rib chiqiladi va eng optimali tanlanadi, masalan, ekologik muammoni fizik asosda hal qilishda o‘quvchi turli qonuniyatlarni birlashtirib, ijodiy yechim topadi, bu Bloom taksonomiyasining yaratish darajasini faollashtiradi.

Boshqa algoritmlar ham mavjud bo‘lib, ular fizika masalalarini yechishda qo‘shimcha samara beradi va o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini chuqurlashtiradi. Masalan, Heller va Reif algoritmi fizika uchun maxsus bo‘lib, u muammoni tavsiflash, fizik model qurish, matematik modelga o‘tkazish, hisoblash va baholash bosqichlaridan iborat, bu algoritm o‘quvchilarda konseptual xatolarni kamaytiradi va mantiqiy fikrlashni tizimli qiladi, masalan, kinematika masalasida birinchi bosqich harakatni tavsiflash, ikkinchisi model qurish (traektoriya chizish), uchinchisi tenglama tuzish, to‘rtinchisi hisoblash va beshinchisi natijani baholashdan iborat. Zamonaviy ta’limda virtual laboratoriyalar (PhET) yordamida algoritmlar raqamli shaklda qo‘llaniladi, bu o‘quvchilarga hodisalarni modellashtirish imkonini berib, mantiqiy fikrlashni vizual va interfaol ravishda rivojlantiradi, masalan, elektromagnitizm masalasini simulyatsiya orqali yechishda o‘quvchi algoritm bosqichlarini virtual muhitda sinab ko‘radi. Ushbu algoritmlar Piagetning kognitiv bosqichlariga mos bo‘lib, konkret operatsional bosqichda hisobiy masalalarni, formal operatsional bosqichda nostandart masalalarni yechishga yordam beradi.

Fizika masalalarining turlari va algoritmlari o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini rivojlantirishda muhim bo‘lib, chunki ular o‘quvchilarni oddiy hisoblashdan murakkab tahlil va ijodiy yechimlarga o‘tishga o‘rgatadi, bu ta’lim jarayonini samarali qiladi. O‘zbekiston darsliklarida hisobiy masalalar ustun bo‘lsa-da, zamonaviy ta’limda sifatiy va nostandart masalalarni ko‘paytirish zarur, chunki ular mantiqiy fikrlashni chuqurroq rivojlantiradi va PISA natijalarini yaxshilashga yordam beradi. Bu ishida tajriba-sinov ishlarida qo‘llaniladigan masalalar to‘plamini shakllantirishda asos bo‘lib xizmat qiladi va o‘quv jarayonini takomillashtirishga, o‘quvchilarning intellektual potensialini to‘liq ro‘yobga chiqarishga yordam beradi, chunki algoritmlar o‘quvchilarga mustaqil muammolarni hal qilish ko‘nikmasini beradi va ta’limni zamonaviy talablarga moslashtiradi. Ushbu turlar va algoritmlar chet el tajribasida (masalan, Singapurda Polya algoritmi majburiy) keng qo‘llaniladi va milliy ta’limda ham joriy etilishi kerak, bu esa o‘qituvchilar tayyorgarligini oshirish va darsliklarni yangilashni talab qiladi. Natijada, fizika masalalarini yechish o‘quvchilarda nafaqat fizik bilimlarni,

balki hayotiy mantiqiy fikrlashni shakllantiradi va ishining amaliy qismida tajriba natijalarini tahlil qilishda asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘rinov A. Fizika masalalarini yechishda Polya algoritmi va Bloom taksonomiyasi. Ilmiy maqola. O‘zbekiston ta’lim jurnali, 2024, № 2. 95–108 b.
2. Yusupov D. Raqamli texnologiyalar fizika ta’limida. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: O‘qituvchi, 2023. 276 b.
3. Zohidov A. Fizika masalalarini yechishda zamonaviy algoritmlar. Ilmiy maqola. Pedagogika jurnali, 2023, № 2. 78–89 b.

TRICHOPHYTON: TAKSONOMIYASI, PATOGENEZI VA ZAMONAVIY DAVOLASH STRATEGIYALARI

Esirgapova Umida Xasanovna
Zarmed Universiteti Samarqand Campusi

Annotatsiya. Trichophyton – dermatofit zamburug‘larning eng keng tarqalgan va klinik jihatdan eng ahamiyatli turlaridan birini o‘z ichiga olgan rod bo‘lib, teri, soch va tirnoqlarning yuzaki zamburug‘li infektsiyalari — dermatofitiyalarning asosiy qo‘zg‘atuvchisi hisoblanadi. Ushbu maqolada Trichophyton rodining taksonomiyasi, patogenezi, klinik ko‘rinishlari, diagnostikasi va zamonaviy davolash usullari, xususan, topikal antifungal preparatlar (shu jumladan, Neoderm va Fukortsin) va tizimli antimikotiklarning o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy muammo — Trichophyton indotineae kabi rezistent shtammlarning tarqalishi va ularga qarshi kurash strategiyalari yoritiladi.

Аннотация. Trichophyton - род, включающий один из самых распространенных и клинически наиболее значимых видов дерматофитных грибов, являющийся основным возбудителем поверхностных грибковых инфекций кожи, волос и ногтей - дерматофитий. В данной статье анализируются таксономия, патогенез, клинические проявления, диагностика и современные методы лечения рода Trichophyton, в частности, роль местных противогрибковых препаратов (включая Neoderm и Фукорцин) и системных антимикотиков. Также освещается современная проблема - распространение резистентных штаммов, таких как Trichophyton

Kalit so‘zlar: Trichophyton, dermatofitiya, trixofitiya, antifungal terapiya, rezistentlik, Neoderm, Fukortsin.

Ключевые слова: Трихофитон, дерматофития, трихофития, противогрибковая терапия, резистентность, Неодерм, Фукорцин.

Kirish. Trichophyton – dermatofit zamburug‘larning uchta asosiy rodidan biri bo‘lib, Microsporum va Epidermophyton bilan birgalikda teri, soch va tirnoqlarning keratinlashgan to‘qimalarida parazitlik qiladi. Ushbu zamburug‘lar dunyo bo‘ylab eng keng tarqalgan yuzaki zamburug‘li infektsiyalar — dermatofitiyalarning asosiy qo‘zg‘atuvchisi hisoblanadi. Trichophyton rubrum global miqyosda eng ko‘p uchraydigan dermatofit hisoblanadi, ammo so‘nggi yillarda Trichophyton indotineae kabi rezistent shtammlarning tarqalishi jiddiy klinik muammoga aylanmoqda.

Trichophyton rodining taksonomiyasi va turlari

Trichophyton rodi tarkibiga 20 dan ortiq tur kiradi. Klinik jihatdan eng ahamiyatlilari:

Tur	Asosiy xususiyatlari	Klinik ko‘rinishlar
T. rubrum	Eng keng tarqalgan dermatofit; surunkali, sust rivojlanadigan infektsiyalar	Tinea pedis, tinea corporis, tinea cruris, onikomikoz
T. mentagrophytes	Bir necha variantlari mavjud; T. interdigitale oyoq zamburug‘larining keng tarqalgan qo‘zg‘atuvchisi	Tinea pedis, tinea corporis, onikomikoz
T. tonsurans	Antropofil (faqat odamda parazitlik qiladi); soch ichida joylashadi (endotrix)	Tinea capitis (bosh terisi zamburug‘i), yuzaki trixofitiya
T. violaceum	Antropofil; binafsha rangli koloniyalar hosil qiladi	Tinea capitis, surunkali trixofitiya
T. verrucosum	Zoofil (asosan qoramollarda); kuchli yallig‘lanish reaksiyasiga sabab bo‘ladi	Infiltrativ-yiringli trixofitiya
T. indotineae	Terbinafinga chidamli; ITS genotip VIII; tez tarqalayotgan yangi tur	Tinea corporis, tinea cruris, tinea faciei; qattiq qichishish va surunkali kechish

Epidemiologik jihatdan, Trichophyton infektsiyalari butun dunyoda keng tarqalgan bo‘lib, ularning tarqalishi iqlim, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar va aholi zichligiga bog‘liq.

Patogenez va patofiziologiya Trichophyton zamburug‘lari keratinofil xususiyatga ega — ular faqat keratinlashgan to‘qimalarda (terining shox pardasi, soch va tirnoqlar) o‘sadi va ko‘paya oladi. Patogenlik mexanizmlari:

1) **Keratinaza fermentlari** – zamburug‘lar keratin to‘qimasini parchalovchi proteolitik fermentlar ishlab chiqaradi.

2) **Adgeziya (yopishish)** – zamburug‘lar keratinotsitlar yuzasiga maxsus adgezinlar yordamida yopishadi.

3) **Immunomodulyatsiya** – *T. rubrum* hujayra devori tarkibidagi mannan immun tizimini bostirib, surunkali infektsiyaga olib kelishi mumkin.

4) **Biofilm hosil qilish** – ba’zi turlar (masalan, *T. rubrum*) biofilm shakllantirib, antifungal dorilarga chidamlilikni oshiradi.

Trichophyton infektsiyalarining klinik kechishi zamburug‘ turiga va immunitet holatiga bog‘liq:

- **Antropofil turlar** (*T. tonsurans*, *T. violaceum*) odatda sust yallig‘lanish reaksiyasi bilan kechadi va surunkali tus oladi.
- **Zoofil turlar** (*T. verrucosum*) esa kuchli yallig‘lanish va yiringli reaksiyalarga sabab bo‘ladi.

Klinik ko‘rinishlar *Trichophyton* infektsiyalari klinik jihatdan bir necha sindromlarda namoyon bo‘ladi:

Klinik shakl	Qo‘zg‘atuvchi turlar	Klinik xususiyatlari
Tinea capitis (bosh terisi zamburug‘i)	T. tonsurans, T. violaceum	Soch to‘kilishi, qora nuqtalar (endotrix), qichishish
Tinea corporis (tana terisi zamburug‘i)	T. rubrum, T. mentagrophytes	Halqa shaklidagi qizil dog‘lar, markaziy oqarish
Tinea pedis (oyoq zamburug‘i)	T. rubrum, T. interdigitale	Oyoq barmoqlari oralig‘ida yorilish, namlanish, qichishish
Tinea cruris (son oralig‘i zamburug‘i)	T. rubrum, T. mentagrophytes	Ichki sonlarda qizil halqa shaklidagi toshmalar
Tinea unguium / Onikomikoz (tirnoq zamburug‘i)	T. rubrum, T. interdigitale	Tirnoq qalinlashishi, oqarishi, sinuvchanligi
Tinea faciei (yuz zamburug‘i)	T. indotineae, T. rubrum	Yuz terisida halqa shaklidagi toshmalar

T. indotineae bilan infektsiyalangan bemorlarda qattiq qichishish, bir necha kontsentrik halqalar va surunkali, davoga chidamli kechish kuzatiladi.

Diagnostika Trichophyton infektsiyalarining tashxisi quyidagi usullar bilan qo‘yiladi:

1) Mikroskopiya (KOH preparati) – teri qirindisi, soch yoki tirnoq namunalari 10-20% KOH eritmasida yoritiladi va mikroskopda zamburug‘ iplari

(gifa) va sporalari qidiriladi. T. tonsurans infektsiyasida soch ichida sporalar joylashganligi (endotrix) aniqlanadi.

2) Madaniy tekshiruv – namunalar Saburo agari yoki dermatofit test muhitida ekiladi. Koloniyalarning morfologiyasi va pigmentatsiyasi (T. violaceum binafsha rangli) tur aniqlashda yordam beradi.

3) PCR (polimeraza zanjir reaksiyasi) – zamburug‘ DNKsini aniqlashning eng tez va aniq usuli. Ayniqsa, T. indotineae kabi rezistent shtammlarni identifikatsiyalashda muhim.

4) Antifungal sezuvchanlik testi – davoga chidamli holatlarda, xususan, terbinafinga rezistentlik shubha qilinganda o‘tkaziladi.

Davolash topikal (tashqi) davo cheklangan, yengil darajadagi Trichophyton infektsiyalarida topikal antifungal vositalar birinchi darajali davo hisoblanadi.

Samarali topikal antifungal vositalar:

Preparat	Ta’sir mexanizmi	Qo‘llanish davomiyligi
Terbinafin krem	Squalen epoksidaza ingibitori – zamburug‘ hujayra membranasini buzadi	1-4 hafta
Imidazollar (klotrimazol, mikonazol, ketokonazol)	Ergosterol sintezini ingibirlaydi – membranani beqarorlashtiradi	2-6 hafta
Nistatin	Polien antifungal – membrananing o‘tkazuvchanligini oshiradi	2-4 hafta
Fukortsin (Kastellani eritmasi)	Fenol va bor kislotasi asosidagi antiseptik; qurituvchi va dezinfeksiya qiluvchi	Kuniga 1-3 marta, klinik belgilar yo‘qolguncha

Fukortsinning *Trichophyton* gaqo‘llanilishi: Fukortsin *Trichophyton*, *Microsporum* va *Epidermophyton* kabi dermatofitlar qo‘zg‘atgan kasalliklarni davolashda ko‘rsatilgan. Ushbu preparat odatda yordamchi vosita sifatida yoki ho‘l yarali yuzaki infektsiyalarda qo‘llaniladi. Biroq, Fukortsin tarkibida fenol borligi sababli uni keng yuzalarda yoki uzoq muddat qo‘llash toksik reaksiyalarga olib kelishi mumkin.

Neoderm va *Trichophyton*: Neoderm tarkibidagi ketokonazol *Trichophyton* turlariga qarshi kuchli antifungal faollikka ega va preparat trixofitiya kabi dermatofit infektsiyalarida ko‘rsatilgan. Biroq, Neoderm tarkibidagi kortikosteroid

komponenti (klobetasol yoki triamsinolon) yallig‘lanishni kamaytirsa-da, zamburug‘ning ko‘payishiga olib kelishi va atrofiya xavfini oshirishi mumkin. Shuning uchun, atrofiya mavjud bo‘lgan terida Neoderm qo‘llanilmasligi kerak.

Tizimli (ichki) davo keng tarqalgan, og‘ir yoki topikal davoga chidamli *Trichophyton* infektsiyalarida, shuningdek, soch va tirnoq zamburug‘larida tizimli antifungal vositalar qo‘llaniladi.

Preparat	Ta’sir mexanizmi	Qo‘llanish davomiyligi	Izoh
Terbinafin	Squalen epoksidaza ingibitori	6-12 hafta (tirnoq), 4-6 hafta (teri)	T. rubrum ga samarali, ammo T. indotineae da rezistentlik keng tarqalgan
Itrakonazol	Ergosterol sintezini ingibirlaydi	6-12 hafta (tirnoq), 2-4 hafta (teri)	T. indotineae ga nisbatan samarali
Griseofulvin	Mikrotubulalar polimerizatsiyasini ingibirlaydi	6-12 hafta	Eski preparat, hozir kam qo‘llaniladi

Rezistentlik muammosi: So‘nggi yillarda *Trichophyton indotineae* shtammlarida terbinafinga qarshi keng tarqalgan rezistentlik qayd etilmoqda. Ushbu rezistentlik *SQLE* (squalen epoksidaza) genidagi mutatsiyalar bilan bog‘liq. Terbinafinga chidamli holatlarda itrakonazol monoterapiyasi yoki topikal + tizimli kombinatsiyalangan terapiya tavsiya etiladi.

Kombinatsiyalangan terapiya ba’zi hollarda topikal va tizimli vositalarni birgalikda qo‘llash samaradorlikni oshiradi. Masalan, Fukortsinni antifungal krem bilan birgalikda qo‘llash mumkin, ammo Fukortsin va boshqa topikal antifungal vositalarni bir vaqtda qo‘llashdan oldin shifokor bilan maslahatlashish zarur.

Neoderm, Fukortsin va *Trichophyton*: amaliy tavsiyalar

Yuqoridagi tahlildan kelib chiqib, *Trichophyton* infektsiyalarini davolashda quyidagi qoidalarga amal qilish muhim:

1) Yengil va cheklangan infektsiyalarda – topikal antifungal vositalar (terbinafin kremi, imidazollar) birinchi tanlov hisoblanadi.

2) Fukortsin – yordamchi antiseptik sifatida ho‘l yarali yuzaki trixofitiya va boshqa dermatofitozlarda qo‘llanilishi mumkin, ammo asosiy antifungal terapiya o‘rnini bosa olmaydi.

3) Neoderm – tarkibidagi ketokonazol tufayli Trichophyton ga qarshi faol, biroq kortikosteroid komponenti sababli uni faqat yallig‘lanish kuchli

bo‘lgan, ammo atrofiya belgilari mavjud bo‘lmagan holatlarda qisqa muddat qo‘llash tavsiya etiladi.

4) Atrofiyalangan terida Trichophyton infektsiyasi – bunday holatda Neoderm kontrendikatsiyadir. Atrofiya mavjud bo‘lgan terida kortikosteroidli preparatlarni qo‘llash terining yanada yupqalashishiga va infektsiyaning tarqalishiga olib keladi.

5) Keng tarqalgan yoki chidamli infektsiyalarda – tizimli antifungal terapiya (terbinafin yoki itrakonazol) va mikologik tekshiruv asosida tur identifikatsiyasi va antifungal sezuvchanlik testi zarur.

Profilaktika Trichophyton infektsiyalarining oldini olish quyidagi choralarni o‘z ichiga oladi:

- Shaxsiy gigiena qoidalariga rioya qilish (oyoq va qo‘llarni quruq saqlash)
- Umumiy foydalaniladigan joylarda (basseinlar, sport zallari, hammomlar) o‘z poyabzalidan foydalanish
- Kasallangan odam va hayvonlar bilan bevosita kontaktni cheklash
- Infektsiyalangan kiyim va choyshablarni yuqori haroratda yuvish
- Uy hayvonlarida dermatofitiya belgilari kuzatilsa, veterinariya tekshiruvidan o‘tkazish

Xulosa: Trichophyton rodiga mansub zamburug‘lar butun dunyo bo‘ylab teri, soch va tirnoqlarning eng keng tarqalgan yuzaki zamburug‘li infektsiyalarining asosiy qo‘zg‘atuvchisi hisoblanadi. T. rubrum global miqyosda dominant tur bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda T. indotineae kabi terbinafinga chidamli turlarning tez tarqalishi yangi davolash strategiyalarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Trichophyton infektsiyalarini davolashda topikal va tizimli antifungal vositalarning to‘g‘ri kombinatsiyasi, mikologik diagnostika va rezistentlik monitoringi muhim ahamiyatga ega. Fukortsin va Neoderm kabi kombinatsiyalangan preparatlar ma’lum klinik vaziyatlarda qo‘llanilishi mumkin, ammo ularning xavflari (atrofiya, toksiklik, rezistentlik rivojlanishi) hisobga olinishi va ulardan faqat aniq ko‘rsatmalar mavjud bo‘lganda, cheklangan muddatda foydalanish lozim.

Adabiyotlar

1. Trichophyton – an overview. ScienceDirect.
2. Trichophyton rubrum is the most common cause of dermatophytosis worldwide. ScienceDirect.
3. Dermatophyte infection, mainly caused by Trichophyton spp., is the primary pathogenic agent responsible for skin, hair, and nail infections worldwide. Ovid.
4. Trichophyton – Clinical recommendations. MedElement (Uzbekistan, 2021).

5. Trichophyton – Clinical recommendations. Medi.ru (Russian Society of Dermatovenereology and Cosmetology, 2016).
6. Terbinafine-resistant Trichophyton mentagrophytes with ITS genotype VIII. PMC.
7. Surface trichophytia treatment. Logoderm.ru. XB Meylikovich, EU Xasanovna, PS Mustafoyevich
8. International Conference on Modern Science and Scientific Studies, 185-193
9. London International Monthly Conference on Multidisciplinary Research and...
10. Academic research in educational sciences 5 (11), 67-73 2024

BADIIY ADABIYOTDA BAXT KONSEPSIYASI. " SUSAMBIL" ERTAGI MISOLIDA

Yoqubjonova Madinabonu
Farg‘ona Davlat Universiteti
Filologiya va tillarni o‘qitish
O‘zbek tili yo‘nalishi 3-kurs

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy adabiyotning fundamental tushunchalaridan biri bo‘lgan "baxt" kategoriyasi o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunasi — "Susanbil" ertagi misolida tahlil qilinadi. Maqolada baxtning ijtimoiy-utopik ko‘rinishi, jamoaviy ozodlik va farovonlik tushunchalari bilan bog‘liqligi qiyosiy-tipologik jihatdan yoritilgan.

Kirish**.** Insoniyat mavjudligining ilk davrlaridanoq baxt tushunchasi ham falsafiy, ham badiiy tafakkurning markaziy obyektlaridan biri bo‘lib kelmoqda. Badiiy adabiyotda baxt konsepsiyasi shunchaki hissiy holat emas, balki muayyan xalqning dunyoqarashi, estetik ideallari va ijtimoiy orzu-umidlarini o‘zida mujassam etgan murakkab kategoriya hisoblanadi. Adabiyotshunoslik ilmida ushbu konsepsiyani o‘rganish muallif yoki xalq ijodiyoti tomonidan ilgari surilgan "komil hayot" modelini tushunishga xizmat qiladi.

Antik davr faylasuflaridan boshlab hozirgi zamon adabiyotshunosligigacha baxt tushunchasi turlicha transformatsiyalarga uchradi. Agar klassik G‘arb adabiyotida baxt ko‘pincha shaxsning ichki erkinligi va individual muvaffaqiyati sifatida talqin etilgan bo‘lsa, Sharq mumtoz adabiyoti va xalq og‘zaki ijodida u ko‘proq ma’naviy poklik, adolatli ijtimoiy tuzum va jamoaviy hamjihatlik bilan bog‘lanadi. Xususan, o‘zbek xalq ertaklari doirasida "baxt" tushunchasi real hayotdagi qiyinchiliklarga javoban paydo bo‘lgan poetik javobdir.

"Susambil" hayvonlar haqidagi ertagi bu borada alohida ahamiyatga ega. Unda baxt tushunchasi faqatgina qahramonlarning qorni to‘qligi bilan cheklanib

qolmay, balki ijtimoiy zulmdan qutulish, o‘zlikni anglash va xavfsiz muhitda yashash kabi insoniy qadriyatlarni o‘z ichiga oladi. Mazkur ertakning badiiy qurilmasi va undagi utopik makon tasviri xalqning ideal davlat va jamiyat haqidagi tasavvurlarini komparativistik (qiyosiy) tahlil qilish uchun boy material beradi. Ushbu maqolada aynan "Susambil" ertagidagi baxt konsepsiyasining tarkibiy qismlari va uning boshqa adabiy an’analar bilan tipologik yaqinligi tadqiq etiladi.

Asosiy qism:

Ertakning boshlanishida qahramonlarning o‘z yashash joyini tark etishi ularning baxtsiz ekanligidan dalolat beradi. Masalan, xo‘roz, eshak, ho‘kiz va qo‘y kabi qahramonlar o‘z egalari tomonidan qadrlanmagani, keksayib kuchdan qolgani uchun so‘yilish yoki haydalish xavfi ostida qolishadi. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, zulm va qo‘rquv bor joyda baxt bo‘lmaydi. Shuning uchun ham qahramonlar uchun baxtning birinchi sharti — bu jon omonligi va erkinlikdir. Ular o‘zlari uchun yangi va xavfsiz bir makon izlab yo‘lga chiqadilar.

Ertakdagi “Susambil” maskani esa ideal hayot timsolidir. U yerda “o‘ti tizzadan, suvi bo‘g‘izdan” deb ta’riflanishi bejiz emas. Bu ibora hayvonlar uchun mehnat qilmasdan, qiynalmasdan yashash mumkin bo‘lgan to‘kin-sochinlik manzili ma’nosini anglatadi. Susambil — bu adolat qaror topgan joy. Bu yerda hayvonlar bir-biriga ozor bermaydi, aksincha, umumiy maqsad yo‘lida birlashadilar. Bu esa baxtga erishish uchun nafaqat moddiy narsalar, balki ma’naviy ahillik ham zarurligini isbotlaydi.

Baxtni asrab qolish masalasi ertakning dushmanlar bilan to‘qnashuv qismida yaqqol ko‘rinadi. Qahramonlar Susambilga yetib borgach, u yerdagi tinchlikni saqlab qolish uchun birgalikda kurashadilar. Xo‘rozning ogohligi, eshakning ovozi va boshqa hayvonlarning harakati dushmanni yengishga yordam beradi. Demak, “Susambil” ertagidagi baxt konsepsiyasi faqatgina yaxshi yeb-ichish emas, balki birdamlik orqali o‘z erkinligini himoya qilishdir. Faqat ahillik bor joydagina baxt barqaror bo‘lishi mumkinligi asarning asosiy g‘oyasidir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, “Susambil” ertagida baxt — bu ozodlik, tinchlik va jamoaviy hamjihatlik majmuasidir. Xalqimiz ushbu ertak orqali baxtli hayotga faqat birlashish va adolatli jamiyat qurish orqali erishish mumkinligini uqtiradi. Bu asar bugungi kunda ham insonlar orasidagi o‘zaro yordam va erkinlikning qanchalik muhimligini tushunishimizga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Afzalov, M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. – Toshkent: Fan, 1964. – 128 b.
2. Jirmunskiy, V. M. Folklor va adabiyot. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1975. – 230 b.

3. Imomov, K. O‘zbek xalq prozasining janrlar sistemasi va poetikasi: Filol. fanlari d-ri ... diss. avtoref. – Toshkent, 1989. – 42 b.
4. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi: Hayvonlar haqidagi ertaklar. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. – 112 b.

MUHANDISLIK KOMPYUTER GRAFIKASI DASTURLARI ASOSIDA PROYEKSION CHIZMACHILIKNI O‘QITISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI VA MODELI.

Xamidova Gulmira Xamidovna
Navoiy davlat universiteti
Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada proektsion chizmachilik fanini o‘qitishda grafik dasturlardan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari yoritilgan. O‘qituvchining kompyuter grafikasi bo‘yicha bilim darajasi, fanlar integratsiyasi jarayoni, zamonaviy grafik dasturlar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, proektsion chizmachilikni o‘qitishda grafik dasturlardan foydalanish modeli ishlab chiqilib, uning tarkibiy qismlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: grafik dasturlar, kompyuter grafikasi, proektsion chizmachilik, muhandislik grafikasi, multimedia texnologiyalari, fazoviy tasavvur, ta’lim modeli, pedagogik texnologiyalar, AutoCAD, 3ds Max.

Abstract. This article explores the scientific and methodological foundations of using graphic software in teaching projection drawing. The importance of teachers’ competence in computer graphics, integration of engineering graphics disciplines, and the role of modern graphic tools in improving educational effectiveness are analyzed. A model for using graphic software in teaching projection drawing is developed, including its structural components and pedagogical significance.

Keywords: graphic software, computer graphics, projection drawing, engineering graphics, multimedia technologies, spatial thinking, educational model, pedagogical technologies, AutoCAD, 3ds Max.

Zamonaviy ta’lim tizimida muhandislik grafikasi fanlarini o‘qitish jarayoni tubdan yangilanib, grafik dasturlarni qo‘llash asosiy talab darajasiga ko‘tarildi. Bugungi kunda o‘qituvchidan nafaqat nazariy bilim, balki kompyuter grafikasi sohasida yetarli ko‘nikma va malakaga ega bo‘lish talab etiladi. Chunki o‘qituvchi berilayotgan o‘quv materialining mazmuni, murakkablik darajasi va didaktik vazifalariga mos ravishda grafik dasturlarni to‘g‘ri tanlay olishi lozim.

Avvallari oliy ta’lim muassasalarida “Chizmachilik”, “Chizma geometriya va muhandislik grafikasi”, “Proektsion chizmachilik” fanlari alohida o‘qitilib, keyinchalik “Kompyuter grafikasi” fani joriy etilgan. So‘nggi yillarda esa mazkur fanlar integratsiyalashgan holda o‘qitilmoqda. Jumladan, “Chizma geometriya va kompyuter grafikasi” hamda “Muhandislik grafikasi va kompyuterli loyihalash” kabi fanlarning joriy etilishi ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Biroq fanlar integratsiyasi bilan bir qatorda o‘quv soatlarining qisqarishi o‘qituvchilarga yanada katta mas’uliyat yuklamoqda.

Grafik dasturlar konstruktorlik masalalarini yechishda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, AutoCAD va 3ds Max kabi dasturlar yordamida murakkab chizmalar va 3D modellarni yaratish, ularni vizual tarzda talabalarga tushuntirish imkoniyati mavjud. Ushbu dasturlar ranglar, teksturalar, materiallar va boshqa vizual elementlar orqali yuqori darajadagi ko‘rgazmalilikni ta’minlaydi.

Nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash ta’limning muhim tamoyillaridan biridir. Grafik dasturlar orqali berilgan topshiriqlarni dinamik (animatsion) va uch o‘lchamli ko‘rinishda taqdim etish talabalarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi. Ayniqsa, 3D modellar orqali yig‘ma birliklarning tuzilishini ko‘rsatish talabalarda aniq fazoviy tasavvur hosil qiladi.

Ta’lim jarayonida talabalarning faol ishtirokini ta’minlash ham muhim omillardan biridir. Faollik va onglilik talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, ularni bilimlarni chuqur o‘zlashtirishga undaydi. Axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning ijodiy fikrlashi va fazoviy tasavvuri yanada rivojlanadi.

Multimedia texnologiyalaridan foydalanish katta hajmdagi ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida samarali yetkazish imkonini beradi. Grafik dasturlar yordamida o‘quv materiallarini vizual, eshitish va interaktiv shaklda taqdim etish natijasida o‘zlashtirish darajasi sezilarli darajada oshadi.

Tadqiqotlar natijasida proektsion chizmachilikni o‘qitishda grafik dasturlardan foydalanish modeli ishlab chiqildi. Ushbu model quyidagi tarkibiy bloklardan iborat:

– talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, davlat ta’lim standartlari va mehnat bozori talablarini inobatga olish;

– o‘qitish metodlari, vositalari va texnologiyalarini aniqlash;

– talabalarning bilim va ko‘nikmalarini baholash mezonlarini belgilash.

Mazkur model talabalarning grafik topshiriqlarni bajarish darajasini (reproduktiv, produktiv va kreativ) aniqlash imkonini beradi hamda ularning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Proektsion chizmachilik fanini o‘qitishda grafik dasturlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirish, talabalarning fazoviy tafakkurini rivojlantirish va ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy grafik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga keng joriy etish va ularni metodik jihatdan takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T.Rixsiboyev. Kompyuter grafikasi. Toshkent, «Tafakkur qanoti», 2006. 49 bet
2. S.S.Saydaliyev, «Chizmachilik», T.:, 2013. 81 bet
3. G.X.Xamidova. Muhandislik kompyuter grafikasi. -Navoiy, “Science algorithm”, 2023.
4. G.Kh.Khamidova “Improving the use and methodology of graphic programs in the teaching of drawing skills.” INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY 39. 2024
5. Ibrahim Gadoev; Shavkat Jalolov; Keldiyor Togaev; Lobar Esanova; Samariddin Absobirov; Gulkhayo Ravshanova AIP Conf. Proc. 3268, 070027 (2025) https://doi.org/10.1063/5.0258587
6. Sh. D. Dilshodbekov, An innovative method of teaching engineering graphics based on computer graphics (Tashkent, 2022). https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-04-04-15
7. Sh. D. Dilshodbekov, An innovative method of teaching engineering graphics based on computer graphics (Tashkent, 2022).
8. Sh. N. Muslimov, Improving the methodology of developing the professional graphic competence of future technological education teachers (Tashkent, 2022).
9. Шавдиров, С. А. (2017). Подготовка будущих учителей к исследовательской деятельности. Педагогическое образование и наука, (2), 109-110.
10. Ibragimovich I. X., Shovdirov S. A. THEORETICAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF STUDY COMPETENCIES REGARDING ART LITERACY IN STUDENTS //Science and Innovation. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 192-198.

MUSIQIY TA’LIM ORQALI O’QUVCHILARDA FIKIRLASH KO’NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Muminova Feruza Farxodovna
Xalqaro Nordik universiteti 2 –bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada musiqiy ta’lim orqali o‘quvchilarda fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Unda musiqaning inson hissiy rivojlanishiga ta’siri hamda ong faoliyatini faollashtirishdagi o‘rni haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, musiqaning inson salomatligiga ijobiy ta’siri, sog‘liq holatining yaxshilanishi va ayrim kasalliklarning chekinishiga xizmat qilishi mumkinligi haqida ham ma’lumot berilgan.

Kalit so’zlar: kognitiv fikrlash, jamoada ishlash, emotsional rivojlanish, ijodiy fikrlash, stressni kamaytirish,empatiya.

Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimida nafaqat bilim berish, balki o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, ularni har tomonlama yetuk shaxs etib tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 22-dekabr kuni Respublika Ma’naviyat va ma’rifat kengashining kengaytirilgan yig‘ilishida ta’kidlaganidek, bugungi o‘zgaruvchan davrda jamiyat taraqqiyoti uchun milliy qadriyatlarga sodiq, chuqur fikrlaydigan, keng dunyoqarashga ega yosh avlodni voyaga yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi. 3 Ayniqsa, bu jarayonda madaniyat, san’at va musiqiy ta’limning o‘rni beqiyos ekani alohida qayd etildi. Bu esa musiqiy ta’lim nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki fikrlash, tahlil qilish, emotsional ong va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda ham kuchli pedagogik vosita ekanligini anglatadi.

Mazkur maqolada musiqiy ta’limning o‘quvchilar fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi o‘rni, uning kognitiv va affektiv sohalarga ta’siri, shuningdek, musiqiy mashg‘ulotlar orqali tafakkur jarayonlarini faollashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Musiqa inson tafakkuri, aqliy faolligi va hissiy holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan kuchli vositadir. Abu Nasr Forobiy o‘zining “Kitob al-Musiqa al-Kabir” asarida musiqani inson ruhiyati va fikrlash jarayonini uyg‘otuvchi muvozanat vositasi sifatida baholaydi [1]. U musiqaning tovush, ritm va ohang orqali inson ongida muayyan tafakkur holatini hosil qilishini ta’kidlaydi. Ibn Sino esa musiqaning miya faoliyati va ruhiy holatga ta’sirini chuqur tahlil qilib, uni bolalar tafakkurini shakllantirishda foydali amaliy vosita sifatida ko‘rsatadi [2].

[3] Shavkat Mirziyoyev. Respublika Ma’naviyat va ma’rifat kengashining kengaytirilgan yig‘ilishidagi nutq. 2023-yil 22-dekabr. https://president.uz/uz/lists/view/6854

G‘arb faylasuflaridan Platon va Aristotel ham musiqaning fikrlash faoliyatiga ta’sirini alohida ta’kidlaydi. Platon fikricha, musiqa orqali aql tarbiyasi amalga oshiriladi, chunki u fikr va his tuyg‘ular o‘rtasida uyg‘unlik yaratadi [3]. Aristotel esa musiqaning ruhiy holatni muvozanatlashtirish orqali inson tafakkurini tiniqlashtirish va ijtimoiy ongni shakllantirishdagi ahamiyatini asoslab beradi [4]. Konfutsiy esa musiqani “xulq va tafakkur uyg‘unligining manbai” deb ataydi va u orqali inson qalbida fikrlashga asoslangan madaniy ong rivojlanishini ilgari suradi [5].

Zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar ham bu qarashlarni tasdiqlamoqda. Masalan, Schellenberg (2005) musiqaning kognitiv rivojlanish, ayniqsa verbal aql ko‘rsatkichlariga (IQ) bo‘lgan ijobiy ta’sirini eksperimental tarzda asoslab bergan Koelsch (2014) esa musiqa miyadagi emotsional va ratsional markazlar faoliyatini uyg‘otishi orqali analitik va ijodiy fikrlashni rag‘batlantirishini ilmiy asoslab beradi [7]. Musiqa ayniqsa bolalarda kognitiv ko‘nikmalarni — muammoli vaziyatda fikrlash, xotirani faollashtirish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi [6][7].

Shu bois, musiqiy ta’lim ta’lim jarayoniga integratsiyalashgan taqdirda, u nafaqat estetik didni, balki fikrlash, anglash, tahlil qilish va ijodiy yondashuv kabi yuqori darajadagi aqliy faoliyat turlarini rivojlantirishda muhim vosita bo‘la oladi.

Musiqiy ta’lim bolalarning fikrlash jarayonlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi zamonaviy pedagogika va neyropsixologiya sohasidagi tadqiqotlar bilan isbotlangan. Musiqa inson miyasi faoliyatini faollashtirib, analitik, mantiqiy, verbal va ijodiy fikrlash kabi kognitiv funksiyalarni rivojlantiradi. Tadqiqotlarga ko‘ra, musiqa bilan muntazam shug‘ullangan o‘quvchilarda IQ ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshadi, bu esa ularning umumiy tafakkur salohiyatining yuksalishiga olib keladi [8].

Musiqiy mashg‘ulotlar orqali bolalar tovush, ritm, ketma-ketlik va struktura kabi elementlarni tahlil qilishni o‘rganadilar. Bu jarayonlar matematika, til va mantiq fanlarida zarur bo‘lgan abstrakt fikrlash ko‘nikmalariga zamin yaratadi. Ayniqsa, musiqaning tartibli va takroriy tabiati o‘quvchilarning mantiqiy bog‘liqliklarni anglashiga yordam beradi [9].

Bundan tashqari, musiqa bolaning emotsional ongini faollashtirib, unda ichki hissiy holatni tushunish, ifodalash va boshqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini asosli, izchil va mantiqiy tarzda bayon etishga o‘rganadilar. Bunday jarayonlar ijodiy tafakkur, divergent fikrlash va tanqidiy yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi [10].

Musiqiy ta’lim shuningdek, til o‘rganish va verbal xotira jarayonlariga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, musiqa bilan shug‘ullanuvchi bolalarda lug‘at

boyligi, matnni anglash va qayta ifodalash qobiliyati yuqori bo‘lishi kuzatilgan [11].

Tatyana Chernigovskaya o‘z izlanishlarida musiqani inson miyasi uchun "ko‘p funksiyali intellektual stimulyator" deb ataydi. U musiqaning neyron tarmoqlarga ijobiy ta’siri orqali abstrakt va tilga oid fikrlashni kuchaytirishini asoslab bergan [12]. Shuningdek, Chernigovskayaga ko‘ra, musiqa bilan shug‘ullanish orqali inson ongida parallel jarayonlar faollashadi – bu esa tanqidiy tahlil qilish, bog‘liqlikni ko‘ra olish va muammoli vaziyatlarni hal qilish kabi yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi [13].

Shunday qilib, musiqa nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki fikrlashni har tomonlama shakllantiruvchi kuchli pedagogik vosita hisoblanadi. Shu sababli musiqiy ta’lim o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda strategik ahamiyatga ega yo‘nalish sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy, A.N. Katta musiqa kitobi. — Toshkent: Fan, 2004. — B. 43–44.
2. Ibn Sino A.A. Tib qonunlari (Al-Qonun fi-t-Tibb). — Boku: Sharq, 1999. — B. 56–57.
3. Platon. Davlat (Respublika). Tarj.: M. Ruzmetov. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2008. — B. 112–115.
4. Aristotel. Politika. — Toshkent: Akademnashr, 2011. — B. 206.
5. Konfutsiy. Axloqiy ta’limotlar (Lun Yu). — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. — B. 28–29.
6. Schellenberg, E.G. Music and cognitive abilities. // Current Directions in Psychological Science. — 2005. — Vol. 14, №6. — P. 317–320.
7. Koelsch, S. Brain and Music. — Oxford: Oxford University Press, 2014. — P. 45–53.
8. Schellenberg, E.G. (2004). Music lessons enhance IQ. Psychological Science, 15(8), 511–514.
9. Koelsch, S. (2014). Brain and Music. Oxford University Press.
10. Lehmann, J.A., & Seufert, T. (2017). The influence of background music on learning. Frontiers in Psychology, 8, 2308.
11. Hallam, S. (2010). The power of music: Its impact on the intellectual, social and personal development of children and young people. British Journal of Music Education, 28(3), 269–289.
12. Черниговская Т.В. Музыка как когнитивный тренажер: мозг, сознание и восприятие. // Вопросы психолингвистики. 2018;1(35):17–26.
13. Черниговская Т.В. Что творит музыка с нашим мозгом. Публичная лекция, 2020. Dostup: https://chernigovskaya.ru

KOMPYUTER GRAFIKASI DASTURLARI ASOSIDA FAZOVIY TASAVVURNI RIVOJLANTIRISH

Xamidova Gulmira Xamidova
Navoiy Davlat Universiteti
Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi kafedrasi o'qituvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada muhandislik grafikasi va proyeksion chizmachilik fanlarini o‘qitishda kompyuter grafikasi dasturlaridan foydalanishning ahamiyati yoritilgan. Xususan, zamonaviy 3D modellashtirish texnologiyalari asosida talabalarning fazoviy tasavvurlarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda an'anaviy 2D o‘qitish usullari bilan zamonaviy 3D modellashtirish usullari taqqoslanib, ularning samaradorligi asoslab berilgan. Natijalar kompyuter grafik dasturlarining talabalarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va grafik kompetensiyalarini rivojlantirishdagi muhim rolini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kompyuter grafikasi, fazoviy tasavvur, 3D modellashtirish, muhandislik grafikasi, proyeksion chizmachilik, AutoCAD, 3ds Max, vizual ta'lim, grafik kompetensiya

Abstract. This article examines the role of computer graphics software in teaching engineering graphics and projection drawing disciplines. In particular, the study analyzes the potential of modern 3D modeling technologies in developing students' spatial imagination. A comparative analysis of traditional 2D teaching methods and modern 3D modeling approaches is conducted to determine their effectiveness. The results indicate that the use of computer graphics software significantly enhances students' independent thinking, analytical skills, and graphical competencies. The integration of visualization tools into the educational process improves learning outcomes and contributes to the formation of spatial thinking.

Keywords: computer graphics, spatial imagination, 3D modeling, engineering graphics, projection drawing, AutoCAD, 3ds Max, visual learning, graphical competence

Zamonaviy ta'lim tizimida axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Muhandislik grafikasi va proyeksion chizmachilik fanlarini o‘qitishda kompyuter grafikasi dasturlaridan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, 3D geometrik modellashtirish va parametrik modellashtirish texnologiyalari murakkab obyektlarni chuqurroq o‘zlashtirish imkonini beradi.

Bugungi kunda keng qo‘llanilayotgan AutoCAD va 3D Max dasturlari yordamida grafik obyektlarni yaratish, tahlil qilish va vizual tarzda namoyish etish mumkin. Bu esa talabalarning fazoviy tasavvurini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Fazoviy tasavvurning rivojlanganlik darajasini aniqlashda grafik vazifalar juda katta yordam beradi. Grafik vazifalar to‘g‘ri tuzilsa, qaysi bosqichda zaif joylar paydo bo‘lganligini aniqlashga, grafik fanlarni o‘zlashtirish jarayonida talaba aynan nimani o‘zlashtirmaganligini tushunishga yordam beradi.

Hozirgi kunda oliy ta’limda mavjud bo‘lgan fazoviy tasavvurni rivojlantirish usullari obyektlarni ularning proektsiyalariga qarab fikran fazoda rekonstruktsiyalashga asoslangan. Bu holda obyekt haqidagi asosiy axborotni tashuvchi chizma hisoblanadi, ya’ni ikki o‘lchovli tasvir. Zamonaviy sharoitda, obyekt xaqida ko‘proq axborot beruvchi sifatida geometrik model hisoblanayotganda, uch o‘lchovli obyektlar bilan bevosita ishlash usullaridan foydalanish dozarb bo‘lib qoladi. Bunday holda, teskari masala yordamida, ya’ni, uch o‘lchamli modelь asosida uning chizmasini bajarish orqali fazoviy tasavvurni rivojlantirish mumkin. Biroq ta’kidlash joizki, fazoviy jismningyassilikda aks etishi fazoviy tasavvurlarni rivojlantirish uchun zaruriy bazasini ta’minlamaydi. Ya’ni, klassik 2D-3D konvertatsiyasiga qo‘shimcha sifatida 3D-2D transformatsiyasidan foydalanish mumkin va bunda asosiy urg‘u birinchisiga berilishi kerak.

Kompyuter texnologiyalari ko‘plab hisoblash majburiyatlarini o‘z zimmasiga oladi, ammo bu umuman fazoviy tasavvurni va texnik masalalarni hal qilish uchun muhandislik grafikasi usullarini qo‘llash qobiliyatini rivojlantirish kerak emas degani emas. Hisoblash texnologiyasi qanchalik kuchli bo‘lmasin, odamlarsiz u o‘z ahamiyatini yo‘qotadi.

Muhandislik grafikasi fanlarini o‘rganishda geometrik-grafik ko‘nikmalarni shakllantirishga to‘sqinlik qiladigan asosiy qiyinchiliklar quyidagilar hisoblanadi:

ikki o‘lchovli grafik tasvirni fikran zaruriy fazoviy uch o‘lchovli holatga o‘tkaza olmaslik;

u bilan kerakli o‘zgartirishlarni amalga oshirib, ikki o‘lchovliga qaytara olmaslik:

tasavvurda yaratilgan buyumni KHYaT talablariga binoan chizma tasvirlay olmaslik.

Talabalarning grafik kompetentsiyalarini shakllantirishda muvaffaqiyatga erishish, grafik ta’lim jarayonini real konstruktorlik faoliyatiga yaqinlashtiradigan avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlarining qay darajada tatbiq etilganligiga va

axborot texnologiyalari imkoniyatlari va vositalaridan keng foydalanilganligiga bog‘liq.

A.K.Xamroqulov va G.M.Tubaevaning fikricha AutoCAD, 3D MAX dasturlarida vizual tasvirlarni namoyish etish talabalarning fazoviy tasavvurlarini shakllantiradi.

A.N.Gubanov fikricha: “Fazoviy tasavvurni rivojlantirishning va shu bilan birga geometrik modellashtirishga o‘zgartirishning eng maqbul usuli bu chizma bo‘yicha uch o‘lchovli geometrik modelni yaratish va aksincha, hajmli modelning CAD imekoniyatlaridan foydalangan holda chizmasini yaratishdir”.

Ma’lumotni yetkazib berishning vizual shakli ancha samaralidir, chunki ma’lumotni qabul qilish uchun vizual kanalning o‘tkazish qobiliyati eshitish kanalining o‘tkazish qobiliyatlaridan ancha yuqori (taxminan 7,5 marotaba). Buning sababi, inson organizmidagi ma’lumot uzatuvchi 4 million asab tugunlari (tolalari)dan, qariyb 2 millioni ko‘rish qobiliyatiga va atigi 60 mingi eshitishga to‘g‘ri keladi.

Atrof-muhit haqidagi ma’lumotlarning 98%ni inson ko‘rish qobiliyati orqali qabul qiladi va keyingi harakatlar uchun zarur bo‘lgan qarorlarni qabul qilish uchun obrazlardan foydalanadi, deb hisoblanadi.

Proyeksion chizmachilik fanini o‘zlashtirish uchun, birinchi navbatda, talabalar mustaqil fikrlash va fazoviy tasavvurga ega bo‘lishi lozim. Fan bo‘yicha multimediali elektron darslik zamon talablariga javob berishi bilan birgalikda fandagi bilimlar bazasini o‘zida mujassamlashtirgan bo‘lishi zarur.

Talabalarning faolligi va mustaqil fikrlash muammolari amaliyotning didaktik ildizlaridan biridir. Agar talabalar grafik materiallarning holatini fazoviy tasavvur eta olmasalar o‘qituvchining faoliyati ta’limiy ijobiy natija nuqtai nazaridan samaraga ega bo‘lmaydi. Fanni o‘zlashtirishda talabalarning mutaqil fikrlashga hamda fazoviy tasavvurlarini shakllantirishga grafik dasturlar va ular asosida yaratilgan dasturiy vositalar samarali yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Xalimov, F.Ochilov, Chizmachilik (Geometrik va proyeksion chizmachilikdan mustaqil ishlash uchun topshiriqlar). - Qarshi, “Nasaf”, 2012.
2. "Autodesk, Inc". FundingUniverse. Lendio. 2012. Retrieved 29 March 2012.
3. Gindis, Elliott J. (August 18, 2016). Up and Running with AutoCAD 2017: 2D and 3D Drawing and Modeling. Elsevier. pp. 699–702.
4. T.Rixsiboyev. Kompyuter grafikasi. Toshkent, «Tafakkur qanoti», 2006. 49 bet
5. S.S.Saydaliyev, «Chizmachilik», T.:, 2013. 81 bet

6. G.X.Xamidova. Muhandislik kompyuter grafikasi. -Navoiy, “Science algorithm”, 2023.
7. G.Kh.Khamidova “Improving the use and methodology of graphic programs in the teaching of drawing skills.” INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY 39. 2024

GRAFIK DASTURLAR ASOSIDA TA’LIM BERISH VA TALABALARNING FAZOVIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Xamidova Gulmira Xamidova
Navoiy Davlat Universiteti
Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi kafedrasi o’qituvchisi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada grafik dasturlar yordamida ta’lim berishning pedagogik ahamiyati, talabalarning fazoviy tasavvuri va fazoviy xayolini rivojlantirishdagi o‘rni yoritilgan. Multimedia vositalari va grafik texnologiyalardan foydalanish samaradorligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: grafik dasturlar, multimedia, ta’lim texnologiyalari, fazoviy tasavvur, fazoviy xayol, chizmachilik, interaktiv ta’lim.

Abstract. This article discusses the pedagogical importance of using graphic software in education, particularly in developing students’ spatial imagination and thinking. The effectiveness of multimedia and graphic technologies in improving learning outcomes is analyzed.

Keywords: graphic software, multimedia, educational technology, spatial thinking, spatial imagination, engineering drawing.

Zamonaviy ta’lim tizimida grafik dasturlardan foydalanish muhim pedagogik vosita sifatida keng qo‘llanilmoqda. Grafik dasturlar yordamida ta’lim berishning asosiy maqsadi – bilim oluvchilarga bilimlar bazasining zamonaviy va interaktiv ko‘rinishini taqdim etish, o‘rganilayotgan mavzularni chuqurroq o‘zlashtirishga ko‘maklashish, shuningdek ularning ijodiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishdan iborat. Bunday yondashuv talabalarda nafaqat nazariy bilimlarni boyitadi, balki ularning fazoviy tasavvurlarini shakllantirib, kelajakdagi kasbiy faoliyatida mustaqil va ijodiy yondashuvni ta’minlaydi.

Ta’lim jarayonida grafik dasturlardan foydalanish kompyuter texnologiyalarining keng imkoniyatlariga asoslanadi. Ushbu dasturlar yordamida matn, jadval, tasvir, audio va video materiallar, shuningdek animatsiyalar orqali o‘quv materiallarini taqdim etish mumkin. Bu esa talabalarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ularning bilimlarni qabul qilish darajasini sezilarli darajada

yaxshilaydi. Ayniqsa, multimedia texnologiyalarining qo‘llanilishi o‘quv jarayonini interaktiv va samarali qiladi.

Fazoviy tasavvur – grafik ta’limning asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi. Talabalarning fazoviy fikrlashini rivojlantirishda grafik faoliyat, ayniqsa chizmachilik fanining o‘rni beqiyosdir. Chunki hech bir fan chizmachilik kabi fazoviy tasavvur va farazni chuqur rivojlantira olmaydi. Talaba buyumning shakli va tuzilishini chizma orqali to‘g‘ri anglash uchun geometrik jismlar va ularning o‘zaro bog‘lanishlari haqida aniq tasavvurga ega bo‘lishi zarur.

Bundan tashqari, fazoviy tasavvur bilan bir qatorda fazoviy xayol ham muhim ahamiyatga ega. Xayol – bu inson ongining oldin idrok etilgan narsa va hodisalar asosida yangi obrazlar yaratish qobiliyatidir. Grafik faoliyat jarayonida fazoviy xayol predmetlarning shakli, o‘lchami va o‘zaro joylashuvini tasavvur qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, fazoviy metrik masalalarni yechishda fazoviy tasavvur va xayol birgalikda faoliyat yuritadi.

Oliy ta’lim muassasalarida “Proyeksion chizmachilik” fanini o‘qitish jarayonida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, fazoviy tasavvurni rivojlantirishda xayol bilan bog‘liq psixologik jarayonlarga yetarli e’tibor qaratilmaydi. Buning asosiy sabablaridan biri – zamonaviy elektron resurslar, grafik dasturlar va innovatsion texnologiyalarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi yoki amaliyotda keng qo‘llanilmayotganligidir.

Grafik dasturlardan foydalanishning yana bir muhim jihati – vaqtni tejash va o‘quv materiallarini tez va samarali o‘zlashtirish imkonini yaratishdir. Ushbu texnologiyalar yordamida talabalarning fazoviy tasavvuri qisqa vaqt ichida rivojlanadi va bu keyingi o‘quv natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Afsuski, amaliyotda barcha o‘qituvchilar bu imkoniyatlardan to‘liq foydalanmayapti.

Mutaxassislar fikriga ko‘ra, inson axborotni o‘qish orqali 10%, eshitish orqali 20%, ko‘rish va eshitish orqali 50%, muhokama orqali esa 70% gacha o‘zlashtiradi. Shu sababli multimedia texnologiyalarining qo‘llanilishi ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Grafik dasturlar esa aynan shu multimedia imkoniyatlarini o‘zida mujassam etib, ta’lim jarayonini yanada samarali qiladi.

Xulosa qilib aytganda, grafik dasturlar asosida ta’lim berish zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u talabalarning fazoviy tafakkurini rivojlantirish, bilimlarni chuqur o‘zlashtirish va ijodiy yondashuvni shakllantirishda katta ahamiyat kasb etadi. Shu boisdan ta’lim jarayonida grafik texnologiyalarni keng joriy etish va ularni samarali qo‘llash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.Xalimov, F.Ochilov, Chizmachilik (Geometrik va proyeksion chizmachilikdan mustaqil ishlash uchun topshiriqlar). - Qarshi, “Nasaf”, 2012.
2. "Autodesk, Inc". FundingUniverse. Lendio. 2012. Retrieved 29 March 2012.
3. Gindis, Elliott J. (August 18, 2016). Up and Running with AutoCAD 2017: 2D and 3D Drawing and Modeling. Elsevier. pp. 699–702.
4. T.Rixsiboyev. Kompyuter grafikasi. Toshkent, «Tafakkur qanoti», 2006. 49 bet
5. S.S.Saydaliyev, «Chizmachilik», T.:, 2013. 81 bet
6. G.X.Xamidova. Muhandislik kompyuter grafikasi. -Navoiy, “Science algorithm”, 2023.
7. G.Kh.Khamidova “Improving the use and methodology of graphic programs in the teaching of drawing skills.” INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY 39. 2024

ZAMONAVIY DUNYODA FANNING O‘RNI VA ROLI

Bahromova Shahriza
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
RI 75-23 guruh

Kirish. Zamonaviy dunyoda fan insoniyat taraqqiyotining eng muhim harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi. Hozirgi globallashuv jarayonida iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy rivojlanish bevosita ilm-fan yutuqlariga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Sun’iy intellekt, raqamli texnologiyalar, biotexnologiya va energetika sohalaridagi ilmiy kashfiyotlar inson hayotini tubdan o‘zgartirmoqda. Shu sababli fanning jamiyatdagi o‘rni va roli dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Obyekti. Tadqiqot obyekti zamonaviy jamiyatda fan va ilmiy faoliyat tizimi hisoblanadi.

Predmeti. Tadqiqot predmeti fanning ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik rivojlanishga ta’siri hamda uning amaliy ahamiyatidir.

Maqsadi. Tezisning maqsadi zamonaviy dunyoda fanning o‘rni va rolini tahlil qilish va uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Vazifalari:

- fanning asosiy funksiyalarini o‘rganish;
- ilm-fan va texnologiya bog‘liqligini tahlil qilish;
- jamiyat rivojida ilm-fanning rolini aniqlash;
- mavjud muammolarni tahlil qilish;
- ilmiy takliflar ishlab chiqish.

Asosiy qism. Zamonaviy dunyoda fan jamiyat rivojlanishining asosiy tayanch omillaridan biridir. Ilm-fan nafaqat bilimlar tizimi, balki innovatsion iqtisodiyotning asosiy drayveri sifatida ham qaraladi. Bugungi kunda texnologik rivojlanishning tezlashuvi fan bilan bevosita bog‘liqdir.

Sun’iy intellekt, robototexnika, biotexnologiya, gen muhandisligi va raqamli iqtisodiyot kabi sohalar ilm-fanning eng muhim yo‘nalishlari hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishlar ishlab chiqarish samaradorligini oshirib, yangi ish o‘rinlari yaratmoqda.

Ilmiy muammo. Asosiy muammo shundan iboratki, ilmiy tadqiqotlar natijalari har doim ham tez va samarali ravishda amaliyotga joriy etilmaydi. Ko‘plab mamlakatlarda ilm-fan va ishlab chiqarish o‘rtasida uzilish mavjud bo‘lib, bu innovatsion rivojlanishga to‘sqinlik qiladi.

Shuningdek, ilmiy sohada moliyalashtirish yetishmasligi, yosh olimlar uchun imkoniyatlarning cheklanganligi va ilmiy infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi ham dolzarb muammolardir.

Fan va jamiyat o‘zaro bog‘liqligi quyidagicha ifodalanadi:

Fan → Innovatsiya → Texnologiya → Iqtisodiy o‘sish → Jamiyat farovonligi

Ushbu zanjir fan va jamiyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ifodalaydi.

Fan ta’sir yo‘nalishlari:

1. Iqtisodiyot – yangi texnologiyalar va innovatsiyalar orqali o‘sish.
2. Ta’lim – raqamli ta’lim tizimlarining rivojlanishi.
3. Tibbiyot – yangi davolash usullari va dori vositalari.
4. Texnologiya – avtomatlashtirish va sun’iy intellekt.
5. Ekologiya – atrof-muhit muammolarini hal qilish.

Yechimlar. Ilmiy muammolarni hal qilish uchun quyidagilar zarur:

- ilmiy tadqiqotlarga investitsiyalarni oshirish;
- universitet va sanoat o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish;
- innovatsion markazlar tashkil etish;
- xalqaro ilmiy almashinuvni rivojlantirish;
- raqamli ilmiy platformalarni kengaytirish.

Jadval. Fan ta’siri

Soha	Ta’sir	Natija
Iqtisodiyot	Innovatsiyalar	O‘sish
Ta’lim	Raqamli tizim	Sifat oshishi
Tibbiyot	Yangi usullar	Sog‘liq yaxshilanishi
Texnologiya	AI	Samaradorlik

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, fan zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy poydevoridir. U iqtisodiy o‘sish, texnologik rivojlanish va ijtimoiy farovonlikni ta’minlaydi. Ilm-fansiz zamonaviy dunyo taraqqiyotini tasavvur qilish qiyin.

Ilmiy taklif. Fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish hamda ilmiy natijalarni amaliyotga tez joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Amaliy tavsiyalar:

- ilmiy laboratoriyalarni modernizatsiya qilish;
- yosh olimlarni qo‘llab-quvvatlash;
- startap ekotizimini rivojlantirish;
- xalqaro hamkorlikni kengaytirish;
- raqamli ilmiy tizimlarni rivojlantirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions.
2. UNESCO Science Report 2021.
3. OECD Science and Innovation Outlook 2023.
4. World Bank Development Report 2022.

STARTAP VA INNOVATSION TADBIRKORLIK

Jo‘rayeva Moxinir Axmadjon qizi
Qo‘qon universiteti Andijon filiali mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda startap va innovatsion tadbirkorlik tushunchalarining mazmuni, ularning zamonaviy iqtisodiyotdagi o‘rni hamda O‘zbekiston sharoitida rivojlanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Startaplar yangi mahsulot, xizmat yoki biznes modelini bozorga olib kirishga qaratilgan yuqori riskli, lekin yuqori o‘sish salohiyatiga ega tadbirkorlik shakli sifatida yoritiladi. Innovatsion tadbirkorlik esa ilmiy g‘oya, texnologik yechim va bozor ehtiyojlarini uyg‘unlashtiruvchi jarayon sifatida baholanadi. Tezisda startap ekotizimi, venchur moliyalashtirish, universitetlar va davlat qo‘llab-quvvatlovi masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: startap, innovatsion tadbirkorlik, innovatsion faoliyat, venchur kapital, biznes model, raqamli iqtisodiyot, tadbirkorlik ekotizimi, tijoratlashtirish, texnologik rivojlanish.

Jahon iqtisodiyotida innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar va yangi biznes modellarining jadal rivojlanishi tadbirkorlik faoliyatining mazmunini tubdan o‘zgartirmoqda. An’anaviy tadbirkorlik asosan mavjud mahsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqarish va sotishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, startap va innovatsion tadbirkorlik yangi g‘oya, yangi texnologiya, yangi bozor yoki yangi iste’mol ehtiyojini aniqlash orqali qiymat yaratishga asoslanadi. Shu sababli bugungi kunda startaplar nafaqat iqtisodiy o‘sish, balki bandlikni ta’minlash, yoshlarning ijodiy

salohiyatini ro‘yobga chiqarish, ilm-fan natijalarini tijoratlashtirish va milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishda muhim omilga aylanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham so‘nggi yillarda innovatsion rivojlanish, startap loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, texnologik tadbirkorlikni rivojlantirish va yoshlarning biznes tashabbuslarini rag‘batlantirish bo‘yicha tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi Qonunda innovatsion faoliyat yangi ishlanmalarni yaratish, ularni ishlab chiqarish va amaliyotga joriy etish bilan bog‘liq jarayon sifatida belgilangan [1]. Shuningdek, 2022–2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi innovatsion infratuzilmani kuchaytirish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish va iqtisodiyot tarmoqlarida innovatsiyalar ulushini oshirishga qaratilgan [2].

Startap tushunchasi ilmiy va amaliy adabiyotlarda ko‘pincha noaniqlik sharoitida yangi mahsulot yoki xizmat yaratishga qaratilgan tashabbus sifatida izohlanadi. Startap oddiy kichik biznesdan farq qiladi. Kichik biznes odatda barqaror va mavjud bozor ehtiyojlariga xizmat ko‘rsatadi. Startap esa hali to‘liq shakllanmagan bozor, yangi texnologiya yoki yangi biznes model asosida tez o‘sish imkoniyatini izlaydi. Demak, startapning asosiy belgilari — innovatsion g‘oya, noaniqlik, tezkor sinov, moslashuvchanlik, kengayish salohiyati va bozor ehtiyojiga mos yechim yaratishdir.

Innovatsion tadbirkorlik esa startap faoliyatidan kengroq tushuncha bo‘lib, yangi mahsulot, xizmat, texnologiya, boshqaruv usuli yoki ishlab chiqarish jarayonini amaliyotga joriy etish orqali iqtisodiy qiymat yaratishni anglatadi. OECD va Eurostat tomonidan ishlab chiqilgan Oslo qo‘llanmasida innovatsiya oldingi mahsulot yoki jarayonlardan sezilarli farq qiluvchi hamda amaliyotga joriy etilgan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot yoki jarayon sifatida talqin qilinadi [3]. Shu jihatdan innovatsion tadbirkorlik ilm-fan, texnologiya, kapital, inson resurslari va bozor o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’minlaydi.

Startaplarning muvaffaqiyati faqat bitta tadbirkorning g‘oyasi yoki tashabbusi bilan belgilanmaydi. Bunda kengroq ekotizim muhim ahamiyatga ega. Startap ekotizimi — bu yangi biznes g‘oyalarning paydo bo‘lishi, sinovdan o‘tishi, moliyalashtirilishi, bozorga chiqishi va kengayishi uchun zarur bo‘lgan institutlar, resurslar va munosabatlar majmuidir.

1-jadvalda ko’rsatilgan komponentlar o‘zaro uyg‘un ishlagan taqdirdagina startaplar barqaror rivojlanadi. Ayniqsa, universitetlar va ilmiy muassasalar innovatsion tadbirkorlikda muhim o‘rin tutadi. Chunki ilmiy tadqiqot natijalari, ixtirolar, texnologik ishlanmalar va yosh tadqiqotchilarning g‘oyalari startap loyihalarining asosiy manbasiga aylanishi mumkin.

1-jadval.

Startap ekotizimining asosiy komponentlari

Komponent	Mazmuni	Startap rivojiga ta’siri
Innovatsion g‘oya	Yangi mahsulot, xizmat yoki texnologik yechim	Bozor uchun yangi qiymat yaratadi
Inson kapitali	Tadbirkor, muhandis, dasturchi, marketolog va menejerlar	G‘oyani amaliy loyihaga aylantiradi
Moliyalashtirish	Grant, venchur kapital, biznes farishtalar, kredit	Startapning sinov va kengayish bosqichini qo‘llab-quvvatlaydi
Inkubator va akseleratorlar	Mentorlik, trening, tarmoq va maslahat xizmatlari	Startapning bozorga chiqish tezligini oshiradi
Universitet va ilmiy muassasalar	Ilmiy ishlanmalar, tadqiqotlar, laboratoriyalar	Innovatsiyalarni tijoratlashtirishga xizmat qiladi
Davlat siyosati	Huquqiy baza, imtiyozlar, grantlar va strategiyalar	Ekotizim uchun institutsional sharoit yaratadi

O‘zbekistonda startap va innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirish milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish bilan bevosita bog‘liq. Raqamli iqtisodiyot, sun’iy intellekt, moliyaviy texnologiyalar, elektron savdo, agrotexnologiyalar, ta’lim texnologiyalari va sog‘liqni saqlash sohalarida yangi startap loyihalar uchun katta imkoniyatlar mavjud.

So‘nggi yillarda mamlakatda startap va venchur ekotizimiga oid ko‘rsatkichlar ijobiy o‘smoqda. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, 2024–2025-yillarda O‘zbekistonning startap va venchur ekotizimi qiymati 3,9 milliard AQSh dollariga yetgan, mahalliy startaplar soni 750 tadan oshgan, 15 ta venchur fond faoliyat yuritmoqda va venchur kapital hajmi 180 million AQSh dollaridan oshgan [4]. StartupBlink ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston 2025-yilda global startap ekotizimi reytingida 98-o‘rinni egallagan va Markaziy Osiyodagi jadal rivojlanayotgan ekotizimlardan biri sifatida qayd etilgan [5].

Bu ko‘rsatkichlar O‘zbekistonda startap faoliyatiga qiziqish ortib borayotganini ko‘rsatadi. Biroq startaplarning barqaror rivojlanishi uchun faqat statistik o‘sish yetarli emas. Bunda biznes g‘oyalarni sifatli tanlash, bozor ehtiyojlarini o‘rganish, moliyaviy savodxonlik, intellektual mulkni himoya qilish, investorlar bilan ishlash, eksport bozorlariga chiqish va mentorlik tizimini kuchaytirish zarur.

Startap va innovatsion tadbirkorlikning asosiy afzalligi shundaki, u iqtisodiyotda yangi qiymat yaratadi. Masalan, raqamli xizmatlar orqali an’anaviy xizmat ko‘rsatish jarayonlari tezlashadi, xarajatlar kamayadi va iste’molchi uchun qulaylik oshadi. Agrotexnologik startaplar qishloq xo‘jaligida resurslardan samarali foydalanishga yordam beradi. Ta’lim texnologiyalari esa masofaviy ta’lim, individual o‘qitish va bilim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Fintech loyihalari aholining moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini oshiradi.

Shu bilan birga, startap faoliyati yuqori risk bilan bog‘liq. Ko‘plab startaplar dastlabki bosqichda bozor ehtiyojini to‘g‘ri aniqlay olmaslik, moliyaviy resurs yetishmasligi, kuchli jamoa shakllantira olmaslik yoki raqobatga bardosh bera olmaslik sababli muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Shu bois startaplar uchun “g‘oya — prototip — sinov — mijoz fikri — takomillashtirish — bozorga chiqish” zanjiri muhim hisoblanadi. Bunday yondashuv tadbirkorga mahsulotni katta xarajat qilmasdan oldin real mijozlar ehtiyoji asosida sinab ko‘rish imkonini beradi.

O‘zbekiston sharoitida startap va innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirishda quyidagi yo‘nalishlar muhim ahamiyatga ega:

Birinchidan, universitetlarda startap madaniyatini rivojlantirish zarur. Buning uchun talabalar va mustaqil izlanuvchilar o‘rtasida biznes g‘oya tanlovlari, inkubatsiya dasturlari, mentorlik sessiyalari va amaliy loyihalar ko‘paytirilishi lozim.

Ikkinchidan, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish mexanizmlarini kuchaytirish kerak. Ilmiy tadqiqot natijalari faqat maqola yoki hisobot shaklida qolmasdan, bozorga mos mahsulot yoki xizmatga aylanishi zarur.

Uchinchidan, hududiy startap ekotizimini rivojlantirish dolzarbdir. Startap faoliyati faqat poytaxtda emas, Andijon, Qo‘qon, Farg‘ona, Namangan, Samarqand va boshqa hududlarda ham qo‘llab-quvvatlanishi kerak. Ayniqsa, universitet filiallari, texnikumlar va innovatsion markazlar mahalliy muammolarga yechim topadigan startaplar uchun muhim maydon bo‘lishi mumkin.

To‘rtinchidan, venchur moliyalashtirish va xususiy investorlar faolligini oshirish talab etiladi. Startaplarning dastlabki bosqichida grant va subsidiyalar muhim bo‘lsa, kengayish bosqichida venchur kapital, biznes farishtalar va korporativ investitsiyalar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, startap va innovatsion tadbirkorlik zamonaviy iqtisodiyotning muhim rivojlanish omillaridan biridir. Startaplar yangi g‘oyalarni amaliy mahsulot va xizmatlarga aylantirish orqali iqtisodiy o‘sish, bandlik, raqamli transformatsiya va texnologik modernizatsiyaga xizmat qiladi. Innovatsion tadbirkorlik esa ilm-fan, texnologiya va bozor ehtiyojlari o‘rtasida bog‘lovchi mexanizm vazifasini bajaradi.

O‘zbekiston sharoitida startap ekotizimini rivojlantirish uchun huquqiy baza, davlat dasturlari, universitetlar, inkubatorlar, akseleratorlar va venchur moliyalashtirish tizimini o‘zaro uyg‘unlashtirish muhimdir. Ayniqsa, yoshlar va tadqiqotchilarni innovatsion tadbirkorlikka jalb qilish, hududlarda startap markazlarini rivojlantirish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish va investorlar bilan hamkorlikni kuchaytirish kelgusida mamlakatning innovatsion salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-630-son, 24.07.2020. https://lex.uz/docs/-4910391
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-165-son Farmoni, 06.07.2022. https://lex.uz/docs/-6102462
3. OECD/Eurostat. Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation. OECD Publishing, 2018. https://www.oecd.org/en/publications/oslo-manual-2018_9789264304604-en.html
4. O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali. Digital technologies and transport: startup and venture ecosystem data. https://gov.uz/en/activity_page/digital_technology
5. StartupBlink. Uzbekistan Startup Ecosystem Rankings 2025. https://www.startupblink.com/startup-ecosystem/uzbekistan
6. World Bank. Modernizing Uzbekistan National Innovation System Project. Project Implementation Progress Report, 2024. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099061924034035264/pdf/P17020610da7ac0c518f861be1fed164fcd.pdf
7. Ries E. The Lean Startup: How Today’s Entrepreneurs Use Continuous Innovation to Create Radically Successful Businesses. Crown Business, 2011. https://theleanstartup.com/principles
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy sayti. Yoshlarning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlashga doir takliflar taqdimoti, 24.02.2026. https://president.uz/oz/lists/view/8967

IQTISODIYOT FANLARINING O'ZIGA XOS USULLARI

Sarvinoz O'rolova
O'zbekiston respublikasi oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalar fakulteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezisda iqtisodiy fanlarning tadqiqot metodologiyasi, xususan, iqtisodiy jarayonlarni o'rganishda qo'llaniladigan o'ziga xos usullar tahlil qilingan. Tadqiqotda ilmiy abstraksiyalash, matematik modellashtirish va ekonometrik tahlilning nazariy hamda amaliy jihatlari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish sharoitida zamonaviy tahlil usullarini qo'llash bo'yicha ilmiy takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy metodologiya, ilmiy abstraksiyalash, ekonometrika, matematik modellashtirish, makroiqtisodiy tahlil, empirik usullar, YaIM prognozi.

Asosiy qism. Iqtisodiy fanlar doimiy dinamikadagi ijtimoiy-xo'jalik munosabatlarini o'rganadi. Zamonaviy dunyoda iqtisodiy jarayonlar globallashuv, raqamli transformatsiya va geosiyosiy o'zgarishlar ta'sirida o'ta murakkablashmoqda. Ushbu murakkab jarayonlarni faqat an'anaviy kuzatish orqali tushunish va bashorat qilish imkonsiz.Global iqtisodiyotda "kutilmagan zarbalar" (shoklar) ning ortishi (masalan, pandemiya yoki energiya inqirozlari) tadqiqotchilardan nafaqat o'tmish tahlilini, balki bir nechta ssenariyli modellashtirishni talab qilmoqda. Shuning uchun iqtisodiy fanning usullar bazasini kengaytirish - empirik dalillarga asoslangan siyosatni shakllantirishning asosiy shartidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi doirasida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, inflyatsiyani jilovlash va "yashil" iqtisodiyotga o'tish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu maqsadlarga erishish uchun iqtisodiy tahlilning miqdoriy va sifat usullarini uyg'unlashtiruvchi zamonaviy metodologik bazasidan samarali foydalanish o'ta dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari. Obyekti: Turli darajadagi iqtisodiy tizimlar (mikro, makro, mezo) va ularda kechayotgan xo'jalik faoliyati subyektlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar.

Predmeti: Iqtisodiy qonuniyatlarni bilish, modellashtirish, tahlil qilish va prognozlash uchun foydalaniladigan o'ziga xos tadqiqot usullari va uslublari majmuasi.

Maqsadi: Iqtisodiy tadqiqot usullarini tizimlashtirilgan holda yoritish, ularning ilmiy-nazariy asoslarini va O‘zbekiston sharoitidagi amaliy ahamiyatini ochib berish.

Vazifalari. Iqtisodiy tahlilning umumilmiy va o‘ziga xos usullarini farqlash va tasniflash.

Miqdoriy va sifat usullarini qo‘llash sohasi va samaradorligini tahlil qilish.

Iqtisodiy-matematik va ekonometrik modellashtirishning ahamiyatini amaliy misollar bilan ko‘rsatish.

Milliy iqtisodiyotda qaror qabul qilishda ma’lumotlarga asoslangan usullarning o‘rnini belgilash.

Iqtisodiy fanlarning tadqiqot usullari asosan ikki katta guruhga bo‘linadi: umumilmiy (falsafiy) usullar va fanga oid o‘ziga xos usullar (empirik va nazariy).

A) Umumilmiy usullar:

Induksiya va Deduksiya: Xususiy faktlardan umumiy qonuniyatlarga (induksiya) va aksincha, umumiy nazariyalardan xususiy holatlarga (deduksiya) o‘tish.

Tahlil (Analiz) va Sintez: Butun obyekti bo‘laklarga bo‘lib o‘rganish (tahlil) va qayta birlashtirib, bir butun holda baholash (sintez).

Tarixiy va mantiqiy yondashuv: Iqtisodiy hodisalarni ularning tarixiy rivojlanish jarayonida (tarixiy) va ularning ichki qonuniyatlarini tushunish uchun mavhum shaklda (mantiqiy) o‘rganish.

B) Fanga oid o‘ziga xos usullar:

Ilmiy abstraksiyalash kuchi Bu iqtisodiy fanning eng muhim nazariy usulidir. Iqtisodiyotda fizika yoki kimyodagi kabi laboratoriya tajribalarini o‘tkazish murakkab. Shuning uchun tadqiqotchi o‘z tasavvurida iqtisodiy hodisaning asosiy mohiyatini aniqlash uchun ikkinchi darajali, tasodifiy omillardan chetlashadi

Misol: Talab qonunini o‘rganayotganda tadqiqotchilar tovar narxi va talab miqdori o‘rtasidagi bog‘liqlikka e’tibor qaratadilar va "boshqa barcha omillar o‘zgarmas deb hisoblanadi" ($ceteris$ $paribus$) deb abstraksiyani qo‘llaydilar.

Miqdoriy va sifat usullarining taqqoslanishi.Zamonaviy iqtisodiyotda ma’lumotlarni qayta ishlashga asoslangan usullar ustuvorlik qilmoqda, biroq sifat tahlilisiz ularning xulosalari noto‘g‘ri bo‘lishi mumkin.

1-jadval

Iqtisodiy tahlilning miqdoriy va sifat usullari o‘rtasidagi farq.

Ko‘rsatkich	Sifat usullari (Qualitative)	Miqdoriy usullar (Quantitative)
Maqsad	Iqtisodiy xulq-atvor sabablarini,	Iqtisodiy parametrlarni o‘lchash,

Ko‘rsatkich	Sifat usullari (Qualitative)	Miqdoriy usullar (Quantitative)
	subyektiv qarorlarni tushunish.	bog‘liqliklarni topish, prognozlash.
Ma’lumot turi	Matnlar, intervyular, kuzatuv qaydlari, tarixiy hujjatlar.	Raqamlar, statistik bazalar, vaqtli qatorlar.
Asosiy vositalar	Teran intervyu ($in-depth$), fokus-guruhlar, "keys-stadi" ($case$ $study$).	Statistika, ekonometrika, matematik modellashtirish, Big $Data$.
Qo‘llanish sohasi	Bozor segmentatsiyasi, kadrlar siyosati, korporativ madaniyatni o‘rganish.	YaIM o‘sishi, inflyatsiya tahlili, investitsiya riski bahosi.

Iqtisodiy-matematik va ekonometrik modellashtirish

Miqdoriy usullar orasida ekonometrika va matematik modellar iqtisodiyotni "aniq fan" darajasiga ko‘tarmoqda.Ekonometrika - iqtisodiy nazariya, statistika va matematikaning sintezidir. U nazariy bog‘liqliklarni real raqamlar bilan tekshirishga imkon beradi.Grafik tahlil esa murakkab matematik funksiyalarni vizual tasvirlash vositasi bo‘lib, qaror qabul qiluvchilar uchun intuitiv tushunishni ta’minlaydi.

2-jadval

O‘zbekiston sharoitida ekonometrik modellar qo‘llanilishi

Model turi	Amaliy foydalanish	O‘zbekiston sharoitidagi misol
Vaqtli qatorlar ($Time-Series$)	Trendlarni aniqlash va qisqa muddatli prognozlash.	Milliy valyuta kursi o‘zgarishini prognozlash.
Ko‘p faktorli regressiya	Bir faktorning (YaIM) boshqa bir necha faktorga ($investitsiya$, $mehnat$, $texnologiya$) bog‘liqligini aniqlash.	Sanoat o‘sishiga investitsiyalarning ta’sirini baholash.
O‘yinlar nazariyasi ($Game$ $Theory$)	Strategik o‘zaro hamkorlik (oligopoliya) sharoitida qaror qabul qilish.	Uyali aloqa operatorlarining tarif siyosati tahlili.

Zamonaviy muammolar va metodologik tendensiyalar

Bugun iqtisodiyot usullarida Raqamli tahlil (Digital Analytics) va Katta ma’lumotlar (Big Data) o‘rni ortmoqda. Boshqa tomondan, Xulq-atvor iqtisodiyoti (Behavioral Economics) modellashtirishdagi ratsionallik tamoyilini shubha ostiga qo‘yadi (insonlar subyektiv qarorlar qabul qilishadi).

Xulosa. Iqtisodiy fanlar tadqiqot metodologiyasining tahlili ko‘rsatadiki, iqtisodiyot faqat "raqamlar jangi" emas, balki "insonlarning oqilona qarorlari"ni ham tushunishi shart.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagilar taklif etiladi:

1.Ilmiy taklif: Iqtisodiy modellashtirishda an’anaviy neoklassik yondashuv (inson faqat foydani ko‘zlaydi) dan xulq-atvor iqtisodiyoti tamoyillariga o‘tish zarur. Ya’ni, O‘zbekistondagi tadqiqotlarda milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy psixologiya ko‘rsatkichlarini ekonometrik modellarga integratsiya qilish usullarini ishlab chiqish lozim.

2.Amaliy tavsiya: Davlat boshqaruv organlari, xususan, Iqtisodiyot va moliya vazirligi hududiy dasturlarni ishlab chiqishda faqat yalpi ko‘rsatkichlarga tayanmasdan, "Katta ma’lumotlar" (mobil operatorlar trafigi, bank tranzaksiyalari, onlayn xaridlar) tahliliga asoslangan miqdoriy modellar va tahliliy vizualizatsiyadan ko‘proq foydalanishi tavsiya etiladi. Bu qarorlarning samaradorligini va aniqligini orttiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. - Toshkent: "Tasvir", 2022.
2. Shodmonov Sh. va boshqalar. "Iqtisodiyot nazariyasi" (Darslik). - T.: "Barkamol fayz media", 2020. - 600 b.
3. Volkov A.A. "Методы экономических исследований" (Darslik). - M.: "INFRA-M", 2018. - 320 s. (Rus tilida)
4. Samuelson P., Nordhaus W. "Economics" (20th Edition). - McGraw-Hill, 2019. - 1008 p. (Ingliz tilida)
5. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligi ma’lumotlari (stat.uz).
6. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining tahliliy sharhlari (cbu.uz).
7. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

QUROLLI KUCHLARDA PR-TIZIMLARINI TASHKIL ETISH VA FAOLIYAT SPETSIFIKASI

Mirjalol Abdujabborov Jamoliddin o‘g‘li
Sharqiy harbiy okrug matbuot xizmati katta ofitseri

Annotatsiya. Mazkur tezisda Qurolli Kuchlarda PR-tizimlarini tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Unda harbiy PRning jamoatchilik bilan samarali muloqot o‘rnatish, rasmiy axborotlarni tezkor va ishonchli yetkazish, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini kuchaytirish, OAV bilan hamkorlikni rivojlantirish hamda axborot xavfsizligini ta’minlashdagi o‘rni yoritiladi. Tezisda Qurolli Kuchlarda PR faoliyati fuqarolik sohasidagi PRdan farqli ravishda xizmat intizomi, rasmiylik, tezkorlik, maxfiylik va xavfsizlik mezonlariga qat’iy amal qilishi bilan ajralib turishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Qurolli Kuchlar, PR-tizimi, matbuot xizmati, jamoatchilik bilan aloqalar, harbiy kommunikatsiya, axborot xavfsizligi, OAV, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi, strategik kommunikatsiya.

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyatida davlat institutlarining samarali faoliyati nafaqat ularning tashkiliy, moddiy-texnik yoki professional salohiyati, balki jamoatchilik bilan olib boriladigan kommunikatsiya sifati bilan ham belgilanadi. Ayniqsa, mudofaa va xavfsizlik sohasida rasmiy axborotning aniqligi, tezkorligi va ishonchliligi davlat organlariga bo‘lgan ijtimoiy ishonchni mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo‘mondoni Shavkat Mirziyoyev Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan yig‘ilishida yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, media makonda bu yo‘nalishdagi ishlarni kuchaytirish, axborot xavfsizligi va kiberxavfsizlikni ta’minlash milliy xavfsizlikning muhim vazifalaridan biri ekanini alohida ta’kidlagan [1]. Ushbu fikrlar Qurolli Kuchlarda PR-tizimlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

PR, ya’ni jamoatchilik bilan aloqalar tashkilot va jamiyat o‘rtasida o‘zaro ishonch, tushunish va muloqotni shakllantiruvchi strategik kommunikatsiya jarayonidir. Qurolli Kuchlar faoliyatida esa PR-tizimi oddiy axborot tarqatish vositasi emas, balki armiya va jamiyat o‘rtasidagi ishonch ko‘prigi, rasmiy pozitsiyani yetkazish mexanizmi, harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining muhim vositasi va axborot xavfsizligining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

Qurolli Kuchlarda PR-tizimini tashkil etish, avvalo, strategik boshqaruv, matbuot xizmati faoliyati, OAV bilan hamkorlik, raqamli kommunikatsiya, ichki aloqa, inqirozli kommunikatsiya va monitoring kabi yo‘nalishlarning o‘zaro

uyg‘unligiga asoslanadi. Bunda har bir axborot mahsuloti — press-reliz, intervyu, reportaj, foto va video material, ijtimoiy tarmoqdagi post yoki rasmiy bayonot — umumiy kommunikatsiya strategiyasiga xizmat qilishi lozim.

Harbiy PRning asosiy vazifalaridan biri Qurolli Kuchlar faoliyati haqida jamoatchilikka aniq va ishonchli axborot yetkazishdir. Bunda o‘quv mashg‘ulotlari, harbiy-vatanparvarlik tadbirlari, harbiy xizmatchilar hayoti, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash choralari, xalqaro hamkorlik va rasmiy tadbirlar keng yoritilishi mumkin. Shu bilan birga, harbiy sohada axborot berish jarayoni doimo xavfsizlik mezonlari bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Chunki harbiy faoliyatning ayrim jihatlari davlat siri, xizmat ma’lumoti yoki operativ xavfsizlik bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Qurolli Kuchlarda PR faoliyatining yana bir muhim yo‘nalishi OAV bilan professional hamkorlikni yo‘lga qo‘yishdir. Matbuot xizmati jurnalistlar uchun ishonchli axborot manbai bo‘lishi, rasmiy izohlarni o‘z vaqtida taqdim etishi, noto‘g‘ri talqinlar va mish-mishlarning oldini olishi zarur. Bunday yondashuv jamoatchilikda armiya faoliyati haqida xolis tasavvur shakllanishiga xizmat qiladi.

Raqamli kommunikatsiya bugungi harbiy PRning ajralmas qismiga aylangan. Rasmiy veb-saytlar, Telegram, Facebook, Instagram, YouTube va boshqa platformalar orqali Qurolli Kuchlar faoliyatini keng auditoriyaga tezkor yetkazish imkoniyati mavjud. Biroq raqamli platformalarda tezkorlik bilan bir qatorda mas’uliyat ham kuchayadi. Har bir xabar rasmiy tasdiqlangan, mazmunan aniq, usluban sodda va axborot xavfsizligi talablariga mos bo‘lishi kerak.

Harbiy PRning fuqarolik PRidan farqli jihatlaridan biri uning intizom, rasmiylik va markazlashgan muvofiqlashtirishga asoslanishidir. Fuqarolik tashkilotlarida PR ko‘proq brend, xizmat, mahsulot yoki bozordagi imij bilan bog‘liq bo‘lsa, Qurolli Kuchlarda PR davlat xavfsizligi, harbiy xizmat nufuzi, vatanparvarlik, jamoatchilik ishonchi va milliy manfaatlar bilan bevosita bog‘liqdir. Shu sababli harbiy PR mutaxassisi nafaqat jurnalistika va kommunikatsiya texnologiyalarini, balki harbiy etika, xizmat intizomi, rasmiy axborot tartibi va axborot xavfsizligi talablarini ham chuqur bilishi zarur.

Inqirozli kommunikatsiya ham Qurolli Kuchlarda PR-tizimining muhim tarkibiy qismidir. Favqulodda vaziyatlar, noaniq axborotlar, ijtimoiy tarmoqlarda tarqalgan mish-mishlar yoki jamoatchilikda savol uyg‘otadigan holatlar yuzaga kelganda matbuot xizmati tezkor, aniq va mas’uliyatli munosabat bildirishi kerak. Kechikkan yoki noaniq rasmiy munosabat norasmiy axborotlarning ko‘payishiga olib kelishi mumkin. Shu bois oldindan ishlab chiqilgan inqirozli kommunikatsiya algoritmlari, vakolatli spikerlar ro‘yxati va rasmiy tasdiqlash tartibi mavjud bo‘lishi lozim.

Qurolli Kuchlarda PR-tizimining asosiy komponentlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

PR komponenti	Mazmuni	Natijasi
Strategik boshqaruv	Kommunikatsiya maqsadlari, auditoriyalar va asosiy xabarlarni belgilash	PR faoliyatining izchilligi ta’minlanadi
Matbuot xizmati	Rasmiy axborot tayyorlash va tarqatish	Jamoatchilikka ishonchli ma’lumot yetkaziladi
OAV bilan ishlash	Brifing, intervyu, press-reliz, media-tur	Jurnalistlar bilan hamkorlik mustahkamlanadi
Raqamli kommunikatsiya	Ijtimoiy tarmoqlar va rasmiy platformalardan foydalanish	Axborot tezkor va keng auditoriyaga yetadi
Inqirozli aloqa	Favqulodda holatlarda rasmiy izoh va tezkor munosabat	Mish-mishlar va noto‘g‘ri talqinlar kamayadi
Monitoring va tahlil	OAV va ijtimoiy tarmoqlarni kuzatish	PR faoliyati takomillashtiriladi

Manba: muallif ishlanmasi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, Qurolli Kuchlarda PR-tizimi faqat tashqi axborot tarqatish bilan cheklanmasligi kerak. U ichki kommunikatsiyani ham qamrab olishi zarur. Harbiy xizmatchilar, ularning oila a’zolari, yoshlar, ta’lim muassasalari, mahallalar, jamoat tashkilotlari va OAV bilan uzviy muloqot Qurolli Kuchlarning jamiyatdagi ijobiy imijini mustahkamlaydi. Ayniqsa, yoshlar bilan ishlashda harbiy-vatanparvarlik ruhidagi kontentlar sodda, ta’sirchan, hayotiy misollar va zamonaviy vizual vositalar orqali berilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Qurolli Kuchlarda PR-tizimlarini tashkil etish zamonaviy harbiy boshqaruv va axborot siyosatining muhim yo‘nalishidir. Harbiy PR armiya va jamiyat o‘rtasidagi ishonchni mustahkamlash, rasmiy axborotlarni tezkor yetkazish, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, OAV bilan samarali hamkorlik qilish va axborot xavfsizligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Qurolli Kuchlarda PR faoliyatining spetsifikasi uning ochiqlik va xavfsizlik, tezkorlik va aniqlik, jamoatchilik bilan muloqot va xizmat intizomi o‘rtasidagi muvozanatga asoslanishida namoyon bo‘ladi. Shu bois harbiy matbuot xizmati xodimlari zamonaviy PR texnologiyalari, media savodxonlik, raqamli kommunikatsiya, inqirozli aloqa va axborot xavfsizligi bo‘yicha doimiy ravishda kasbiy salohiyatini oshirib borishi zarur.

Kelgusida Qurolli Kuchlarda PR-tizimlarini yanada takomillashtirish uchun yagona kommunikatsiya standartlarini rivojlantirish, harbiy okruglar matbuot xizmatlari o‘rtasida tajriba almashinuvini kuchaytirish, ijtimoiy tarmoqlardagi rasmiy axborot siyosatini takomillashtirish va media monitoring tizimini muntazam yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston Prezidenti Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan yig‘ilishini o‘tkazdi.” 12.01.2024. URL: https://president.uz/oz/lists/view/6967
2. O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi. “O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi funksiya va vazifalari.” Rasmiy hukumat portali. URL: https://gov.uz/mudofaa/pages/about
3. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi to‘g‘risida”gi Qonuni. 05.05.2014-yil, O‘RQ-369-son. URL: https://lex.uz
4. O‘zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasi. 09.01.2018-yil, O‘RQ-458-son. URL: https://lex.uz
5. Public Relations Society of America. “About Public Relations.” URL: https://www.prsa.org/about/all-about-pr
6. Grunig J. E., Hunt T. Managing Public Relations. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1984.
7. Cutlip S. M., Center A. H., Broom G. M. Effective Public Relations. 11th ed. Boston: Pearson, 2012.
8. Coombs W. T. Ongoing Crisis Communication: Planning, Managing, and Responding. Thousand Oaks: SAGE Publications, 2019.

IDEALLIK TUSHUNCHASI VA UNING TRANSFORMATSIYASI

Yo‘ldoshev.X.A
Termiz davlat universiteti
Falsafa kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ideallik tushunchasining falsafiy, ijtimoiy va madaniy jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ideallikning tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanishi va zamonaviy davrda transformatsiyaga uchrashi ilmiy-nazariy asosda yoritiladi. Tadqiqotda ideallikning inson tafakkuri, axloqiy qarashlar va jamiyat rivojlanishidagi o‘rni ochib beriladi. Ideallikning turli davrlarda o‘zgarishi va yangi ijtimoiy-madaniy sharoitlarga moslashuvi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: ideallik, falsafa, transformatsiya, qadriyat, ijtimoiy ong, madaniyat, axloq, tarixiy rivojlanish, tafakkur, jamiyat.

Insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida shaxslar ijtimoiylashib borar ekan turli xil ideallar asosida ish olib boradi. Shu o‘rinda falsafiy tushunchalardan biri idealga to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, ko‘plab falsafiy lug‘atlarda idealga turli xil tariflar berib o‘tilgan. Ideal bu orzu-intilishning oliy maqsadi. Keng ma’noda u

yoki bu narsa- hodisaning eng yaxshi, eng qadrli, eng mukammal holatidir. Ideal (fransuzcha ideal; lotincha idealus – qiyofa, mukammallik) – inson, xalq va millat tasavvurida barcha ezguliklar timsoliga aylangan, ular doimo intilib yashaydigan muqaddas orzu. Keng ma’noda muayyan narsa yoki hodisaning eng yaxshi, g‘oyat qadrli va mukammal holatini anglatadi. Masalan, "Ideal inson", "Ideal jamiyat" va hokazo, tor ma’noda shaxs (inson) qobiliyatlarini ifoda etadigan mezon. Hayotda ayrim guruh va insonlar uchun muayyan adabiy qahramonlar, kino, san’at yoki sport yulduzlari, biron buyuk shaxs, aniq kishi (ota, ona, ustoz) ham ideal bo‘lishi mumkin. Ideal alohida shaxs yoki ijtimoiy guruhning mukammallikka doir sifati, xususiyati, xatti-harakati va faoliyatini ifoda etadi. Ideal axloqiy (shaxsga xos axloqiy sifatlar), ijtimoiy-siyosiy (ijtimoiy tuzum, jamiyat), estetik (go‘zal inson) va hokazo shakllarda namoyon bo‘ladi. Hozirgi vaqtda jahon miqyosida huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati ijtimoiy-siyosiy sohadagi ideal bo‘lib qolmoqda. Estetik ideal insonning go‘zallikka intilishini ifoda etadigan tasavvurlar asosida shakllanadi va tabiiy go‘zallik, insonga xos xulq-atvor, odob me’yorlari va namunalarini aks ettiradi. Ideal inson yoki ijtimoiy guruh xatti-harakatini belgilab beradigan namuna va me’yordir. Ideal qiyoslashga asoslangan ma’naviy tushuncha. Ideallik muammosi falsafiy fanlar tarixida muhim o‘rin tutadi.

Axloq, ta’lim-tarbiya, ma’naviy barkamollik, nafosatshunoslik, adabiyot, san’at va shu kabi sohalar bilan shug‘ullangan olim va mutaxassislarning ko‘pchiligi bu masalani chetlab o‘tmagan. Ideallikka intilish shaxsning o‘z zamonasidagi odatiy shart-sharoitlardan qoniqmasligi, uni tezroq o‘zgartirish uchun qilingan xatti-harakati sifatida talqin etiladi. Ideal shaxs muayyan tarixiy prototiplar asosida shakllanib, zamonlar o‘tishi bilan afsonaviy sifatlar kasb etishi, ya’ni ideallashtirilishi mumkin. Masalan, odil podsho No‘shiravon – odillik, saxovatli, jo‘mard inson Hotamtoy esa saxovatpeshalik timsoliga aylangan. Inson ideal sari intiladi, uning asosiy mezon va talablaridan kelib chiqqan holda o‘zi va o‘zgalarning xatti-harakatlariga, jamiyatdagi hukmron qarash va mezonlarga baho beradi. Ideal inson hayotidagi eng oliy ma’naviy-axloqiy talab bo‘lib, unga erishish yo‘lidagi sa’y-harakatlar shaxsni kamolotga yetkazadi. Albatta, to‘liq barkamol bo‘lish – imkondan tashqari holat. Lekin idealga erishish yo‘lidagi intilishning o‘zi hech narsaga qiziqmay, intilmay yashashdan ko‘ra a’loroqdir. Ya’ni, shuning o‘zi nisbiy komillikdir. Muayyan tuzum talablari yoki hayot taqozosi bilan ijtimoiy-axloqiy ideallar o‘zgarishi ham mumkin. Lekin bashariyat uchun hech qachon o‘zgarmaydigan ideallar ham mavjud. Bular – adolatli jamiyat, tenglik va do‘stlik, dunyo miqyosida tinchlik-totuvlikning hukmron bo‘lishi, barcha xalqlarning o‘zaro hamkorlik, ahillik va hamjihatlikda yashashi va hokazo. Bunday ideallar insoniyat uchun asrlar davomida yorug‘ mayoq vazifasini o‘tab, uning hayotiga ma’no-

mazmun bag‘ishlab kelmoqda. Ideal jamiyat transformatsiyasi — bu jamiyatning mavjud holatdan adolat, tenglik, erkinlik va yuqori turmush darajasi hukmron bo‘lgan, orzu qilingan "mukammal" holatga qarab tizimli o‘zgarishi va rivojlanish jarayonidir. Bu jarayon shunchaki texnik o‘zgarish emas, balki ijtimoiy, siyosiy, axloqiy va ekologik munosabatlarning yangi, yuksak bosqichga ko‘tarilishini anglatadi.

Ideal jamiyat transformatsiyasining asosiy xususiyatlari. Adolat va tenglik: Har bir shaxs uchun teng imkoniyatlar, huquqlar va resurslardan foydalanish imkoniyati mavjudligi.

-Barqaror rivojlanish: Iqtisodiy farovonlikni atrof-muhitni asrash va ekologik muvozanat bilan uyg‘unlashtirish;

-Axloqiy yuksalish: Shaxsiy va ijtimoiy axloqning uyg‘unlashuvi, insonparvarlik qadriyatlarining ustuvorligi;

-Ma’rifatli jamiyat: Ta’lim va innovatsiyalarning rivojlangani, fuqarolarning faol ishtiroki va dono boshqaruv;

-Huquqiy demokratik davlat: Fuqarolik jamiyati institutlarining kuchliligi va inson huquqlarining oliy qadriyat hisoblanishi.

Transformatsiyaning maqsadi. Utopik tasavvurlardan pragmatik, ya’ni amaliy, hayotiy va barcha uchun qulay bo‘lgan jamiyat modellariga o‘tish. Bu jarayon BMTning Barqaror Rivojlanish Maqsadlari kabi zamonaviy dasturlar bilan hamohang bo‘lishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ideal jamiyat transformatsiyasi — bu jamiyatning o‘z taraqqiyoti davomida insonparvarlik, adolat va tabiat bilan uyg‘unlik tamoyillari asosida yangi sifat bosqichiga ko‘tarilishidir. Ijtimoiy ideal – jamiyat, millat va xalq, Vatan yoki ayrim ijtimoiy guruhlar hayotini eng yuksak mezonlar asosida o‘zgartirish haqidagi orzu-umidlar va shunday darajaga yetish yo‘llarini ko‘rsatib beradigan fikr va ta’limotlarni aks ettiradigan tushuncha. Davlat va jamoat arboblari, mutafakkirlar, faylasuflar, ilm-fan yoki san’at ahli ijtimoiy idealni ifoda etadigan kuch bo‘lishi mumkin. Ijtimoiy ideal qaysi ijtimoiy guruh yoki toifa manfaatlarini ko‘zlashi, hayotiyligi va insoniyatga naqadar foydali ekaniga qarab, ijobiy, taraqqiyparvar, milliy yoki umumbashariy ahamiyatga molik bo‘lishi mumkin. "Avesto"da ezgu fikr, ezgu so‘z va ezgu amal ustuvor bo‘lgan jamiyat, qadimgi yunon falsafasida xalqning dono vakillari, donishmandlar boshqaradigan ma’rifatli davlat, axloqiy barkamollik, yunon san’atida esa – jismoniy go‘zallik va harbiy qudrat, qullarni itoatda saqlash, Sharq falsafasi va diniy-ijtimoiy ta’limotlarda adolat, komillik, tasavvuf ta’limotida barcha illatlardan poklanib, faxr va fano maqomiga erishish ijtimoiy ideal hisoblanadi. Insoniyat tarixida umumbashariy ijtimoiy idealdan tashqari har bir mutafakkir yoki san’atkorning

o‘ziga xos qarashlari bo‘lishi ham mumkin. Bugungi O‘zbekistonda dunyodagi eng rivojlangan davlatlardagi kabi taraqqiyot va hayot darajasiga erishish, huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyati barpo etish ijtimoiy ideal bo‘lib, xalqimiz bu ezgu maqsad sari izchillik va qat’iyat bilan ilgarilab bormoqda.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2022). 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son.
2. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, 2020-yil 29-sentabr, PQ-4848-son.
3. Abu Nasr Forobiy (1993). Fozil odamlar shahri. Tarjimon: M. Hasanov. Toshkent: Xalq merosi.
4. Abu Nasr Forobiy (2002). Falsafiy qissalar. Toshkent: Ma’naviyat.
5. Platon. (2014). Davlat. Tarjimon: K. Mahmudov. Toshkent: O‘zbekiston.
6. Aristotel. (2018). Siyosat. Tarjimon: J. Jo‘rayev. Toshkent: Akademnashr.
7. Umarova, N. H. (2007). Farobiyning ijtimoi-axloqiy qarashlari. Toshkent: O‘zbekiston.

QADIMGI YUNON VA TURKIY XALQLAR MIFOLOGIYASI

Mamadaliyev Diyorbek Otabek o’g’li
FarDU, filologiya fakulteti
O’zbek tili yo’nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qadimgi Turkiy xalqlar va Yunon mifologiyasi o’rtasidagi o’xshashliklar va farqlar tahlil qilinadi, shuningdek, turli xil faktlar yordamida o’rganib chiqiladi.

Kalit so’zlar: Mifologiya,kosmogonik miflar,antropogonik miflar,etiologik miflar,yunon,qadimgi turkiy, o’xshashlik,kontras,ko‘pxudolik,falsafa,diniy-ritual

Mif tushunchasi va uning mohiyati. Mif – bu ibtidoiy inson tafakkurining mahsuli bo‘lib, olamning yaratilishi, xudolar va qahramonlar faoliyati haqidagi sodda, ko‘pincha ramziy va g‘ayrioddiy tasavvurlar yig‘indisidir. Mif yunoncha “mythos” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “rivoyat” yoki “afsona” ma’nolarini bildiradi. Ammo mif va afsona bir xil tushuncha emas. Mif – inson tafakkurining beixtiyor, tabiiy shakli bo‘lsa, afsona ongli ijod mahsulidir. Miflar odatda muqaddas xarakterga ega bo‘lib, qadimgi jamiyatda olamni tushuntirishning asosiy vositasi bo‘lgan.

Miflarning asosiy turlari quyidagilardan iborat:Kosmogonik miflar – olamning yaratilishi haqida; Antropogonik miflar – insonning paydo bo‘lishi haqida; Etiologik miflar – narsa va hodisalarning kelib chiqishini tushuntiradi.

Qadimgi yunon mifologiyasi. Qadimgi yunon mifologiyasi dunyodagi eng boy va tizimli mifologiyalardan biridir. Unda xudolar va qahramonlar murakkab ierarxiyaga ega bo‘lib, insoniy xususiyatlar bilan tasvirlanadi.Masalan, osmon xudosi Zeus, dengiz xudosi Poseidon va yer osti dunyosi hukmdori Hades kabi obrazlar mavjud.

Yunon miflarida: tabiat kuchlari xudolar orqali ifodalanadi, xudolar insonlarga o‘xshash xarakterga ega; qahramonlik motivlari kuchli; kosmogoniya ancha rivojlangan va tizimli.Yunon mifologiyasi keyinchalik adabiyot, san’at va falsafaga katta ta’sir ko‘rsatgan.

Qadimgi turkiy mifologiya. Qadimgi turkiy mifologiya asosan og‘zaki ijod orqali shakllangan bo‘lib, uning ayrim namunalarini Orxon-Enasoy yozma yodgorliklarida uchratish mumkin. Ko‘k Tangri (osmon ilohi); Yer (ona sifatida tasavvur qilinadi);insonning tabiat bilan birligi kabi tushunchalar turkiy mifologiyada asosiy o‘rin tutadi .Masalan, Kultegin bitiktoshida olamning yaratilishi quyidagicha tasvirlanadi: yuqorida ko‘k osmon, pastda qora yer yaratilganda, ularning orasida inson paydo bo‘lgan. Turkiy mifologiyada tabiat muqaddas hisoblanadi. Inson tabiatdan ajralmagan holatda va miflar sodda, qisqa shaklda qo’llanilgan. Diniy e’tiqodlar (animizm, totemizm) hamma miflarda bo’lgani kabi bu yerda ham kuchli.

Bu ikki mifologiyalar o’rtasidagi o’xshash jihatlar. Qadimgi yunon va turkiy mifologiya o‘rtasida bir qator umumiy jihatlar mavjud. Birinchi o’rinda kosmogonik qarashlar juda o’xshash. Chunki har ikkala mifologiyada ham olamning yaratilishi muhim mavzu hisoblanadi. Tabiatni “insonlashtirish” g’oyalari va tabiat hodisalari insoniy xususiyatlar bilan tasvirlanashi umumiy. Ko‘pxudolik elementlarini ikkala mifologiyada ham ko’rishimiz mumkin, faqat yunon mifologiyasida aniq ko‘pxudolik tizimi mavjud bo‘lsa, turkiy mifologiyada esa turli ruhlar va ilohiy kuchlarga ishonch mavjud.

Har ikkala madaniyatda miflar olamni tushuntirish, tartibga solish va tarbiyaviy vazifani bajarganligi tufayli bu jihatni ham umumiy deb hisoblashimiz zarur. Farqlar. Shu bilan birga, ular o‘rtasida muhim farqlar ham mavjud. Masalan,tizimlilik darajasi orqali dastlabki farqlarni ko’rish mumkin. Yunon mifologiyasi miflar juda rivojlangan va tizimli bo’lsa, turkiy miflar esa sodda va fragmental berilgan.

Xudolar obrazi esa mazkur ikki mifologiyaning asosiy farqlovchi jihatlaridan biri sanaladi. Yunon xudolari insonlarga o‘xshash va individual xarakterga ega.

Turkiy mifologiyada esa ilohiy kuchlar ko‘proq abstrakt va umumiy. Yunon miflari keng yozma manbalarda saqlangan, turkiy miflar esa ko‘proq og‘zaki shaklda yetib kelgan. Aynan shu tomon ham farqlidir. Falsafiy chuqurlik tomoni orqali yana bir katta kontrasni ko’rish mumkin.

Yunon mifologiyasi keyinchalik falsafa bilan uyg‘unlashgan, turkiy mifologiya esa ko‘proq diniy-ritual asosda qolgan.

Xulosa. Qadimgi yunon va turkiy mifologiya insoniyat tafakkurining turli bosqichlarini aks ettiradi. Ularning o‘xshash jihatlari insoniyatning umumiy dunyoqarashi va tabiiy ehtiyojlaridan kelib chiqsa, farqlari esa tarixiy, geografik va madaniy omillar bilan bog‘liqdir.

Miflar nafaqat qadimgi dunyo haqidagi tasavvurlarni, balki insonning o‘zini anglash yo‘lidagi ilk qadamlarini ham ifodalaydi. Shu sababli ular bugungi kunda ham adabiyot, tarix va madaniyatni o‘rganishda muhim manba bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nasimxon Rahmonov. ‘’’O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI TARIXI” o’quv qo’llanmasi.TOSHKENT 2014
2. Alimuhammedov. “Antik adabiyot tarixi”darsligi. “O’qituvchi” nashriyoti. Toshkent-1975
3. Arxiv.uz elektron kutubxonasi materiallari.

XIZR OBRAZINING DINIY, TASAVVUFIY VA BADIIY TALQINI

Mamajonova Ruhshona
FarDU 1-kurs talabasi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xizr alayhisallom obrazi diniy manbalar, hadislar, tasavvufiy qarashlar hamda xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyot misolida tahlil qilinadi. Xizr obrazining kelib chiqishi, uning ilmiy va irfoniy mohiyati, shuningdek, turli manbalarda berilgan talqinlari o‘rganiladi. Maqolada Xizrning insonlarga yo‘l ko‘rsatuvchi, homiy va najotkor sifatidagi funksiyasi ochib beriladi hamda uning mifologik va diniy jihatlari o‘zaro solishtiriladi.

Kalit so‘zlar: Xizr, ilmi laduniy, tasavvuf, Qur’on Karim, Tarixi anbiyo va hukamo, Ilohiynoma, Xizr ko‘rgan yigit, uch yuz oltmish besh yil

Qadimdan boshlab bashariyat ilohiy kuchlarga ishonib kelgan. Har bir din mohiyatida insonning panoh, madad va umidga bo‘lgan ehtiyojini aks ettiradi. Islom dinida esa Allohning birligi va payg‘ambarlarning haqligiga ishonish e’tiqod sanaladi. Shu bilan birga, o‘tgan asrlar davomida payg‘ambarlar va solih insonlar haqidagi rivoyatlar keng tarqalib, xalq tasavvurida shakllanib borgan. Ana shunday obrazlardan biri — Xizr alayhisallomdir. U Qur’oni Karimda aniq

nom bilan tilga olinmagan bo‘lsa ham, ulamolar tomonidan “Allohning ilm ato etilgan bandasi” sifatida talqin qilinadi. Xizr obrazi diniy manbalardan tashqari tasavvuf, xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotda ham keng o‘rin egallagan. Ulamolar: „Xizr alayhissalomning asl ismi Balyo, kunyasi Abul Abbos bo‘lgan‘‘,- deb ta'kidlashadi. Ba'zi manbalarda u Arfaxshad binni Somning o‘g‘li sifatida tilga olinadi.

Xizr obrazining diniy manbalardagi talqiniga ko‘ra, Qur’oni Karimning Kahf surasida Muso alayhissalom va „Alloh tomonidan maxsus ilm berilgan banda‘‘ o‘rtasidagi uchrashuv bayon qilinadi. Tafsirchilar ushbu bandani Xizr deb hisoblaydilar. Islomiy rivoyatlar va Qur’oni Karim oyatlari orqali Muso alayhissalom va Xizr alayhissalom qissalari insoniyat uchun hikmat, sabr va Allohga to’liq tavakkul qilish darsini beradi. Bu qissa mutaallimning olim oldidagi odobi, tavoze’si va sabri muhim ahamiyat kasb etishi sabog‘ini beradi. Bu qissadan biz ilmning darajalari bor ekanini va eng yuqorisi Allohning ilmi ekanini bilib olamiz va Alloh azza va jallaning tadbiri ko‘rinayotgan narsadan boshqacharoq bo‘lishi mumkin ekanini bilib olamiz. Bu qissalar nafaqat tarixiy voqea balki ruhiy axloqiy ibrat manbayi sifatida qaraladi.

Mana shu qissa tafsiloti bilan Qur’oni Karimda keltirilgan. Lekin avval aytganimizdek, Muso alayhissalomga ustoz bo‘lgan zotni Qur’on “Hizr” deb atamagan, balki “solih banda” deb atagan. Ana shu oyatlarning tafsirida Imom Buxoriy rivoyat qilgan solih bandani “Xazr” deb atashadi, biz “Xizr” deb o‘rganib qolganmiz. Ana shundan Xizr alayhissalom borligi, Qur’on Karimda “solih banda” nomi bilan esga olinganligi va sahih hadislar orqali “Xizr” nomi bilan tanilganligi va mashhur bo‘lishi kelib chiqadi. Tavfiq Allohdandir! Ushbu qissada Xizrning chuqur, botiniy ilm — ilmi laduniy egasi ekanligi ko‘rsatiladi. Hadislarda ham Xizr haqida ma’lumotlar keltiriladi. Jumladan, uning “yashillik” bilan bog‘liqligi, ya’ni quruq yerga o‘tirsa, u yer ko‘karib ketishi haqidagi rivoyatlar mavjud.

Xizr haqida Navoiyning „Tarixi anbiyo va hukamo‘‘ asarida muhim ma’lumotlar mavjud. Xizr (a.s.) haqida aytilishicha, u uchinchi payg‘ambar, uchinchi hakim va uchinchi podshoh sifatida ta'riflanadi. Xizr (a.s.) haqidagi tarixiy tafsilotlarda Muso (a.s.) bilan aloqasi ko‘rsatiladi. Ularning ortida ilm va hikmat borligi, shundan kelib chiqib, Xizr (a.s.)ning bilimi va holati payg‘ambarlar tomonidan tan olingan, xususan Muso (a.s.) tomonidan. U haqidagi asarlar, shuningdek, „Xizr umrin tilarlar ahli xirad‘‘ degan she'rdagi fikr bilan ham bog‘liq bo‘lib, ularning hayoti davomiy va abadiy deb qayd etiladi. Bu Xizr (a.s.)ning ilm va ibodatga bo‘lgan to‘liq e'tibori demonstratsiyasi sifatida qabul qilinadi. Xizr (a.s.) haqida berilgan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, u uch yuz oltmish besh yil umr ko‘rgan va yurtiga o‘g‘li Matushlaxni valiahd qilgan. Xizr (a.s.) ham

musulmonlar, ham tarixchilar nazarida ayniqsa, ahamiyatga ega hisoblanadi, u ibodat va tasbih bilan mashg'ul bo'lgan shaxs sifatida tasvirlanadi va bu holati davomida Haq taolo malaikalariga ko'rsatilgan.

Tasavvufda Xizr alayhisallom avliyolar piri, ya’ni ruhiy yo‘l ko‘rsatuvchi sifatida keltiriladi. Uning asosiy xususiyati — insonlarni haqiqat sari yetaklash, og‘ir damlarda ko‘maklashish va hidoyatga boshlashdir. Ba’zi ulamolar Xizrni payg‘ambar desa, boshqalari uni ,, Alloh tomonidan maxsus ilm berilgan solih banda‘‘ deb hisoblaydi. Bu esa uning maqomi borasida turli qarashlar mavjudligini ko‘rsatadi. Xalq orasida Xizr ko‘pincha nuroniy chol qiyofasida tasavvur qilinadi. U: yo‘ldan adashganlarga yo‘l ko‘rsatadi, muhtojlarga yordam beradi, ofat va balolardan asraydi. Ko‘plab rivoyatlarda u suv, yashillik va baraka timsoli sifatida gavdalanadi. Masalan, dehqon dalasiga nazar tashlasa, hosil mo‘l bo‘lishi haqidagi tasavvurlar mavjud.

Mumtoz adabiyotda Xizr obrazi keng qo‘llanilgan. U ko‘pincha: donishmand, yo‘l ko‘rsatuvchi, ilohiy hikmat egasi sifatida tasvirlanadi. Masalan, Farididdin Attorning “Ilohiynoma” asarida Xizr Ibrohim Adhamni dunyoviy hayotdan voz kechishga undovchi obraz sifatida beriladi. Bu orqali dunyoning foniyligi va ma’naviy kamolotning ustuvorligi ta’kidlanadi. Yana yozuvchi Luqmon Bo'rixonning mashhur "Xizr ko'rgan yigit" qissasi mavjud. Bu asar odatda inson taqdiri, to‘g‘rilik va ilohiy madad haqida hikoya qiladi. Rivoyatlarda, Xizr alayhissalomni ko'rgan yoki u kishidan duo olgan insonlar hayotida katta muvaffaqiyatlar, donishmandlik va rizq-ro‘z mo‘lligi bo‘lishiga ishoniladi. Ma’nosi xalq orasida "Xizr ko‘rgan" deb, kutilmagan qiyinchilikdan oson qutulgan, ishlari yurishib ketgan, odamlarga yaxshilik qiluvchi insonlarni aytishadi. "Xizr ko'rgan yigit‘‘ iborasi odatda omadi chopgan, uzoq umr ko‘rgan, donishmand yoki sirli ravishda yordam olgan insonlarga nisbatan ishlatiladi. Bu tushuncha o‘zbek xalq og‘zaki ijodi va adabiyotida chuqur ildiz otgan.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, Xizr alayhisallom obrazi turli manbaalarda turlicha talqin qilinsa-da, uning asosiy mohiyati — ilohiy hikmat, hidoyat va ko‘mak timsoli ekanligida namoyon bo‘ladi. Qur’oni Karimda uning abadiy tirikligi haqida aniq dalil keltirilgan emas, bu esa uning boqiyligi borasidagi qarashlarning ko‘proq mifologik va xalqona tasavvurlarga asoslanganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Xizr obrazi xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotda insoniyatning eng ezgu orzu-intilishlarini — najot, yo‘l topish va ruhiy kamolotga erishish g‘oyalarini ifodalaydi. Bu esa mazkur obrazning asrlar davomida yashab kelayotganini va o‘z ahamiyatini yo‘qotmaganini ko‘rsatadi.

AHMAD YUGUNAKIYNING “HIBATUL – HAQOYIQ” ASARI USTIDA ISHLASH

Nematova Mohinur
FarDU 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ahmad Yugunakiyning “Hibatul – haqoqyiq” asaridagi beshinchi bo‘lim, yan’ni tavozelik manfaati, kibrlik va harislikning zararlari haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek ushbu bo‘limda keltirilgan to‘rtliklar va parchalar badiiy yo‘l bilan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ahmad Yugunakiy, “Hibatul – haqoyiq”, tavozelik, kibrlik, harislik

Ahmad Yugunakiyning “Hibatul – haqoqyiq” asari pandnoma tarzida yozilgan doston bo‘lib, har bir bo‘limi alohida mavzu yuzasidan tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan parchalardan tashkil topgan.

Adib haqida ma’lumotlar kam. Ammo “Hibatul – haqoyiq” asarida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra: Oti – Ahamd, so‘zi pand-nasihat. Otasi – Mahmud Yugunakiy ekanligi va ko‘zi ojiz bo‘lganligi haqida aytib o‘tadi. Biroq Alisher Navoiy haqiqatda uning ko‘zi ojiz bo‘lsa ham, dil ko‘zi ochiq sog‘lardan ko‘ra ravshanroq edi deb ta’kidlaydi.

Asarning qachon va qayerda paydo bo‘lganli haqida turli xil qarash va mulohazalar bo‘lsa-da, aniq bir faktga tayangan holda asarni tahlil qilishga to‘g‘ri keladi. Bunga ko‘ra, E. Bertel Yugunak shahrini Farg‘ona vodiysida deb ko‘rsatasa, V. Bartold bu shahar Samarqand oblast rayonlaridan birida joylashganligini ta’klidlaydi. Tarixiy manabalardan, Ibn Xauqal asarida Yugunak shahrining nomi Arnak shaklida yozilgan bo‘lib, Samarqand atrofida joylashganligi ta’kidlanadi. Arat Rahmatiy Ibnul Yaqubning fikriga asoslanib, Yugunak shahri “Ag‘naq” shaklida yozilib, Samarqand tevaragiga o ‘rnashganini aytib o‘tadi. Asar hijriyning VI asrida Xorazmshohlar zamonida yashagan To‘g‘rul qilich Spohsolorbek bin shijo amir Muhammad degan shaxsga bag‘ishlangan, milodning XII-XIII asrlarida yozilgan deb aytishga to‘g‘ri keladi.

Ahmad Yugunakiyning ushbu asari pand-nasihat tarzida yozilganligi tufayli ham tahli jarayoni ancha keng qamrovni o‘z ichiga oladi. Jumladan,

Ul erkim ulug‘sindi men-men dedi,
Ani ne xaloyiq sevar, ne xoliq.
Qamug‘ qazg‘oniqli ochun molini,
Yemadi bordi ko‘rung holini.

Adib manmanlik, kibrlik, mol-u dunyoga ruju qo‘ymaslik to‘g‘risida fikr yuritadi. Unga ko‘ra kimda-kim manman deb, o‘zini baland tutsa, uni na xalq, na

Tangri sevadi, dunyo molini to‘plagan kishi uni yeya olmay o‘lib ketadi, buni ahvolini qara degan mazmundagi nasihatni beradi. Darhqiqat, kibr-u havoga berilgan kishi o‘z-o‘zidan ortiq havolanib boshqalarni mensimay qo‘yadi, o‘zni boshqalardan ustun ekanini, faqatgina u yagon ekanligini har daqiqada sezdirib turgisi keladi, ommadan ajralib turishni xohlaydi. Ammo u bu xatti-harakatlari bilan xalqdan allaqachon uzilib bo‘lganligini xaloyiq bunday toifadagi kishilarni yoqtirmasligini unutib qo‘yadi. Nafaqat atrofdagi kishilar, balki Tangri taollo ham manman insonlarni yoqtirmaydi. Zero, barchamiz ham Parvardigorning oldida tengmiz, hech kim Alloning savol-javoblariga boyligi, mol-dunyosi yoinki manmanligi bilan javob bermaydi. Shunday ekan bizga ortiqcha boylikning nima kearagi bor. Aslida, manmanlik ham kibru havoga berilish ham shu boylikning ortidan paydo bo‘ladigan yomon illatlar emasmi?

Ahmad Yugunakiyning tavozeni oshirish va kibrlikni tashlash to‘g‘irsidagi qarashlari ham nihoyatda teran.

Tavor birla ersa ulug‘sindug‘ung,
Ulug‘lug‘ tavoru elik sundug‘ung.
Tavor osig‘ nemish borusan yaling,
Qolur bunda kissing, sapat sondug‘ung.

Yuqorida keltirilgan parchalarda kibrlik qilishing mol-dunyo tufayli bo‘lsa, kibrga qo‘l cho‘zishing ham mol-dunyo tufayli, mol-dunyoning foydasi nimaga arziydi o‘lganingda, yalong‘och ketsang, hamyoning, to‘rvang, sandig‘ing qolib ketadi degan ma’nolar aks etadi. Kibirga berilish, manmanlik qilishlikning orqasida moddiyat yotadi. Inson qo‘li ko‘p pul ko‘rsa yaqinlarni unutishni, boshqalarga bepisandlik bilan qarashni, o‘rta hol yoki nochor oilalarni kamsitishni boshlaydi. Agar boyligiga ishonib o‘zidan kimnidir yasab olgan insonlar bo‘lsa, nima uchun ular buncha o‘ziga ishonishadi? Axir tarki dunyo qilganimizda u ham biz ham faqat birgina kafan bilan ketamiz-ku. Mol-dunyosi, boylik, xazinalari bor insonlar ularni o‘zlari bilan birga olib ketishmaydi-ku. Parchada keltirilgan hamyoning, to‘rvang, sapat sondug‘ing qolib ketadi deganda ham xuddi shunday ma’no aks etadi. Xattoki, yer sharini ko‘p qismini bosib olgan Iskandar Zulqarnayn ham vafot etgandan keyin uni olib ketar choqlarida uning ikki qo‘lini xalqqa ko‘rsatib qo‘yishliklarini aytadi. Buning sababini so‘rashganda esa u shunday javob bergan: “ Men dunyoning yarmini fath etgan bo‘lsam-da u dunyoga ketar chog‘im qo‘limda na davlatimni, na boyliklarmini olib keta olaman. Xalq shuni anglab yetsin deyman”. Bundan shunday xulosa qilishimiz mumkinki, inson qanday mansabda yoinki yetarli darajada boyliklariga ega bo‘lishidan qat’iy nazar uni yo‘qdan bor qilgan Parvardigorini, o‘zligini unutib qo‘mayligi kerak.

Shuning bilan birgalikda Ahmad Yugunakiy harislik haqida ham o‘zining fikrlarini bayon etib o‘tgan.

Harislik ma erga yovuz xislat ul,
Harislik so‘ngi g‘am o‘kunch hasrat ul.
Bu boylik, chig‘oyliq idi qisamti,
Harisliktek erga qurg‘ur zahmat ul.

Ushbu baytni tahlil qiladigan bo‘lsak, mol-dunyoga hirs qo‘yish yomon xislatdir, harislikning so‘ngi g‘am-g‘ussa, hasratdan iborat. Bu boylik kambag‘allik xudoning qisamtidir (buyrug‘idir), harislik kishilar uchun faqat zahmatdir degan mazmundagi xulosa kelib chiqadi. Insonning ichida doimo ikki odam yashaydi: biri ruhoniy o‘z bo‘lsa, ikkinchisi nafsoniy o‘z hisoblanadi. Bu esa turli xil hodisalarada namoyon bo‘ladi. Xususan, boylikka bo‘lgan hirs, unga ko‘p ruju qo‘yishlik ham ruhoniy o‘z emas, nafsoniy o‘zning yuzaga chiqishiga yana bir dalil. Darhaqiqat, bunday yomon xislatni o‘zida namoyon qilgan inson xuddi hayvon kabidir. Zero, hayvonda aql-zakovat, fahm-farosat bo‘lmagani kabi bunday toifadagi insonlarda ham zarracha bo‘lsa-da aql bo‘lmaydi. Butun hayoli qanady yo‘l bilan bo‘lsada boylik orttirish bo‘ladi. Bu yo‘lning oxiri esa g‘am-anhud chekish bilan yakunlanadi. Aslini olib qaraganda, boy yoki kambag‘al bo‘lishlik ham Alloning inoyati bilan amalga oshadi. Shunday ekan boylik orttirgan kishilar boylik hirsiga berilib boshqalarni kamsitishi eng katta gunoh bo‘ladi.

Beayb Parvardigor, hamma ham xato qiladi. Lekin uquvsiz inson hech qachon qilgan gunohlarini tushunib yetmaydi. Bilimli, zakovatli, o‘qishdan to‘xtamaydigan inson esa bir qilgan xatosini qayta takrorlamaslikka, olayotgan bilimidan kerakli xulosa chiqarishga harakat qiladi. Kibrga, boylikka ortiqcha berilmaydi, barchani birdek hurmat qiladi, xoh u boy bo‘lsin, xoh kambag‘al. Shu tufayli bilimli insonlar har yerda aziz-u mukarram. Ahmad Yugunakiy ham xalqni o‘qimishli bo‘lishga chorlaydi.

Baholik dinar ul biliklik kishi,
Bu johil biliksiz bahosiz bishi.
Bilikli biliksiz qachon teng bo‘lur,
Biliklik tishi er johil er tishi.

Keltirilgan ushbu parchada bilimli kishi baholiq dinorga, ilimsiz,johil kishi esa qimmatsiz yemishga o‘xshatilgan. Bilimlik kishi bilan bilimsiz kishi hech qachon teng bo‘lmaydi., bilimlik xotin kishi er kishiga tenglashtirilsa, bilimsiz erkak kishi xotin kishiga tenglashtiriladi. Bilimli insonlar, haqiqatda,olmosga, oltinga teng. Bilamizki, olmos ham oltin ham qiymati baland bo‘lgan boyliklar hisoblanadi. Ilmli kishi shu boyliklaraga qiyos qilinadi. O‘qimishli bilan o‘qimishsiz inson hech qachon bitta pog‘onada teng turmaydi, o‘quvli kishi,

shubhasiz, doimo bir necha pog‘ona oldinda yuradi. Shuningdek, o‘qigan xotin er kishiga tenglashtiriladi. Erkaklar ayollardan ko‘p xislatlari bilan ajralib turadi: mardlik, jasurlik, kuchlilik, dovyuraklik bularni qator davom ettirsak bo‘ladi... Biroq taqqoslash uchun shular ham kifoya, ya’ni o‘qimishli ayol shunday er yigitga tenglashtirilmoqda. Uvuqsiz yigit esa xotin kishiga qiyoslanmoqda. Bu erkak kishi uchun juda og‘ir, ularning nomusiga tegadigan gapdir. Ilim ahlida shunady gap bor: “Ilm olishlik erkakka ham, ayolga ham farzdir”. Shunday ekan dunyoda bilim bulog‘idan suv ichmagan kimsa qolmasin!

Xulosa shuki, asarning har bir parchasi juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Yuqorida keltirib o‘tgan parachalarimizning birinchi to‘rtligida kibirga berilmaslik, mol-dunyoga ruju qo‘ymasli haqida fikr yuritiladi. Ikkinchi to‘rtligimizda bu dunyoda qancha ko‘p boyliklarga, baland-baland mansablarga erishma, baribir ketar chog‘imiz sen ham biz ham o‘zimiz bilan to‘plagan boyliklarimizni olib keta olamyiz, ularni dunyodan ko‘z yumgan insonga zarracha bo‘lsada foydasi yo‘q ekanligi haqida xulosaga kelsak, uchinchi to‘rtligimizda bu dunodagi aldamchi boyliklarga ko‘p aldanib qolmaslik, bu yo‘lni tanlagan inson oxir-oqibatda xor-u zor bo‘lishligi haqidagi fikrga kelamiz.

Foydalanilgan adabiyot

1. Ahmad Yugunakiyning “Hibatul haqoyiq” – Toshkent – 1971. G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. B.65-71

THE INFLUENCE OF THE FIRST WORLD WAR ON ENGLISH LITERARY POETRY

Juraeva Dilnoza Bakhodir kizi
Junior researcher at Imam Termizi international scientific research center

Abstract. The First World War (1914-1918) profoundly transformed English literature, reshaping its themes and perspectives. Writers and poets depicted trauma, loss, and psychological damage, replacing romantic heroism with realism. Poets such as Wilfred Owen, Siegfried Sassoon, and Rupert Brooke exposed the harsh realities of war, while prose writers like Virginia Woolf, D. H. Lawrence, and Erich Maria Remarque explored its effects on individuals and society. Works such as Dulce et Decorum Est, Parade’s End, Mrs Dalloway, and The Waste Land reflect the moral, cultural, and psychological crisis of the post-war era. Overall, the war marked a shift toward realism and modernist expression in English literature.

Keywords: war, literature, poetry, transformation

The First World War (1914-1918) was one of the most catastrophic events in modern history, reshaping global political and social structures as well as literary

consciousness. English literature reflects the emotional, psychological, and cultural consequences of the war. Writers and poets who participated in or witnessed the conflict transformed their trauma into literary expression, leading to major changes in language, style, and themes. Early patriotic idealism gradually gave way to disillusionment, while trench warfare encouraged modernist aesthetics marked by fragmentation, symbolism, and psychological depth.

The literature of this period became a reflection of spiritual emptiness and the breakdown of traditional moral and social values. Figures such as Wilfred Owen, Siegfried Sassoon, Rupert Brooke, David Jones, T. S. Eliot, and Ford Madox Ford represent different responses to the same historical trauma, showing how war both разрушed and reshaped twentieth-century literary imagination.

The First World War significantly influenced cultural and literary spheres, highlighting themes such as physical horror, psychological trauma, social division, and the collapse of traditional structures. English literature is especially important in this context because writers who experienced the battlefield or observed society depicted multiple aspects of war.

Literary responses developed in two main directions: early patriotic idealism and later disillusionment. The war also encouraged the growth of modernist forms (Eliot, 1922; Ford, 1924-1928). Catherine W. Reilly's English Poetry of the First World War (1978) identifies 2,225 poets, including 532 women involved in wartime service. The anthology The Muse in Arms (1917) included 52 poets, 20 of whom died in the war. Overall, the conflict caused around 10 million military and 7 million civilian deaths.

Key themes in war literature include:

a) early ideals of heroism and glory,

b) fear, suffering, and death on the front,

c) harsh realities of trench warfare and gas attacks, critically exposed in works like Owen's Dulce et Decorum Est.

War poetry and prose often focus on death and psychological injury. Owen and Sassoon became leading poetic voices. The war also made traditional literary forms seem insufficient, leading to experimentation with fragmentation, stream of consciousness, symbolism, and alienation. Works such as Eliot's The Waste Land and Ford's Parade's End demonstrate these changes.

Post-war literature also addressed poverty, loss, changing values, women's roles, class divisions, and psychological trauma. Writers frequently criticized propaganda and patriotic myths, as seen in Sassoon's The General and Owen's Anthem for Doomed Youth.

The impact of war on literary form includes:

a. Fragmentation of time and space: non-linear narratives and multiple perspectives.

b. Language and imagery: symbolic, often harsh or disturbing expression.

c. Multiple voices: use of diaries, letters, and memoirs.

d. Aesthetic transformation: rise of modernism and departure from Victorian tradition.

In early war literature, Rupert Brooke presented war as noble sacrifice in The Soldier (1914). However, this idealism soon clashed with reality. Wilfred Owen revealed the brutal truth of war, while Sassoon used satire to criticize military leadership and incompetence.

David Jones's In Parenthesis (1937) blends prose and poetry, combining realism, myth, and personal experience. Influenced by modernism, it expands poetic form through historical and cultural memory.

War also transformed prose literature. Ford Madox Ford's Parade's End shows social and psychological fragmentation, while Eliot's The Waste Land reflects cultural and moral collapse through fragmentation and myth.

Before the war, English prose focused on entertainment and sentimentality, but wartime experience shifted it toward realism, reflection, and pessimism. Memoirs became especially important for understanding the reality of war.

The First World War fundamentally transformed English literature in both form and content. It replaced idealistic and heroic representations with realism and critical perspectives, influencing poetry, novels, memoirs, essays, and drama.

The war marked a transition from patriotic romanticism to anti-war realism and modernist aesthetics. Early writers like Rupert Brooke expressed heroism, while later authors such as Wilfred Owen and Siegfried Sassoon exposed the brutality of war. Writers like David Jones, Ford Madox Ford, and T. S. Eliot developed modernist representations of a fragmented world.

Thus, the First World War stands as a central turning point in English literature, driving a major aesthetic and intellectual transformation.

Literature

1. Brooke, R. (1914). The Soldier. In 1914 & Other Poems. London: Sidgwick & Jackson.
2. Eliot, T. S. (1922). The Waste Land. London: Boni & Liveright.
3. Ford, F. M. (1924–1928). Parade's End [Tetralogy]. London: Duckworth.
4. Ford, F. M. (1924-1928). Parade's End [Tetralogy]. Published in London.
5. Jones, D. (1937). In Parenthesis. London: Faber & Faber.

6. Owen, W. (1920). Dulce et Decorum Est [poem]. In: The collected poems of Wilfred Owen. London: Chatto & Windus.

SUN’IY INTELLEKTNING BIZNES FAOLIYATIGA TA’SIRI

Mehriddinov Murodbek Ahmadjon o’g’li
TDIU talabasi

Kirish. Sun’iy intellekt (AI) bugungi kunda biznesning moliyaviy samaradorligini tubdan o‘zgartiruvchi asosiy texnologiyadir. 2026-yilda butun dunyo bo‘yicha AI ga sarflanadigan mablag‘ 2,52 trillion dollarga yetishi kutilmoqda, bu o‘tgan yilga nisbatan 44 foizga o‘sishni bildiradi. McKinsey Global Survey ma’lumotlariga ko‘ra, kompaniyalarning 88 foizi kamida bitta funksiyada AI dan foydalanmoqda. Biroq, moliyaviy foyda ko‘rsatkichlari har xil: ko‘pchilik kompaniyalar hali ham sezilarli daromad yoki xarajat kamayishini ko‘rmayapti.

PwC Global CEO Survey 2026 (4454 nafar rahbar, 95 ta mamlakat) natijalariga ko‘ra, faqat 12 foiz rahbar AI orqali ham xarajat kamayishi, ham daromad o‘sishini qayd etgan. 56 foiz esa hech qanday moliyaviy foyda ko‘rmagan. Deloitte “The State of AI in the Enterprise 2026” hisobotida esa xodimlarning AI ga kirish imkoni 2025-yilda 50 foizga oshgan, ammo faqat 20 foiz kompaniya daromadni oshirishga erishgan (74 foiz kelajakda umid qilmoqda).

Ushbu tezisning maqsadi – AI ning biznesga moliyaviy-statistik ta’sirini global va O‘zbekiston misollarida tahlil qilish hamda diplom ishi uchun amaliy tavsiyalar berishdir. Vazifalar: global hisobotlarni solishtirish, ROI va EBIT ko‘rsatkichlarini baholash, O‘zbekiston holatini o‘rganish. Tadqiqot ob’ekti – global va mahalliy biznes, predmeti esa AI ning xarajat, daromad va foydaga ta’siri.

Aktualilik shundaki, AI 2030-yilga borib global iqtisodiyotga 15,7 trillion dollar qo‘shishi mumkin (PwC prognozi), ammo bu foyda faqat “high performers” (yuqori samarali kompaniyalar) tomonidan olinadi. O‘zbekistonda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” va yangi AI Strategiyasi doirasida bu imkoniyatlardan foydalanish dolzarb masala hisoblanadi.

Nazariy asoslar va adabiyot sharhi. Sun’iy intellekt – bu mashina o‘rganishi, neyron tarmoqlar va agentik tizimlar orqali inson aqliga yaqin qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Moliyaviy jihatdan AI ning qiymati quyidagilarda namoyon bo‘ladi: jarayonlarni avtomatlashtirish, ma’lumotlar tahlili va shaxsiy takliflar.

McKinsey 2025-yil hisobotiga ko‘ra, yuqori samarali kompaniyalar (6 foiz) AI orqali EBIT ning 5 foiz va undan ko‘p qismini olishmoqda, oddiy kompaniyalarga nisbatan 3 baravar ko‘proq workflow (jarayonlarni) qayta

loyihalashtirishadi. Deloitte hisobotida esa investitsiyalar oshgan, ammo to‘liq ROI (investitsiya qaytishi) 2–4 yil ichida erishiladi.

Adabiyotlar: McKinsey “The State of AI 2025”, Deloitte “State of AI in the Enterprise 2026”, PwC Global CEO Survey 2026, Gartner AI Spending Forecast 2026 va O‘zbekistonning “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi.

Global bozor va investitsiyalar

Gartner ma’lumotlariga ko‘ra, 2026-yilda AI xarajatlari 2,52 trillion dollarga yetadi (44 % o‘sish). Statista bo‘yicha AI bozori hajmi 2026-yilda 347 milliard dollarni tashkil qiladi. Bu raqamlar biznesning moliyaviy strategiyasini tubdan o‘zgartirmoqda.

Tahlil: Yuqori samarali kompaniyalar (McKinsey bo‘yicha 6 %) workflow ni qayta loyihalashtirish, rahbarlik nazorati va KPI monitoring orqali 3 baravar ko‘proq foyda oladi. Masalan, software engineering va ishlab chiqarishda xarajat 20–50 % ga kamayadi.

Moliya sohasidagi maxsus ta’sir

Bank va fintechda AI fraud detection orqali yo‘qotishlarni 40–60 % ga kamaytiradi. Real-time monitoring xarajatlarni 26–31 % ga tushiradi. Biroq, kichik biznes uchun yuqori infratuzilma xarajatlari ROI ni sekinlashtirmoqda.

Salbiy moliyaviy ta’sirlar

Ish o‘rinlari qisqarishi: 2030-yilga 800 million ish o‘rni avtomatlashtirilishi mumkin.

Investitsiya xarajati: AI ni joriy etish qimmat (mutaxassislar va serverlar).

ROI yetishmasligi: 56 % kompaniyalar hali foyda ko‘rmagan (PwC).

O‘zbekistonda AI ning moliyaviy-statistik holati. O‘zbekistonda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida raqamli iqtisodiyot YaIMning 8,7 % ini tashkil qiladi (2023). Maqsad – 2030-yilga 30 % dan ortiq. UNDP hisobotiga ko‘ra, AI iqtisodiyotga 10 milliard dollar qo‘shishi va 430 ming ish o‘rni yaratishi mumkin.

AI Strategiyasi (2024–2025) bo‘yicha:

AI asosidagi dasturiy ta’minot va xizmatlar hajmi 1,5 milliard dollarga yetishi kerak.

Hukumat AI Readiness Indexda 70-o‘ringa ko‘tarildi.

50 million dollarlik foizsiz kredit ajratilgan (2025-yildan).

Moliyaviy sektorda: Kapitalbank va Ipoteka-bank fraud detection va kredit scoringda AI qo‘llamoqda (xarajat 20–40 % kamaygan). Chakana savdoda Korzin.uz tavsiya tizimlari savdoni oshirmoqda. Biroq, mutaxassislar yetishmasligi (57,9 % biznesda asosiy to‘siq) va infratuzilma muammolari qolmoqda. Xususiy

sektorda 57,9 % kompaniya AI ni qo‘llagan, ammo investitsiya past (52,6 % – 10 ming dollardan kam).

Xulosa va ilmiy-amaliy tavsiyalar. Sun’iy intellekt biznesning moliyaviy ko‘rsatkichlarini (EBIT +5 %, profit margin o‘sishi, xarajat –20–50 %) sezilarli yaxshilaydi. Biroq, faqat 12–39 % kompaniyalar bu foydani ko‘rmoqda. O‘zbekistonda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” doirasida moliya va savdo sohasida AI ni joriy etish orqali 2030-yilga 1 milliard dollarlik qo‘shimcha foyda olish mumkin.

Amaliy tavsiyalar (moliyaviy jihatdan):

ROI ni o‘lchash uchun KPI tizimini joriy eting (cost savings, revenue uplift, EBIT contribution).

Xodimlarni qayta o‘qitishga byudjet ajrating (Deloitte: skills gap – asosiy muammo).

Agentik AI va fraud detectiondan boshlang (banklar uchun 2–4 baravar samara).

Davlat siyosati: superkompyuterlar va soliq imtiyozlari orqali infratuzilmani rivojlantiring.

Risklarni boshqaring: ma’lumotlar maxfiyligi va biasni oldini oling.

Adabiyotlar ro‘yxati (asosiy manbalar):

McKinsey “The State of AI 2025”.

Deloitte “The State of AI in the Enterprise 2026”.

PwC Global CEO Survey 2026.

Gartner AI Spending Forecast 2026.

UNDP “Digital Economy of Uzbekistan” 2025.

TADQIQOTNING NAZARIY DARAJASINI BILISH USULLARI VA SHAKLLARI

Kallibekova Ayzada
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti

Tadqiqotning nazariy darajasi ilmiy bilish jarayonining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu darajada tadqiqotchi o‘rganilayotgan obyekt yoki hodisaning ichki mohiyatini, umumiy qonuniyatlarini va rivojlanish mexanizmlarini aniqlashga harakat qiladi. Nazariy daraja amaliy ma’lumotlarga asoslangan holda umumlashtirish, tahlil qilish va yangi ilmiy xulosalar chiqarish jarayonini o‘z ichiga oladi.

Nazariy darajani bilish usullari turli ilmiy metodlar orqali amalga oshiriladi. Eng muhim usullardan biri bu abstraksiyalash hisoblanadi. Abstraksiyalash

jarayonida tadqiqotchi murakkab hodisalardan asosiy, muhim belgilarni ajratib oladi va ikkinchi darajali jihatlarni vaqtincha chetga suradi. Bu usul orqali obyektning mohiyati yanada aniqroq ochib beriladi.

Keyingi muhim usul – tahlil va sintezdir. Tahlil deganda, o‘rganilayotgan obyektni alohida qismlarga ajratib, ularni mustaqil ravishda o‘rganish tushuniladi. Sintez esa bu qismlarni yana birlashtirib, yaxlit tizim sifatida tahlil qilishdir. Ushbu ikki usul bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, nazariy tadqiqotlarda keng qo‘llaniladi.

Induksiya va deduksiya usullari ham nazariy darajani bilishda muhim ahamiyatga ega. Induksiya alohida faktlardan umumiy xulosalarga kelishni anglatadi. Masalan, bir nechta kuzatuvlar asosida umumiy qonuniyat aniqlanadi. Deduksiya esa umumiy bilimlardan kelib chiqib, alohida holatlarni tushuntirishdir. Bu usullar ilmiy tafakkurning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi.

Modellashtirish usuli ham nazariy tadqiqotlarda keng qo‘llaniladi. Bu usul orqali real obyektning soddalashtirilgan modeli yaratiladi va shu model asosida tadqiqot olib boriladi. Modellashtirish ayniqsa iqtisodiyot, texnika va tabiiy fanlarda samarali natijalar beradi.

Nazariy darajani bilish shakllari ham turlicha bo‘lishi mumkin. Birinchi shakl – ilmiy tushunchalar tizimini shakllantirishdir. Tushunchalar yordamida obyektning asosiy belgilarini ifodalash mumkin bo‘ladi. Masalan, iqtisodiyotda “bozor”, “talab”, “taklif” kabi tushunchalar muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchi shakl – gipotezalar ilgari surishdir. Gipoteza – bu ilmiy asoslangan taxmin bo‘lib, u keyinchalik tajriba yoki kuzatish orqali tekshiriladi. Gipotezalar ilmiy tadqiqotning rivojlanishiga turtki beradi.

Nazariy tadqiqotlarning yana bir muhim shakli – ilmiy nazariya yaratishdir. Nazariya ko‘plab faktlar va gipotezalarni umumlashtiradi va muayyan hodisani chuqur tushuntirib beradi. Yaxshi nazariya amaliyot bilan tasdiqlanadi va keng qo‘llaniladi.

Ilmiy qonunlar ham nazariy darajaning muhim elementidir. Qonunlar obyektlar o‘rtasidagi barqaror va takrorlanuvchi bog‘liqliklarni ifodalaydi. Ular ilmiy bilimlarning eng yuqori umumlashtirilgan shakli hisoblanadi.

Nazariy darajani bilishda mantiqiy fikrlash katta ahamiyatga ega. Mantiqiy tahlil, taqqoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish orqali tadqiqotchi yanada aniq va asosli xulosalarga keladi. Shuningdek, tarixiy va mantiqiy yondashuvlarning uyg‘unligi ham muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy ilm-fanda nazariy tadqiqotlar axborot texnologiyalari bilan ham chambarchas bog‘liq. Kompyuter modellashtirish, sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar tahlili nazariy izlanishlarning yangi bosqichga chiqishiga yordam bermoqda.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqotning nazariy darajasini bilish usullari va shakllari ilmiy izlanishlarning asosi hisoblanadi. Ushbu usullar yordamida tadqiqotchi murakkab hodisalarni chuqur anglaydi, yangi bilimlar yaratadi va ilm-fan rivojiga hissa qo‘shadi. Nazariy daraja amaliy tadqiqotlar uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi va ilmiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri hisoblanadi.rligi oshadi.

TEXNOLOGIYALAR VA ELEKTRON KOMMUNIKATSIYALAR TRANSFORMATSIYASI DAVRIDA RAQAMLI IQTISODIYOT: IMKONIYATLAR VA GLOBAL QIYINCHILIKLAR TAHLILI

Xoshimov Maqsudbek
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Raqamli iqtisodiyot yo‘nalishi
Email: xoshimovmaqsudbekbaxodirovich@gmail.com
Telefon raqam: +998772652878

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tadqiqotda raqamli iqtisodiyotning XXI asrdagi xususiyatlari, uning shakllanishida zamonaviy texnologiyalar va elektron kommunikatsiyalarning o‘rni atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqot davomida raqamli transformatsiyaning iqtisodiy o‘sish drayveri sifatidagi ahamiyati, sun’iy intellekt, blokcheyn va buyumlar interneti (IoT) kabi texnologiyalarning biznes modellarini tubdan o‘zgartirishi ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, raqamli iqtisodiyot tizimidagi xavfsizlik, ma’lumotlar himoyasi va raqamli tengsizlik kabi asosiy muammolar ko‘rib chiqilib, ularni bartaraf etish hamda sohani rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, AKT, elektron kommunikatsiyalar, sun’iy intellekt, blokcheyn, buyumlar interneti, raqamli marketing, kiberxavfsizlik, iqtisodiy transformatsiya.

Аннотация. В данном научном исследовании всесторонне проанализированы особенности цифровой экономики XXI века, а также роль современных технологий и электронных коммуникаций в её формировании. В ходе исследования научно обосновано значение цифровой трансформации как драйвера экономического роста, а также показано, каким образом такие технологии, как искусственный интеллект, блокчейн и Интернет вещей (IoT), коренным образом изменяют бизнес-модели.

Кроме того, рассмотрены основные проблемы цифровой экономики, включая вопросы безопасности, защиты данных и цифрового неравенства, а также предложены практические рекомендации по их решению и дальнейшему развитию данной сферы.

Ключевые слова: цифровая экономика, ИКТ, электронные коммуникации, искусственный интеллект, блокчейн, Интернет вещей, цифровой маркетинг, кибербезопасность, экономическая трансформация.

Abstract. This scientific study provides a comprehensive analysis of the key characteristics of the digital economy in the 21st century, as well as the role of modern technologies and electronic communications in its formation. The research substantiates the significance of digital transformation as a major driver of economic growth and highlights how technologies such as artificial intelligence, blockchain, and the Internet of Things (IoT) fundamentally reshape business models.

In addition, the study examines major challenges within the digital economy system, including cybersecurity, data protection, and digital inequality, and proposes practical recommendations for addressing these issues and fostering further development of the sector.

Keywords: digital economy, ICT, electronic communications, artificial intelligence, blockchain, Internet of Things, digital marketing, cybersecurity, economic transformation.

Kirish. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi iqtisodiy munosabatlarning virtual makonga ko‘chishi va raqamli texnologiyalarning barcha sohalarga shiddat bilan kirib kelishi bilan xarakterlanadi. Raqamli iqtisodiyot tushunchasi ilk bor 1995-yilda Don Tapscott tomonidan muomalaga kiritilgan bo‘lib, u tarmoqli intellekt asosida iqtisodiy jarayonlarning sifat jihatidan yangilanishini anglatadi. Bugungi kunda bu iqtisodiy model shunchaki ma’lumotlarni raqamlashtirish emas, balki jamiyatning yashash va ishlash tarzini tubdan o‘zgartiruvchi xususiyatga ega bo‘ldi.

Jahon iqtisodiyotida raqamli sektorning ulushi yiliga o‘rtacha 20 foizga o‘sib bormoqda, bu esa an’anaviy tarmoqlardagi o‘sish sur’atlaridan bir necha barobar yuqoridir. Rivojlangan mamlakatlar yalpi ichki mahsulotida raqamli iqtisodiyot ulushi 7-11 foizga yetgan bo‘lsa, raqamli xizmatlar eksporti yuzlab milliard dollarlik aylanmalarni tashkil etmoqda. Mazkur tezisda raqamli iqtisodiyotning nazariy asoslari, texnologik drayverlari va mavjud to‘siqlar manbalar asosida tizimli tahlil qilinadi.

Raqamli iqtisodiyot tushunchasi va mohiyati. Raqamli iqtisodiyot – bu raqamli texnologiyalar va elektron kommunikatsiyalar yordamida amalga oshiriladigan iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy faoliyatlarning keng qamrovli majmuidir. Uning asosi sifatida axborotning raqamlashtirilishi va ushbu ma’lumotlarning iqtisodiy o‘sishning asosiy omili sifatida e’tirof etilishi xizmat

qiladi. Ushbu tizim elektron tijorat, raqamli moliya (fintex), bulutli xizmatlar va raqamli kontent ishlab chiqarishni o‘z ichiga oladi.

Raqamli iqtisodiyotning boshqa iqtisodiy modellardan farqi shundaki, unda ishlab chiqarish va boshqarishning asosiy omili raqamli ko‘rinishdagi ma’lumotlardir. Bu esa tranzaksion xarajatlarni kamaytirish, xizmatlarga kirishni osonlashtirish va foydalanuvchilar tajribasini (user experience) yaxshilash imkonini beradi. Jahon banki ekspertlarining ta’kidlashicha, yuqori tezlikdagi internet foydalanuvchilari sonining har 10 foizga ortishi milliy iqtisodiyotlar YAIMining o‘rtacha 0.4-1.4 foizga o‘sishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy texnologiyalarning iqtisodiy transformatsiyadagi roli. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri innovatsion texnologiyalarning integratsiyalashuviga bog‘liq. Ayniqsa, sun’iy intellekt (SI), blokcheyn va buyumlar interneti (IoT) bu jarayonda markaziy o‘rin tutadi.

Blokcheyn texnologiyasi moliyaviy tranzaksiyalarning shaffofligini ta’minlash bilan birga, vositachilar rolini kamaytiradi, bu esa o‘z navbatida xarajatlarni pasaytiradi. Masalan, hisob-kitoblarga ko‘ra, mulk huquqini ro‘yxatga olishda blokcheyn tizimining joriy etilishi yiliga milliardlab dollar tejashga imkon beradi. Shuningdek, u intellektual mulk himoyasi va mualliflik huquqlarini boshqarishda yangi platformalarni taqdim etadi.

Sun’iy intellekt esa katta hajmdagi ma’lumotlarni (Big Data) tahlil qilish orqali biznes jarayonlarini avtomatlashtirish, sotuvlar prognozini amalga oshirish va mijozlarga moslashtirilgan xizmatlar ko‘rsatish imkonini beradi. Ishlab chiqarish sohasida SI texnologiyalari monitoringni yaxshilash va xarajatlarni qisqartirishga xizmat qilmoqda.

Buyumlar interneti (IoT) to‘rtinchi sanoat inqilobining asosi sifatida material dunyo predmetlarini internet orqali birlashtirib, ishlab chiqarish samaradorligini keskin oshiradi. Masalan, aqlli logistika va port tizimlarida IoT qo‘llanilishi o‘tkazuvchanlik qobiliyatini sezilarli darajada (masalan, Gamburg portida 178 foizga) oshirishga olib kelgan.

Elektron kommunikatsiyalarning ahamiyati. Elektron kommunikatsiyalar raqamli iqtisodiyotning texnik infratuzilmasini shakllantiradi. Bugungi kunda an’anaviy aloqa vositalaridan virtual va gibrid aloqa formatlariga o‘tish kuzatilmoqda. 5G va 6G kabi yangi avlod tarmoqlari ma’lumotlarni uzatish tezligini 10 Gbit/s dan 1 Tbps gacha oshirish orqali virtual va real dunyoning sinxronlashuvini ta’minlaydi.

Infratuzilma barqarorligi raqamli iqtisodiyot uchun hayotiy muhimdir. Masalan, energiya ta’minotidagi uzilishlar davrida GPON texnologiyasining qo‘llanilishi tarmoqning uzluksiz ishlashini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi.

Zamonaviy elektron kommunikatsiya tarmoqlari nafaqat ma’lumot uzatish, balki ta’lim, sog‘liqni saqlash (telemeditsina) va elektron hukumat tizimlarining samarali ishlashi uchun transport vazifasini bajaradi.

Raqamli iqtisodiyotdagi asosiy muammolar. Raqamli transformatsiya sharoitida qator tizimli muammolar ham yuzaga kelmoqda. Birinchidan, kiberxavfsizlik va ma’lumotlar himoyasi masalasi eng dolzarb muammodir. Elektron kommunikatsiyalar rivojlangani sari, tizimlarning tashqi va ichki stimullarga nisbatan barqarorligini ta’minlash zaruriyati ortmoqda.

Ikkinchidan, raqamli tengsizlik (digital divide) muammosi mavjud bo‘lib, u texnologiyalarga ega va ega bo‘lmagan mamlakatlar yoki aholi qatlamlari o‘rtasidagi tafovutning kengayishiga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, an’anaviy mehnat bozori raqobatga bardosh bera olmasligi va mutaxassislar malakasini yangilash zaruriyati ijtimoiy disbalansni keltirib chiqarishi xavfi bor. Shuningdek, blokcheyn tizimlaridagi anonimlik kabi texnik xususiyatlar ba’zan huquqiy tartibga solishda murakkabliklar yaratadi.

Yangi imkoniyatlar va istiqbollar. Raqamli iqtisodiyot biznes modellarni tubdan yangilamoqda. Birgalikda foydalanish iqtisodiyoti (sharing economy) va peer-to-peer platformalari resurslardan yanada samarali foydalanishga yo‘l ochmoqda. Masofaviy ta’lim tizimlari, xususan, platformalar orqali millionlab insonlarning sifatli bilim olish imkoniyati kengaydi.

Kelajakda raqamli iqtisodiyotning ta’siri sog‘liqni saqlash, “aqlli shaharlar” va yashil iqtisodiyot kabi sohalarda yanada ortadi. Texnologik innovatsiyalar, xususan, VR (virtual reallik) va AR (to‘ldirilgan reallik) turizm va ishlab chiqarishda yangi foydalanuvchi tajribalarini yaratib, iqtisodiy faollikni yangi bosqichga olib chiqadi.

Xulosa. Raqamli iqtisodiyot yangi texnologik eraning mahsuli sifatida global miqyosda iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni o‘zgartiruvchi asosiy kuchga aylandi. Elektron kommunikatsiyalar va zamonaviy texnologik yechimlar biznes samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va global integratsiyani ta’minlash uchun mislsiz imkoniyatlar taqdim etmoqda. Shuning bilan birga, kiberxavfsizlik, huquqiy tartibga solish va raqamli savodxonlikni oshirish kabi masalalar strategik ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev, U. M. (2024). The importance of artificial intelligence in the development of the digital economy. “Raqamli iqtisodiyot” ilmiy-elektron jurnali .
2. Ayupov, R. H., & Boltaboeva, G. R. (2024). Raqamli iqtisodiyot asoslari . Toshkent Moliya instituti.

3. Lei Xia, Baghaie, S., & Sajadi, S. M. (2024). The digital economy: Challenges and opportunities in the new era of technology and electronic communications. Ain Shams Engineering Journal , 15(1). https://doi.org/10.1016/j.asej.2023.102411.
4. Rakhmatullaeva, D. O. (2022). Analysis of digitalization of the economy of the Republic of Uzbekistan. Texas Journal of Multidisciplinary Studies , 14, 88-91.
5. Skybun, B. O. (2025). Electronic communications: Between technological capabilities and socio-economic needs. SCIENTIA: Collection of Scientific Papers .
6. Zenodo. (2024). Raqamli iqtisodiyot tushunchasi va uning rivojlanish bosqichlari. Volume-5, Issue-6 .

RAQAMLI IQTISODIYOTNING IQTISODIY TAHLILI: ZAMONAVIY RIVOJLANISH MODELLARI VA SAMARADORLIK OMILLARI

Sirojiddinov Shoxruxbek
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Raqamli iqtisodiyot yo‘nalishi
Email: sirojiddinovshohruh005@gmail.com
Telefon raqam: +998958779545

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisda raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy mohiyati, uning shakllanish bosqichlari va zamonaviy iqtisodiy tizimdagi o‘rni kompleks yondashuv asosida tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida raqamli texnologiyalarning ishlab chiqarish samaradorligiga, bozor mexanizmlarining takomillashuviga va iqtisodiy o‘sish jarayonlariga ko‘rsatayotgan ta’siri chuqur o‘rganildi.

Shuningdek, raqamli iqtisodiyotning asosiy elementlari – sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), bulutli hisoblash, blokcheyn va elektron tijorat tizimlarining iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi roli ilmiy asosda yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot nafaqat texnologik innovatsiyalar majmui, balki iqtisodiy tizimni transformatsiyalovchi strategik omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Bundan tashqari, raqamli iqtisodiyot sharoitida yuzaga keladigan muammolar – raqamli tafovut, kiberxavfsizlik tahdidlari va ma’lumotlar himoyasi masalalari tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, iqtisodiy tahlil, innovatsiya, Big Data, sun’iy intellekt, raqamli transformatsiya, iqtisodiy samaradorlik, elektron tijorat, kiberxavfsizlik.

Аннотация. В данной научной работе представлен комплексный экономический анализ цифровой экономики, её сущности, этапов формирования и роли в современной экономической системе. В рамках исследования подробно рассмотрено влияние цифровых технологий на повышение эффективности производства, совершенствование рыночных механизмов и процессы экономического роста.

Особое внимание уделено роли ключевых элементов цифровой экономики, таких как искусственный интеллект, большие данные (Big Data), облачные вычисления, блокчейн и электронная коммерция, в повышении экономической эффективности. Результаты исследования показывают, что цифровая экономика выступает не только как совокупность технологических инноваций, но и как стратегический фактор трансформации экономической системы.

Кроме того, проанализированы основные проблемы цифровой экономики, включая цифровое неравенство, угрозы кибербезопасности и вопросы защиты данных, а также предложены практические рекомендации по их решению.

Ключевые слова: цифровая экономика, экономический анализ, инновации, большие данные (Big Data), искусственный интеллект, цифровая трансформация, экономическая эффективность, электронная коммерция, кибербезопасность.

Abstract. This study provides a comprehensive economic analysis of the digital economy, examining its nature, stages of development, and role in the modern economic system. The research explores the impact of digital technologies on improving production efficiency, enhancing market mechanisms, and driving economic growth.

Special attention is given to the role of key components of the digital economy, such as artificial intelligence, Big Data, cloud computing, blockchain, and e-commerce, in increasing economic efficiency. The findings indicate that the digital economy is not only a set of technological innovations but also a strategic factor in the transformation of the economic system.

In addition, the study analyzes major challenges of the digital economy, including digital inequality, cybersecurity risks, and data protection issues, and proposes practical recommendations to address them.

Keywords: digital economy, economic analysis, innovation, Big Data, artificial intelligence, digital transformation, economic efficiency, e-commerce, cybersecurity.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish sharoitida raqamli iqtisodiyot tushunchasi global iqtisodiy tizimning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ishlab chiqarish jarayonlari, xizmat ko‘rsatish sohasi va iqtisodiy boshqaruv mexanizmlarini tubdan o‘zgartirmoqda.

Raqamli iqtisodiyot – bu ma’lumotlar asosiy ishlab chiqarish resursi sifatida namoyon bo‘ladigan, iqtisodiy faoliyat raqamli texnologiyalar orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy tizimdir. Ushbu tizimda iqtisodiy jarayonlar yuqori tezlik, aniqlik va samaradorlik bilan amalga oshiriladi.

Bugungi kunda rivojlangan davlatlar raqamli iqtisodiyot orqali iqtisodiy o‘sishni jadallashtirib, global raqobatda ustunlikka erishmoqda. Shu bois raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy tahlilini amalga oshirish, uning samaradorligini baholash va rivojlanish istiqbollarini aniqlash muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Raqamli iqtisodiyotning nazariy asoslari va iqtisodiy mohiyati

Raqamli iqtisodiyot iqtisodiy tizimning yangi shakli bo‘lib, unda axborot va bilim asosiy ishlab chiqarish omili sifatida qaraladi. Ushbu iqtisodiyotda iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar raqamli platformalar orqali amalga oshiriladi.

Raqamli iqtisodiyotning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- ma’lumotlarning strategik resursga aylanishi;
- iqtisodiy faoliyatning platformalashtirilishi;
- tranzaksiya xarajatlarining kamayishi;
- innovatsion faoliyatning kuchayishi.

Mazkur xususiyatlar iqtisodiy tizimning samaradorligini oshirib, yangi iqtisodiy modellarni shakllantiradi.

Raqamli texnologiyalarning iqtisodiy samaradorlikka ta’siri

Raqamli texnologiyalar iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Sun’iy intellekt ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirib, inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytiradi.

Big Data texnologiyalari katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali strategik qarorlar qabul qilishni osonlashtiradi. Bu esa korxonalarning raqobatbardoshligini oshiradi.

Bulutli hisoblash texnologiyalari esa IT infratuzilmasiga katta investitsiya talab qilmasdan yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi. Elektron tijorat tizimlari orqali bozorlarga kirish osonlashib, iqtisodiy faoliyat kengayadi.

Raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy o‘sishga ta’siri

Raqamli iqtisodiyot iqtisodiy o‘sishning muhim drayveri hisoblanadi. U ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va

innovatsion faoliyatni rivojlantirish orqali iqtisodiy o‘sishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Raqamli transformatsiya natijasida iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida samaradorlik oshib, resurslardan foydalanish darajasi yaxshilanadi. Bu esa iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Muammolar va cheklovlar

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bilan bir qatorda qator muammolar ham mavjud:

- raqamli tafovut;
- kiberxavfsizlik tahdidlari;
- ma’lumotlar maxfiyligi muammolari;
- infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish raqamli iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi uchun zarur hisoblanadi.

Rivojlanish istiqbollari

Kelgusida raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi quyidagi yo‘nalishlarda davom etadi:

- sun’iy intellekt va avtomatlashtirishning keng joriy etilishi;
- raqamli platformalar iqtisodiyotining kengayishi;
- innovatsion faoliyatning rivojlanishi;
- global iqtisodiy integratsiyaning kuchayishi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, raqamli iqtisodiyot zamonaviy iqtisodiy tizimning asosiy rivojlanish yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalar iqtisodiy samaradorlikni oshirib, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtiradi.

Uchinchidan, raqamli iqtisodiyot innovatsion faoliyatni rag‘batlantirib, yangi iqtisodiy modellarni shakllantiradi.

To‘rtinchidan, raqamli tafovut va kiberxavfsizlik muammolari ushbu jarayonning asosiy cheklovchi omillari hisoblanadi.

Beshinchidan, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot iqtisodiy tizimning transformatsiyasini ta’minlab, barqaror iqtisodiy o‘sish va global raqobatbardoshlikni oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi farmoni.
2. Tapscott, D. (1995). The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. McGraw-Hill.
3. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.
4. Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W. Norton & Company.
5. Porter, M. E. (2001). Strategy and the Internet. Harvard Business Review.
6. McKinsey Global Institute (2023). The Future of Digital Economy. McKinsey & Company.
7. World Economic Forum (2023). Global Competitiveness Report. Geneva.
8. OECD (2022). Digital Economy Outlook. Paris.
9. UNCTAD (2023). Digital Economy Report. United Nations.
10. International Data Corporation (IDC) (2024). Worldwide Digital Transformation Spending Guide.
11. Gartner Inc. (2023). Top Strategic Technology Trends. Stamford.
12. Statista Research Department (2024). Digital Economy Statistics.
13. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi (2024). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivoji bo‘yicha statistik to‘plam. Toshkent.
14. Yusupov, R.A., Toshmatov, J.O. (2023). Raqamli iqtisodiyotda innovatsion texnologiyalar. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, №3.
15. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell.

RAQAMLI INFRASTRUKTURA VA SHAHAR TADBIRKORLIK DARAJASI: INSTITUTSIONAL VA TEXNOLOGIK TRANSFORMATSIYA OMILLARI

Xolmurodov Farrux
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Raqamli iqtisodiyot yo‘nalishi
Email: xolmurodov2818@gmail.com
Telefon raqam: +998885582818

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisda raqamli infratuzilmaning shakllanishi va rivojlanish darajasi bilan shahar iqtisodiyotida tadbirkorlik faolligi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik institutsional va texnologik yondashuvlar asosida chuqur tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida keng polosali internet, mobil aloqa tarmoqlari, ma’lumotlar markazlari, bulutli hisoblash texnologiyalari hamda raqamli platformalarning iqtisodiy tizimdagi transformatsion roli o‘rganildi.

Shuningdek, raqamli infratuzilmaning tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, axborot assimetriyasini qisqartirish, bozor mexanizmlarini takomillashtirish va innovatsion faoliyatni rag‘batlantirishdagi o‘rni ilmiy asosda yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli infratuzilma nafaqat texnologik baza, balki iqtisodiy o‘sishning institutsional katalizatori sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Bundan tashqari, raqamli tafovut, kiberxavfsizlik, infratuzilmaning notekis rivojlanishi kabi tizimli muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo‘yicha strategik takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: raqamli infratuzilma, shahar iqtisodiyoti, tadbirkorlik, institutsional rivojlanish, innovatsiya, raqamli platformalar, kiberxavfsizlik, iqtisodiy transformatsiya.

Аннотация. В данной научной работе анализируется взаимосвязь между уровнем развития цифровой инфраструктуры и предпринимательской активностью в городских условиях на основе институционального и технологического подходов. В рамках исследования подробно рассмотрены функциональная роль широкополосного интернета, мобильных сетей, центров обработки данных, облачных технологий и цифровых платформ в трансформации экономической системы.

Особое внимание уделено влиянию цифровой инфраструктуры на снижение транзакционных издержек, уменьшение информационной асимметрии, совершенствование рыночных механизмов и стимулирование инновационной деятельности. Результаты исследования показывают, что цифровая инфраструктура выступает не только как технологическая база, но

и как институциональный катализатор экономического роста и развития предпринимательства.

Кроме того, проанализированы ключевые проблемы, такие как цифровое неравенство, кибербезопасность и неравномерность развития инфраструктуры, а также предложены стратегические рекомендации по их преодолению.

Ключевые слова: цифровая инфраструктура, городская экономика, предпринимательство, институциональное развитие, инновации, цифровые платформы, экономическая трансформация, кибербезопасность, цифровое неравенство.

Abstract. This study examines the relationship between the level of digital infrastructure development and entrepreneurial activity in urban environments using institutional and technological approaches. The research explores the functional role of broadband internet, mobile networks, data centers, cloud computing, and digital platforms in transforming the economic system.

Special attention is given to the impact of digital infrastructure on reducing transaction costs, minimizing information asymmetry, improving market mechanisms, and stimulating innovation. The findings suggest that digital infrastructure serves not only as a technological foundation but also as an institutional catalyst for economic growth and entrepreneurial development.

Furthermore, the study analyzes key challenges such as digital inequality, cybersecurity risks, and uneven infrastructure development, and proposes strategic recommendations to address these issues.

Keywords: digital infrastructure, urban economy, entrepreneurship, institutional development, innovation, digital platforms, economic transformation, cybersecurity, digital divide.

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish paradigmasida raqamli transformatsiya jarayonlari hal qiluvchi o‘rin egallamoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi iqtisodiy tizimning barcha darajalarida – mikro, mezo va makro bosqichlarda – tub o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, raqamli infratuzilma zamonaviy iqtisodiyotning asosiy institutsional va texnologik ustunlaridan biri sifatida qaraladi.

Urbanizatsiya jarayonlari chuqurlashib borayotgan bugungi sharoitda shahar iqtisodiyoti innovatsiyalar, bilim va xizmatlarga asoslangan rivojlanish modeliga o‘tmoqda. Bu jarayonda raqamli infratuzilmaning rivojlanganligi tadbirkorlik faoliyatining intensivligi, sifati va diversifikatsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Raqamli infratuzilma nafaqat texnik vositalar majmui, balki iqtisodiy tizimda axborot oqimlarini boshqaruvchi va bozor mexanizmlarini takomillashtiruvchi

muhim institutsional mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu sababli uning rivojlanish darajasini tahlil qilish shahar tadbirkorligining evolyutsiyasini tushunishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Raqamli infratuzilmaning nazariy asoslari va iqtisodiy mohiyati

Raqamli infratuzilma – bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida shakllangan, iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan texnologik va institutsional elementlar majmuasidir. U iqtisodiy tizimda ma’lumotlar almashinuvi, tranzaksiyalarni amalga oshirish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlarini optimallashtiradi.

Zamonaviy iqtisodiy nazariyalarga ko‘ra, raqamli infratuzilma tranzaksiya xarajatlarini sezilarli darajada kamaytiradi. Bu esa yangi bozor segmentlarining shakllanishiga va iqtisodiy subyektlar o‘rtasidagi aloqalarning kengayishiga olib keladi. Shu bilan birga, axborot assimetriyasining kamayishi bozor samaradorligini oshiradi.

Raqamli infratuzilmaning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat:

- yuqori tezlikdagi internet tarmoqlari;
- mobil aloqa tizimlari;
- ma’lumotlar markazlari va bulutli platformalar;
- raqamli xizmatlar va platformalar ekotizimi.

Mazkur komponentlarning o‘zaro integratsiyasi iqtisodiy tizimning raqamli transformatsiyasini ta’minlaydi.

Raqamli infratuzilmaning shahar tadbirkorligiga ta’sir mexanizmlari

Raqamli infratuzilma shahar tadbirkorligiga bir nechta mexanizmlar orqali ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, u biznesni boshlash va yuritish xarajatlarini kamaytiradi. Ikkinchidan, axborotga kirish imkoniyatini kengaytirib, tadbirkorlik qarorlarini yanada asosli qilishga yordam beradi.

Raqamli platformalar orqali tadbirkorlar global bozorlarga chiqish imkoniyatiga ega bo‘lib, bu esa raqobat muhitini kuchaytiradi va mahsulot sifatini oshiradi. Shu bilan birga, elektron tijorat tizimlari bozorlarga kirishdagi institutsional to‘siqlarni kamaytiradi.

Bundan tashqari, raqamli infratuzilma xizmatlar sektorining rivojlanishiga kuchli turtki beradi. Bu esa iqtisodiyotning diversifikatsiyasiga va yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga olib keladi.

Innovatsion ekotizim va startap iqtisodiyoti

Raqamli infratuzilma innovatsion ekotizimning asosiy elementi sifatida namoyon bo‘ladi. Shahar hududlarida IT-parklar, texnoparklar, inkubatorlar va akseleratorlarning faoliyati innovatsion g‘oyalarni tijoratlashtirish imkonini beradi.

Startap iqtisodiyoti aynan raqamli infratuzilma mavjud bo‘lgan hududlarda tez rivojlanadi. Bunday biznes subyektlari yuqori moslashuvchanlikka ega bo‘lib, innovatsion mahsulot va xizmatlarni tezkor ishlab chiqish imkoniyatiga ega.

Natijada, innovatsion faoliyatning kuchayishi iqtisodiy o‘sishning yangi drayverlarini shakllantiradi.

Muammolar va tizimli cheklovlar. Raqamli infratuzilmaning rivojlanishiga qaramay, qator tizimli muammolar mavjud. Eng avvalo, hududlar o‘rtasidagi raqamli tafovut iqtisodiy imkoniyatlar tengsizligiga olib keladi.

Ikkinchidan, kiberxavfsizlik tahdidlari raqamli iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga jiddiy xavf tug‘diradi. Uchinchidan, raqamli savodxonlik darajasining pastligi texnologiyalardan samarali foydalanishni cheklaydi.

Mazkur muammolarni hal etish kompleks yondashuvni talab qiladi.

Strategik rivojlanish yo‘nalishlari. Raqamli infratuzilmani rivojlantirish uchun quyidagi strategik yo‘nalishlar muhim ahamiyatga ega:

- infratuzilmani hududiy jihatdan muvozanatli rivojlantirish;
- kiberxavfsizlik tizimini mustahkamlash;
- raqamli savodxonlikni oshirish;
- innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish;
- davlat va xususiy sektor hamkorligini rivojlantirish.

Xulosa. O‘tkazilgan ilmiy tahlillar asosida quyidagi konseptual xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, raqamli infratuzilma zamonaviy iqtisodiyotda tadbirkorlik rivojining asosiy institutsional omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, u tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish va axborot oqimlarini optimallashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshiradi.

Uchinchidan, raqamli infratuzilma innovatsion faoliyatni rag‘batlantirib, yangi iqtisodiy modellarni shakllantiradi.

To‘rtinchidan, shahar iqtisodiyotida raqamli infratuzilmaning rivojlanishi tadbirkorlik darajasini oshirib, iqtisodiy o‘sishni jadallashtiradi.

Beshinchidan, raqamli tafovut va kiberxavfsizlik muammolari ushbu jarayonning asosiy cheklovchi omillari hisoblanadi.

Shu bois, raqamli infratuzilmani rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, raqamli infratuzilma va shahar tadbirkorligi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik zamonaviy iqtisodiyotning strategik rivojlanish modeli sifatida qaralib, uning samarali boshqarilishi barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi farmoni.
2. Tapscott, D. (1995). The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. McGraw-Hill.
3. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.
4. Porter, M. E. (2001). Strategy and the Internet. Harvard Business Review.
5. Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W. Norton & Company.
6. World Economic Forum (2023). Global Competitiveness Report. Geneva.
7. McKinsey Global Institute (2023). The Future of Digital Economy and Urban Development.
8. International Telecommunication Union (ITU) (2024). Measuring Digital Development: ICT Development Index.
9. Gartner Inc. (2023). Top Strategic Technology Trends. Stamford.
10. Statista Research Department (2024). Digital Infrastructure and Urban Economy Statistics.
11. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi (2024). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivoji bo‘yicha statistik to‘plam. Toshkent.
12. Yusupov, R.A., Toshmatov, J.O. (2023). Raqamli iqtisodiyotda innovatsion texnologiyalar. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, №3.
13. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society. Wiley-Blackwell.
14. OECD (2022). Digital Economy Outlook. Paris.
15. UNCTAD (2023). Digital Economy Report. United Nations.

RAQAMLI IQTISODIYOTNI TUSHUNISH: MA'LUMOTLAR, VOSITALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR

Shukuraliyev Kamoliddin
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Raqamli iqtisodiyot yo'nalishi
Contacts: k4271409@gmail.com
+991(91)5880055

Annotatsiya. Ushbu tezisda raqamli iqtisodiyot tushunchasi, uning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, asosiy tarkibiy qismlari — ma'lumotlar, raqamli texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlarning roli keng yoritilgan. Zamonaviy iqtisodiyotda ma'lumotlar strategik resursga aylangan bo'lib, ular asosida samarali boshqaruv qarorlari qabul qilinadi. Tezisda sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar va bulutli texnologiyalarning iqtisodiyotga ta'siri, shuningdek raqamli iqtisodiyotning muammolari va istiqbollari batafsil tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, katta ma'lumotlar, sun'iy intellekt, innovatsiya, raqamli transformatsiya, ilmiy tadqiqot

Аннотация. В данной работе рассматривается цифровая экономика, её основные компоненты — данные, цифровые технологии и научные исследования. Анализируется влияние современных технологий на развитие экономики, а также рассматриваются проблемы и перспективы цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровая экономика, большие данные, искусственный интеллект, инновации

Abstract. This thesis examines the digital economy, including its key components such as data, digital technologies, and research. It highlights the importance of modern technologies in economic development and discusses challenges and future prospects.

Keywords: digital economy, big data, artificial intelligence, innovation

Kirish. XXI asrda raqamli iqtisodiyot global iqtisodiy rivojlanishning asosiy omillaridan biriga aylandi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining tez sur'atlar bilan rivojlanishi natijasida iqtisodiy jarayonlar tubdan o'zgardi. Internet, mobil aloqa, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga kirib bordi.

Raqamli iqtisodiyot — bu iqtisodiy faoliyatning raqamli texnologiyalar asosida amalga oshiriladigan shaklidir. Bu tizimda ma'lumotlar asosiy resurs sifatida qaraladi. An'anaviy iqtisodiyotda asosiy e'tibor ishlab chiqarishga

qaratilgan bo‘lsa, raqamli iqtisodiyotda axborot va bilimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda davlatlar va kompaniyalar raqamli transformatsiyani amalga oshirish orqali o‘z raqobatbardoshligini oshirishga intilmoqda. O‘zbekistonda ham “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida keng ko‘lamli islohotlar olib borilmoqda.

Mazkur tezisning maqsadi raqamli iqtisodiyotning mohiyatini ochib berish, uning asosiy elementlarini tahlil qilish va ilmiy tadqiqotlarning bu jarayondagi rolini ko‘rsatishdan iborat.

Asosiy qism. Raqamli iqtisodiyotning mohiyati va rivojlanish jarayoni

Raqamli iqtisodiyot — bu zamonaviy iqtisodiy tizim bo‘lib, unda asosiy jarayonlar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi. Ushbu iqtisodiyot turida an’anaviy ishlab chiqarish omillari (yer, mehnat, kapital) bilan bir qatorda ma’lumotlar va bilimlar ham muhim resurs sifatida qaraladi. Raqamli iqtisodiyotning shakllanishi internet va kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Dastlabki bosqichlarda raqamli texnologiyalar faqat ma’lumot almashish vositasi sifatida xizmat qilgan bo‘lsa, bugungi kunda ular iqtisodiy faoliyatning asosiy platformasiga aylangan. Elektron tijorat, raqamli bank xizmatlari, onlayn ta’lim va masofaviy ish tizimlari buning yaqqol misolidir. Ayniqsa, pandemiya davrida raqamli iqtisodiyotning ahamiyati yanada ortdi, chunki ko‘plab jarayonlar onlayn shaklga o‘tdi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi jamiyatning barcha sohalariga ta’sir ko‘rsatmoqda. U nafaqat iqtisodiy o‘sishni tezlashtiradi, balki boshqaruv tizimini ham takomillashtiradi. Masalan, elektron hukumat tizimlari orqali davlat xizmatlari yanada tezkor va shaffof bo‘lib bormoqda.

Ma’lumotlar (Data) – raqamli iqtisodiyotning asosi. Raqamli iqtisodiyotning eng muhim elementi bu — ma’lumotlardir. Hozirgi davrda ma’lumotlar “yangi neft” deb bejiz aytilmaydi. Chunki ular orqali katta iqtisodiy qiymat yaratiladi. Kompaniyalar va tashkilotlar o‘z faoliyatida katta hajmdagi ma’lumotlardan foydalanib, aniq va asoslangan qarorlar qabul qilmoqda.

Katta ma’lumotlar (Big Data) tushunchasi aynan shu jarayonda paydo bo‘lgan. Bu juda katta hajmdagi, tezkor va turli xil ma’lumotlar majmuasidir. Ularni an’anaviy usullar bilan qayta ishlash qiyin, shu sababli maxsus texnologiyalar qo‘llaniladi.

Ma’lumotlardan foydalanish quyidagi imkoniyatlarni beradi:

mijozlarning xulq-atvorini chuqur tahlil qilish

bozor talabini oldindan prognozlash

mahsulot va xizmatlarni individuallashtirish

biznes jarayonlarini optimallashtirish

Masalan, internet-do‘konlar mijozlarning oldingi xaridlariga qarab ularga mos mahsulotlarni tavsiya qiladi. Bu esa sotuv hajmini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ma’lumotlardan foydalanishda xavfsizlik masalasi ham dolzarbdir. Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, ularning noqonuniy tarqalishining oldini olish muhim vazifalardan biridir.

Raqamli texnologiyalar va vositalarning roli. Raqamli iqtisodiyotning samarali ishlashi zamonaviy texnologiyalar va vositalarga bog‘liq. Ular yordamida iqtisodiy jarayonlar avtomatlashtiriladi, tezlashtiriladi va samaradorligi oshiriladi. Sun’iy intellekt (Artificial Intelligence) bugungi kunda eng muhim texnologiyalardan biri hisoblanadi. U katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, naqshlarni aniqlash va prognozlar berishda qo‘llaniladi. Masalan, bank tizimlarida firibgarlikni aniqlash yoki tibbiyotda kasalliklarni tashxislashda sun’iy intellekt keng qo‘llanilmoqda. Bulutli texnologiyalar esa ma’lumotlarni saqlash va ularga masofadan kirish imkonini beradi. Bu esa korxonalarga katta infratuzilma xarajatlarisiz ishlash imkonini yaratadi. Bulutli xizmatlar yordamida kichik biznes ham katta kompaniyalar bilan raqobatlasha oladi.

Blockchain texnologiyasi esa tranzaksiyalarni xavfsiz va shaffof amalga oshirish imkonini beradi. Bu texnologiya ayniqsa moliya sohasida muhim ahamiyatga ega.Internet of Things (IoT) esa turli qurilmalarni bir-biri bilan bog‘lab, ma’lumot almashinuvi imkonini yaratadi. Masalan, aqlli uy tizimlari yoki sanoatdagi avtomatlashtirilgan qurilmalar bunga misol bo‘la oladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot zamonaviy dunyo taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biriga aylandi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida iqtisodiy jarayonlar tubdan o‘zgarib, yangi imkoniyatlar va yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, ma’lumotlarning strategik resurs sifatida ahamiyati keskin oshib, ularni to‘plash, qayta ishlash va tahlil qilish iqtisodiy samaradorlikning muhim omiliga aylangan.

Raqamli vositalar, xususan, sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar, bulutli texnologiyalar va boshqa innovatsion yechimlar ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish va boshqaruv tizimlarini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu esa korxona va tashkilotlarga tezkorlik, aniqlik va raqobatbardoshlikni ta’minlash imkonini bermoqda. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotlarning roli tobora ortib borib, ular orqali yangi texnologiyalar yaratilmoqda hamda mavjud tizimlar takomillashtirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi
2. O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi materiallari
3. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari
4. Raqamli iqtisodiyot asoslari – o‘quv qo‘llanma, Toshkent, 2022
5. Axborot texnologiyalari asoslari – o‘quv qo‘llanma, Toshkent, 2021
6. Zamonaviy iqtisodiyot nazariyasi – o‘quv qo‘llanma
7. Innovatsion iqtisodiyot – o‘quv qo‘llanma, Toshkent
8. Elektron tijorat asoslari – o‘quv qo‘llanma
9. Raqamli transformatsiya va boshqaruv – ilmiy maqolalar to‘plami
10. Ziyonet.uz elektron kutubxonasi materiallari
11. Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik bazasi
12. Gov.uz – davlat portali materiallari
13. Stat.uz rasmiy statistika ma’lumotlari
14. Tapscott, D. *The Digital Economy*
15. Brynjolfsson, E., McAfee, A. *The Second Machine Age*
16. Schwab, K. *The Fourth Industrial Revolution*
17. OECD. *Digital Economy Outlook*

RAQAMLI IQTISODIYOTNING SANOAT TUZILMASINI YANGILASH VA BARQAROR TADBIRKORLIK O‘SISHIGA TA’SIRI

Sag‘dullayev Nodirbek
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Raqamli iqtisodiyot yo‘nalishi
Email: sagdullayevnodirbek005@gmail.com
Telefon raqam: +998938755544

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisda raqamli iqtisodiyotning shakllanishi sharoitida sanoat tuzilmasining transformatsiyalashuvi hamda uning barqaror tadbirkorlik rivojiga ko‘rsatayotgan kompleks ta’siri tizimli va konseptual yondashuv asosida tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida zamonaviy raqamli texnologiyalar – sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (Big Data), bulutli hisoblash, blokchein va buyumlar interneti (IoT) ning sanoat tarmoqlariga integratsiyalashuvi va ularning iqtisodiy samaradorlikka ta’siri chuqur o‘rganildi.

Shuningdek, raqamli transformatsiya jarayonlarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish, innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni ilmiy asosda yoritildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli iqtisodiyot sanoatni

modernizatsiya qilish bilan birga, yangi institutsional va biznes modellarni shakllantirish orqali iqtisodiy tizimning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, sanoat tuzilmasi, innovatsion rivojlanish, barqaror tadbirkorlik, Big Data, sun’iy intellekt, IoT, raqamli transformatsiya, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация. В данной научной работе на системном и концептуальном подходе анализируется трансформация промышленной структуры в контексте формирования цифровой экономики и ее комплексное влияние на развитие устойчивого предпринимательства. В рамках исследования углубленно изучена интеграция современных цифровых технологий – искусственного интеллекта, больших данных (Big Data), облачных вычислений, блокчейна и Интернета вещей (IoT) – в промышленные сектора и их влияние на экономическую эффективность.

Также научно освещена роль процессов цифровой трансформации в повышении эффективности производства, снижении транзакционных издержек, стимулировании инновационной деятельности и обеспечении экономической стабильности. Результаты исследования показывают, что цифровая экономика, наряду с модернизацией промышленности, способствует устойчивому развитию экономической системы, формируя новые институциональные и бизнес-модели.

Ключевые слова: цифровая экономика, промышленная структура, инновационное развитие, устойчивое предпринимательство, Big Data, искусственный интеллект, IoT, цифровая трансформация, экономическая эффективность.

Abstract. This scientific thesis analyzes the transformation of the industrial structure in the context of the formation of the digital economy and its complex impact on sustainable entrepreneurship development based on a systematic and conceptual approach. Within the framework of the research, the integration of modern digital technologies - artificial intelligence, big data (Big Data), cloud computing, blockchain and the Internet of Things (IoT) into industrial sectors and their impact on economic efficiency were studied in depth.

Also, the role of digital transformation processes in increasing production efficiency, reducing transaction costs, stimulating innovative activity and ensuring economic stability was scientifically highlighted. The results of the study show that the digital economy, along with the modernization of industry, serves the sustainable development of the economic system by forming new institutional and business models.

Keywords: digital economy, industrial structure, innovative development, sustainable entrepreneurship, Big Data, artificial intelligence, IoT, digital transformation, economic efficiency.

Kirish. XXI asrning ikkinchi o‘n yilligidan boshlab jahon iqtisodiyotida yuz berayotgan strukturaviy o‘zgarishlar, avvalo, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Raqamli iqtisodiyot zamonaviy iqtisodiy tizimning muhim komponentiga aylanib, ishlab chiqarish jarayonlari, boshqaruv mexanizmlari hamda tadbirkorlik faoliyatining mazmunini tubdan o‘zgartirmoqda.

Global miqyosda “Industry 4.0” konsepsiyasi doirasida ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, robotlashtirish va sun’iy intellektga asoslangan boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali sanoat samaradorligini oshirishga erishilmoqda. Bu esa nafaqat ishlab chiqarish hajmining ortishiga, balki mahsulot sifati va raqobatbardoshligining oshishiga ham xizmat qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyotga o‘tish strategik rivojlanish yo‘nalishi sifatida belgilangan bo‘lib, sanoatni modernizatsiya qilish, innovatsion faoliyatni rivojlantirish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu bois raqamli iqtisodiyotning sanoat tuzilmasiga ta’siri va uning barqaror tadbirkorlik rivojidagi o‘rnini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Raqamli iqtisodiyotning nazariy asoslari va sanoatga ta’siri

Raqamli iqtisodiyot – bu axborot va bilim asosiy ishlab chiqarish omiliga aylangan, iqtisodiy faoliyat raqamli platformalar va texnologiyalar orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy tizimdir. Ushbu iqtisodiyot sharoitida ma’lumotlar strategik resurs sifatida namoyon bo‘lib, iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Sanoat tuzilmasining transformatsiyasi quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi:

- ishlab chiqarish jarayonlarining to‘liq yoki qisman avtomatlashtirilishi;
- ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sektorlarining konvergensiyasi;
- raqamli platformalar asosida yangi biznes modellarining shakllanishi;
- yuqori texnologiyali mahsulotlar ulushining ortishi.

Mazkur jarayonlar sanoatni yanada moslashuvchan va innovatsion tizimga aylantiradi.

Zamonaviy texnologiyalarning sanoat modernizatsiyasidagi roli

Zamonaviy texnologiyalar sanoat rivojining asosiy drayveri sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, sun’iy intellekt ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, nosozliklarni prognozlash va qaror qabul qilish jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beradi.

Big Data texnologiyalari esa katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali ishlab chiqarish va marketing strategiyalarini samarali shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa korxonalar faoliyatining samaradorligini oshiradi.

IoT texnologiyalari ishlab chiqarish uskunalarini o‘zaro bog‘lab, real vaqt rejimida monitoring qilish imkonini beradi. Natijada ishlab chiqarish jarayonlari shaffof va boshqariladigan tizimga aylanadi.

Bulutli hisoblash texnologiyalari esa biznes subyektlariga katta investitsiyalarsiz zamonaviy infratuzilmadan foydalanish imkonini yaratadi. Bu ayniqsa kichik va o‘rta biznes uchun muhim ahamiyatga ega.

Barqaror tadbirkorlik rivojida raqamli iqtisodiyotning o‘rni

Raqamli iqtisodiyot tadbirkorlik faoliyatining sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarilishiga olib kelmoqda. Elektron tijorat platformalari, raqamli marketing vositalari va fintech xizmatlari tadbirkorlarga global bozorlarga chiqish imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, startap ekotizimlarining rivojlanishi innovatsion loyihalarni qo‘llab-quvvatlab, yangi biznes g‘oyalarini amalga oshirishga xizmat qilmoqda.

Barqaror tadbirkorlik konsepsiyasi iqtisodiy samaradorlik bilan bir qatorda ekologik va ijtimoiy mas’uliyatni ham o‘z ichiga oladi. Raqamli texnologiyalar resurslardan samarali foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va energiya tejamkorligini ta’minlash orqali ekologik barqarorlikni qo‘llab-quvvatlaydi.

O‘zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonlari

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan islohotlar doirasida sanoatni modernizatsiya qilish bo‘yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi asosida davlat boshqaruvi, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarida raqamli texnologiyalar joriy etilmoqda.

Elektron hukumat tizimining rivojlanishi, IT-parklar tashkil etilishi va innovatsion infratuzilmaning kengaytirilishi sanoat samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa mamlakatning investitsion jozibadorligini oshirib, yangi ish o‘rinlari yaratishga yordam bermoqda.

Muammolar va istiqbolli yo‘nalishlar

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanish jarayonida qator muammolar mavjud bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

- raqamli savodxonlik darajasining yetarli emasligi;
- kiberxavfsizlik tahdidlarining ortib borishi;
- infratuzilmaning notekis rivojlanganligi;
- investitsiya va moliyaviy resurslarning cheklanganligi.

Kelgusida ushbu muammolarni hal etish orqali raqamli iqtisodiyotning potensialidan to‘liq foydalanish mumkin bo‘ladi.

Xulosa. Yuqoridagi ilmiy tahlillar asosida quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, raqamli iqtisodiyot sanoat tuzilmasini yangilashning asosiy omili sifatida namoyon bo‘lib, ishlab chiqarish jarayonlarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Ikkinchidan, zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi nafaqat ishlab chiqarish hajmini oshiradi, balki mahsulot sifati va raqobatbardoshligini ham kuchaytiradi.

Uchinchidan, raqamli transformatsiya tadbirkorlik faoliyatining yangi shakllarini yuzaga keltirib, kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

To‘rtinchidan, barqaror tadbirkorlik rivoji uchun raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bir qatorda ekologik va ijtimoiy omillarni ham hisobga olish zarur.

Beshinchidan, O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar sanoatni modernizatsiya qilish va iqtisodiy o‘sishni jadallashtirishga xizmat qilmoqda.

Shu bilan birga, kelgusida quyidagi strategik yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratish lozim:

- sanoatni to‘liq raqamlashtirish va avtomatlashtirish;
- innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish;
- raqamli infratuzilmani rivojlantirish;
- kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish;
- kiberxavfsizlikni ta’minlash.

Xulosa qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot sanoat rivojining yangi bosqichini boshlab beruvchi strategik omil bo‘lib, u iqtisodiy tizimning barqarorligi, raqobatbardoshligi va uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi farmoni.
2. Tapscott, D. (1995). The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. McGraw-Hill.
3. McKinsey Global Institute (2023). The Future of Work in the Digital Age.
4. World Economic Forum (2023). The Global Competitiveness Report.
5. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi (2024). AKT statistik to‘plam.
6. IDC (2024). Digital Transformation Report.

7. Statista (2024). Industry 4.0 Statistics.
8. Gartner (2023). Technology Trends.
9. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution.
10. Porter, M. (2001). Strategy and the Internet.
11. Brynjolfsson, E. (2014). The Second Machine Age.
12. Yusupov, R.A. (2023). Raqamli iqtisodiyot maqolasi.

MUAMMO TADQIQOTNING BOSHLANISHI VA BILIM SHAKLI SIFATIDA

Madaminova Malika
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
RI-75/23 guruh talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezis tadqiqot muammosining ilmiy izlanishdagi fundamental rolini va uning bilim shakli sifatidagi ahamiyatini o‘rganadi. Tadqiqot muammosi nafaqat ilmiy ishning boshlang‘ich nuqtasi, balki mavjud bilimlar doirasidagi bo‘shliqlar, ziddiyatlar yoki hal etilmagan masalalarni aniq ifodalovchi epistemologik tuzilma ekanligi ta’kidlanadi. Ishda tadqiqot muammosining ta’riflari, xususiyatlari, manbalari va turlari tahlil qilinadi, uning tadqiqot jarayonini yo‘naltirishdagi va yangi bilimlar yaratishdagi hal qiluvchi o‘rni ko‘rsatiladi. Asosiy argument shundan iboratki, muammoni aniq shakllantirish mavjud bilimlarni chuqur tushunishni talab qiladi va shu bilan o‘zi bilimning bir shakli bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu tezis tadqiqot metodologiyasini tushunishga hissa qo‘shib, muammoni aniqlashning ilmiy izlanishdagi markaziy ahamiyatini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: Tadqiqot muammosi, bilim shakli, ilmiy izlanish, metodologiya, epistemologiya, bilim bo‘shlig‘i, tadqiqot

Kirish. Ilmiy tadqiqotning har qanday shakli, uning murakkabligi yoki yo‘nalishidan qat’i nazar, aniq belgilangan muammodan boshlanadi. Tadqiqot muammosi – bu ilmiy adabiyot, nazariya yoki amaliyotdagi tashvishli soha, yaxshilashga muhtoj holat, bartaraf etilishi kerak bo‘lgan qiyinchilik yoki chuqur tushunish va tekshirishni talab qiladigan savol [1], [2]. U shunchaki qiziqish mavzusi emas, balki mavjud bilimlar doirasidagi bo‘shliqni, yetishmovchilikni yoki ziddiyatni ko‘rsatuvchi, ilmiy e’tiborni talab qiladigan muhim jihatdir [3]. Muammosiz tadqiqot yo‘nalishsiz bo‘lib qolishi yoki mavjud bilimlardan uzilib qolishi xavfi bor [3].

Adabiyotlar sharhi. Tadqiqot muammosi ilmiy izlanishning intellektual asosi bo‘lib, har qanday tadqiqotning boshlanishi va yo‘nalishini belgilaydi. Uning

ta’rifi, xususiyatlari, manbalari va turlari bo‘yicha turli olimlar tomonidan keng tushunchalar berilgan.

Tadqiqot muammosi ilmiy adabiyot, nazariya yoki amaliyotdagi tashvishli soha, yaxshilashga muhtoj holat, bartaraf etilishi kerak bo‘lgan qiyinchilik yoki chuqur tushunish va tekshirishni talab qiladigan savol sifatida ta’riflanadi [1], [2]. Bu aniq, noaniq bo‘lmagan, keng yoki qadriyat hukmi bo‘lmagan bayonot bo‘lishi kerak [2]. Tadqiqot muammosi butun tadqiqot jarayonining fundamental asosi bo‘lib, tadqiqot savollari, maqsadlari va usullarini ishlab chiqishga yo‘naltiradi [4]. U tadqiqotning dolzarbligini va yo‘nalishini ta’minlaydi [4].

Ijtimoiy fanlarda muammo bayonotining asosiy maqsadi "Nima uchun?" degan savolga javob berishdir [1], [2], [4]. Bu savol tadqiqotning ahamiyatini va yangi bilim yaratishdagi dolzarbligini belgilaydi [2]. Muammo mavjud bilimlarni kontekstualizatsiya qilishi, aniq muammo yoki bo‘shliqni tasvirlashi, uning ahamiyatini ifodalashi va tadqiqotning yo‘nalishini belgilashi kerak [2]. Muammosiz tadqiqot yo‘nalishsiz yoki mavjud bilimlardan uzilgan bo‘lishi mumkin [3].

Samarali tadqiqot muammosi bir qator muhim xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak. U aniq, tushunarli va o‘rganishga qodir bo‘lishi lozim [2], [3]. Ideal tadqiqot muammosi original, zarur, amalga oshirilishi mumkin, aniq va dalillarga asoslangan bo‘lishi kerak [4]. Shuningdek, u ahamiyatli, aniq, amalga oshirilishi mumkin, yangi, o‘lchanadigan, dolzarb va qo‘llaniladigan, tadqiqotchining qiziqishiga mos va axloqiy jihatdan asosli bo‘lishi lozim [5]. Muammo keng qiziqish sohasidan tor, aniq muammo bayonotiga o‘tishni talab qiladi, bunda real dunyo oqibatlari hisobga olinadi [4].

Metodologiya. Ushbu tezis tadqiqot muammosining ilmiy izlanishdagi roli va uning bilim shakli sifatidagi ahamiyatini o‘rganish uchun sifatli, analitik va sintetik yondashuvni qo‘llaydi. Tadqiqotning metodologik asosi mavjud akademik adabiyotlarni (taqdim etilgan dalillar [1]-[6]) tizimli ko‘rib chiqish va tanqidiy baholashga asoslanadi.

Asosiy tushunchalarni aniqlash: Tadqiqot muammosi, bilim shakli, ilmiy izlanish kabi markaziy tushunchalar aniqlanadi.

Mavzuli tahlil: Taqdim etilgan manbalardagi tadqiqot muammosining ta’riflari, xususiyatlari, manbalari va turlari bo‘yicha ma’lumotlar mavzular bo‘yicha guruhlanadi.

Natijalar va tahlil. Tadqiqot muammosini tahlil qilish uning ilmiy izlanishdagi ikki asosiy rolini aniq ko‘rsatadi: u tadqiqotning boshlanishi va ayni paytda bilimning o‘ziga xos shaklidir.

Tadqiqot muammosi ilmiy izlanishning ajralmas boshlang‘ich nuqtasidir. U "butun tadqiqot jarayonining fundamental asosi" [4] va har qanday tadqiqot uchun "intellektual asos" [3] bo‘lib xizmat qiladi. Muammoni aniq belgilash tadqiqotni keng qiziqish sohasidan aniq, o‘rganishga qodir masalaga aylantiradi [3], [4]. Bu jarayon tadqiqot savollari, maqsadlari va usullarini ishlab chiqishga yo‘naltiradi [4], shu bilan tadqiqotning dolzarbligi va yo‘nalishini ta’minlaydi.

Muammoni aniqlash tadqiqotning "Nima uchun?" degan savolga javob berish orqali o‘zining dolzarbligini isbotlashini ta’minlaydi [1], [2], [4]. Bu tadqiqotning shunchaki ma’lumot to‘plashdan ko‘ra muhimroq maqsadga xizmat qilishini ko‘rsatadi. Muammo bayonoti mavjud bilimlarni kontekstualizatsiya qilish, aniq bo‘shliqni tasvirlash, uning ahamiyatini ifodalash va tadqiqotning yo‘nalishini belgilash orqali tadqiqotning maqsadini oqlaydi [2], [4]. Muammosiz tadqiqot yo‘nalishsiz bo‘lib qolishi yoki mavjud bilimlardan uzilib qolishi xavfi bor [3], bu esa uning ilmiy qiymatini pasaytiradi. Demak, muammo tadqiqotni boshlash uchun zarur bo‘lgan katalizator bo‘lib, unga ma’no va yo‘nalish beradi.Tadqiqot muammosi nafaqat tadqiqotni boshlaydi, balki o‘zi ham bilimning o‘ziga xos va muhim shakli hisoblanadi.

Muhokama. Ushbu tahlil tadqiqot muammosining ilmiy izlanishdagi markaziy va ko‘p qirrali rolini tasdiqlaydi. Tadqiqot muammosi nafaqat tadqiqot jarayonining boshlanishi, balki o‘zi ham bilimning o‘ziga xos shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Bu ikki tomonlama rol tadqiqotning sifati, dolzarbligi va ta’sirchanligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqot muammosining aniq ta’rifi va shakllantirilishi tadqiqotning asosiy yo‘nalishini belgilaydi. Agar muammo aniq bo‘lmasa, tadqiqot "yo‘nalishsiz yoki mavjud bilimlardan uzilgan" bo‘lib qolishi xavfi bor [3]. Bu esa tadqiqot natijalarining ahamiyatini pasaytiradi va ularning ilmiy hamjamiyatga qo‘shadigan hissasini cheklaydi. "Nima uchun?" degan savolga javob berish zarurati [1], [2], [4] tadqiqotchini o‘z ishining kengroq kontekstini va potentsial ta’sirini chuqur o‘ylashga majbur qiladi. Bu esa tadqiqotning shunchaki qiziqishdan ko‘ra muhimroq maqsadga xizmat qilishini ta’minlaydi.Muammoning bilim shakli sifatidagi roli uning epistemologik ahamiyatini ta’kidlaydi.

Xulosa. Ushbu tezis tadqiqot muammosining ilmiy izlanishdagi fundamental rolini va uning bilim shakli sifatidagi epistemologik ahamiyatini har tomonlama tahlil qildi. Bizning tahlilimiz shuni ko‘rsatdiki, tadqiqot muammosi shunchaki tadqiqotning boshlang‘ich nuqtasi emas, balki mavjud bilimlarning chegaralari, bo‘shliqlari va hal etilmagan masalalarni aniq ifodalovchi, tuzilgan bilim shaklidir.

Tadqiqot muammosi ilmiy izlanishning intellektual asosi bo‘lib, tadqiqot savollari, maqsadlari va usullarini yo‘naltiradi, shu bilan tadqiqotning dolzarbligi va maqsadini oqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. The Research Problem/Question - Organizing Academic Research Papers - Research Guides at Sacred Heart University – https://library.sacredheart.edu/c.php?g=29803&p=185918
2. The Research Problem/Question - Topic Guide - Developing Your Research Study - LibGuides at Lee University – https://leeuniversity.libguides.com/c.php?g=999444&p=7235639
3. Indicating a Research Problem – Scientific Writing for Publication – https://open.library.okstate.edu/writingforpublication/chapter/identifying-a-research-problem/
4. What is a Research Problem? How to Define it (with Examples) | Paperpal – https://paperpal.com/blog/researcher/what-is-a-research-problem-types-examples
5. Research Problem Formulation: Methodology Guide | CleverX Blog – https://cleverx.com/blog/how-to-formulate-research-problems/

METODOLOGIYA - ANGLASH METODI HAQIDAGI BILIM

Bahodirova Farzona Bahodirovna
Uzbekiston Respublikasi Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada metodologiyaning bilish jarayonidagi fundamental o‘rni va uning anglash metodi sifatidagi mohiyati tahlil qilinadi. Muallif metodologiya tushunchasining nazariy-falsafiy asoslarini ko‘rib chiqadi hamda uni ilmiy tadqiqot strategiyasi sifatidagi funksiyalarini yoritib beradi. Maqolada bilish metodlarining tasnifi, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya kabi usullarning o‘zaro aloqadorligi ilmiy dalillar asosida asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari zamonaviy fan taraqqiyotida metodologik savodxonlikning ahamiyatini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: metodologiya, anglash metodi, ilmiy bilish, analiz, sintez, tadqiqot strategiyasi, epistemologiya.

Аннотация. В данной статье анализируется фундаментальная роль методологии в процессе познания и еѐ сущность как метода осмысления действительности. Автор рассматривает теоретико-философские основы понятия методологии и раскрывает еѐ функции как стратегии научного исследования. В статье на основе научных аргументов обоснована

классификация методов познания, взаимосвязь таких методов, как анализ и синтез, индукция и дедукция. Результаты исследования служат подтверждению значимости методологической грамотности в развитии современной науки.

Ключевые слова: методология, метод познания, научное познание, анализ, синтез, стратегия исследования, эпистемология.

Abstract. This article analyzes the fundamental role of methodology in the cognitive process and its essence as a method of understanding. The author examines the theoretical and philosophical foundations of the concept of methodology and highlights its functions as a strategy for scientific research. Based on scientific evidence, the article substantiates the classification of cognitive methods and the interconnection of methods such as analysis and synthesis, induction and deduction. The research findings emphasize the importance of methodological literacy in the advancement of modern science.

Keywords: methodology, method of cognition, scientific knowledge, analysis, synthesis, research strategy, epistemology.

Kirish. Metodologiya ob’ektiv borliqni anglashning nazariy asosi va ilmiy tadqiqot faoliyatini tashkil etishning universal tizimi bo‘lib, u haqiqatga erishish yo‘llari, tamoyillari hamda usullari haqidagi fundamental ta’limotni ifodalaydi. Zamonaviy fan taraqqiyoti va axborot oqimining globallashuvi sharoitida har qanday tadqiqotning metodologik jihatdan to‘g‘ri shakllantirilishi nafaqat natijalarning ishonchliligini, balki fanning tizimli rivojlanishini ham ta’minlovchi birlamchi omil hisoblanadi. Mazkur maqolada metodologiyaning anglash metodi sifatidagi epistemologik tabiati, uning darajalari va bilish jarayonidagi strukturaviy funksiyalari falsafiy hamda ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Ilmiy mushohada yuritishning mantiqiy izchilligini ta’minlashda analiz, sintez, induksiya va deduksiya kabi metodologik qurollarning o‘zaro aloqadorligi tadqiqotning markaziy nuqtasini tashkil etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — metodologik bilimlarni shunchaki qoidalar yig‘indisi emas, balki voqelikni chuqur anglash va yangi nazariy xulosalar yasashning strategik asosi ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iboratdir. Shu bilan birga, maqolada metodologik yondashuvlarning fanlararo xususiyati va ularning zamonaviy tadqiqot metodikasini takomillashtirishdagi roli atroflicha yoritiladi.

Metodologiyaning nazariy-falsafiy asoslari va epistemologik tabiati. Metodologiya — ob’ektiv voqelikni anglashning fundamental prinsiplari, ilmiy bilish shakllari va usullari haqidagi tizimli ta’limot bo‘lib, u falsafiy darajada dunyoni o‘zgartirish va tushunishning intellektual strategiyasini belgilab beradi. Uning epistemologik (bilish nazariyasi) tabiati, avvalambor, inson ongining borliq

bilan bo‘lgan munosabatini tartibga solish, sub’ekt va ob’ekt o‘rtasidagi aloqadorlikning mantiqiy qonuniyatlarini ochib berishda namoyon bo‘ladi. Falsafiy asos sifatida metodologiya bilishning eng umumiy qonuniyatlariga tayanadi va tadqiqotchining dunyoqarashini ilmiy apparat bilan bog‘lovchi ko‘prik vazifasini o‘taydi. Epistemologik nuqtai nazardan, metodologiya shunchaki amaliy qoidalar yig‘indisi emas, balki bilishning imkoniyatlari, chegaralari va haqiqiylik mezonlarini belgilovchi nazariy tizimdir. U bilish jarayonini tartibsiz ma’lumotlar to‘plamidan tizimli nazariyaga aylantirish imkonini beradi, ya’ni tadqiqotning ob’ektivligi va isbotlanuvchanligini ta’minlaydi. Metodologik asoslarning shakllanishi dialektika qonuniyatlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bunda hodisalarni o‘zaro aloqadorlikda, doimiy harakatda va rivojlanishda o‘rganish talab etiladi. Shu bilan birga, metodologiyaning nazariy tabiati fanning o‘z-o‘zini tahlil qilish (refleksiya) funksiyasini ham bajaradi, ya’ni fan qanday usullar orqali yangi bilimlarni kashf etayotganini tekshiradi va ushbu usullarning ishonchliligini baholaydi. Shuningdek, u nazariy bilimlar tuzilmasini — tushunchalar, kategoriyalar, qonunlar va gipotezalarni mantiqiy izchillikka keltiradi. Mazkur jarayonda metodologiya tadqiqot strategiyasini belgilashda "yo‘naltiruvchi kompas" bo‘lib xizmat qilib, ilmiy izlanishning ratsionalligini va voqelikni anglashning chuqurligini kafolatlaydi. Binobarin, metodologiyaning nazariy-falsafiy poydevori mustahkam bo‘lmasdan turib, xususiy ilmiy tadqiqotlarda fundamental natijalarga erishish va borliqning mohiyatiga kirib borish imkonsizdir.

Ilmiy bilishning metodologik apparati va tarkibiy usullari. Ilmiy bilishning metodologik apparati tadqiqot jarayonini tashkil etuvchi mexanizmlar, vositalar va usullar majmui bo‘lib, u empirik ma’lumotlarni nazariy tizimga aylantirishning mantiqiy algoritmini shakllantiradi. Ushbu apparatning markazida tadqiqot strategiyasini belgilovchi va voqelikni qismlarga ajratish hamda birlashtirish orqali o‘rganuvchi analiz va sintez metodlari turadi. Analiz usuli murakkab ob’ektni uning tarkibiy qismlari, xossalari va aloqadorliklariga ajratib o‘rganish imkonini bersa, sintez tahlil natijasida olingan qismlarni mantiqan birlashtirib, ob’ektning yaxlit manzarasini qayta tiklaydi; bu ikki metodning dialektik birligi ob’ektning ichki mohiyatini to‘laqonli ochishga xizmat qiladi. Bilishning mantiqiy xulosa chiqarish zanjirida induksiya va deduksiya muhim tarkibiy elementlar hisoblanadi: induksiya xususiy faktlar va tajribalardan umumiy qonuniyatlarga tomon harakatlanishni ta’minlasa, deduksiya umumiy nazariy tamoyillardan xususiy holatlarni mantiqiy keltirib chiqarish orqali gipotezalarni tekshirishga yordam beradi.

Zamonaviy fan taraqqiyotida metodologik strategiyaning roli va ahamiyati. Zamonaviy fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida metodologik strategiya

shunchaki tadqiqot usullari yig‘indisi emas, balki fanning intellektual salohiyatini belgilovchi va murakkab tizimlarni boshqaruvchi asosiy mexanizmga aylandi. Axborot hajmining geometrik progressiya bilan o‘sishi va fanlararo integratsiyaning kuchayishi sharoitida metodologik strategiya tadqiqotchiga ulkan ma’lumotlar oqimidan eng muhim elementlarni saralab olish va ularni yaxlit mantiqiy tizimga keltirish imkonini beradi. Uning roli, avvalambor, ilmiy izlanishning maqsadli yo‘naltirilganligida va resurslardan optimallashtirilgan holda foydalanishda namoyon bo‘ladi; ya’ni to‘g‘ri tanlangan strategiya tadqiqotning metodologik inqirozga tushib qolishining oldini oladi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash lozimki, metodologiya shunchaki ilmiy usullar yig‘indisi emas, balki voqelikni anglashning oliy shakli va intellektual faoliyatning strategik poydevoridir. U tadqiqot jarayonini tartibsiz ma’lumotlar to‘plamidan yaxlit, mantiqiy va isbotlangan bilimlar tizimiga aylantiruvchi asosiy mexanizm hisoblanadi. Maqolada ko‘rib chiqilganidek, metodologiyaning nazariy-falsafiy asoslari tadqiqotchining dunyoqarashini ilmiy apparat bilan bog‘lasa, uning tarkibiy usullari — analiz, sintez, induksiya va deduksiya — ob’ektiv haqiqatga erishishning texnologik qurollari bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy fan taraqqiyoti, ayniqsa fanlararo integratsiya va raqamli transformatsiya jarayonlari metodologik savodxonlikka bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Metodologik strategiyani to‘g‘ri belgilash nafaqat ilmiy natijalarning ishonchliligini ta’minlaydi, balki insoniyatning borliq haqidagi tasavvurlarini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘taradi. Binobarin, metodologiya — bu ilmiy tafakkur madaniyati bo‘lib, u mantiqiy xatolardan himoya qiluvchi va yangi kashfiyotlar sari yo‘naltiruvchi eng ishonchli kompasdir. Kelajak ilmi nafaqat yangi faktlarni kashf etishga, balki o‘sha faktlarni tahlil qilishning yanada takomillashgan metodologik tizimlarini yaratishga tayanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2019-yil 29-oktabr.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. — Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2019. (Ilmiy bilish va metodologiyaning falsafiy ildizlari uchun).
3. Karimov I., Razzoqov Sh. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. — Toshkent: "Iqtisod-moliya", 2017.
4. Mamatov M.S., Mirzaev N.M. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi (o‘quv qo‘llanma). — Toshkent: O‘zMU, 2020.
5. G‘ulomov S.S. Tizimli tahlil va metodologiya. — Toshkent: "Fan va texnologiya", 2015.

6. Kuhn, Thomas S. The Structure of Scientific Revolutions. — University of Chicago Press, 2012. (Ilmiy paradigmalar va metodologik strategiyalar uchun dunyodagi eng mashhur manbalardan biri).
7. Popper, Karl. The Logic of Scientific Discovery. — Routledge, 2002.
8. (Ilmiy bilish metodlari va gipotezalarni tekshirish haqida).
9. Creswell, J. W. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. — SAGE Publications, 2018. (Zamonaviy tadqiqot strategiyalari haqida).
10. Umarov B.M. Ilmiy tadqiqot metodikasi. — Toshkent, 2021.

ILM ANGLASH TURI: MOHOYATI VA ZAMONAVIY AHAMIYATI

Ruzayeva Munisa
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
RI 75-23 guruh

Kirish. Dolzarbligi. Zamonaviy dunyoda ilm anglash insoniyat taraqqiyotining eng muhim harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi. Bugungi globallashuv jarayonida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish bevosita bilish metodologiyasiga bog‘liq. Sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar davrida fanning anglash usullarini o‘rganish dolzarb muammo hisoblanadi.

Obyekti. Tadqiqot obyekti zamonaviy jamiyatda fan va ilmiy bilish tizimi hisoblanadi.

Predmeti. Tadqiqot predmeti fanning ijtimoiy va texnologik rivojlanishga ta’siri hamda anglash turlarining amaliy ahamiyatidir.

Maqsadi. Tezisning maqsadi ilm anglash turlarini tahlil qilish va ularning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini ochib berishdan iborat.

Vazifalari. Ilm anglashning asosiy funksiyalarini o‘rganish;

- Bilish turlari va texnologik taraqqiyot bog‘liqligini tahlil qilish;
- jamiyat rivojida ilm anglashning rolini aniqlash;
- Mavjud metodologik muammolarni tahlil qilish;
- Bilish jarayonlarini samarali tashkil etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish.

Asosiy qism. Zamonaviy dunyoda ilm anglash jarayoni jamiyat rivojlanishining intellektual poydevori hisoblanadi. Ilm anglash nafaqat ma’lumotlar to‘plami, balki insonning borliqni tushunish va uni o‘zgartirishga bo‘lgan tizimli yondashuvidir. Bugungi kunda texnologik rivojlanishning tezlashuvi aynan ilmiy anglashning chuqurligi va sifatiga bevosita bog‘liqdir.

Insoniyat tarixida ilm anglash bir necha bosqichlarni bosib o‘tgan bo‘lib, hozirgi davrda uning eng muhim yo‘nalishlari empirik (tajribaviy) va nazariy

(mantiqiy) anglashning sintezidan iboratdir. Sun’iy intellekt, neyrotexnologiyalar va raqamli iqtisodiyot kabi sohalar ilm anglashning yangi qirralarini ochib bermoqda. Ushbu yo‘nalishlar inson tafakkuri imkoniyatlarini kengaytirib, murakkab muammolarni tizimli tahlil qilish orqali yangi ish o‘rinlari va ijtimoiy imkoniyatlar yaratmoqda.

Ilmiy muammo. Hozirgi davrning asosiy muammosi shundan iboratki, nazariy anglash orqali olingan xulosalar va kashfiyotlar har doim ham amaliyotga tez va samarali ravishda joriy etilmaydi. Bilimlar oqimi juda tez yangilanganligi sababli, ta’lim va ishlab chiqarish o‘rtasida metodologik uzilish (gap) yuzaga kelmoqda. Shuningdek, ilmiy sohada tizimli anglashni moliyalashtirishning yetishmasligi va zamonaviy tadqiqot infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi innovatsion rivojlanishga to‘sqinlik qiluvchi omillardir.

Ilm anglash va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagi mantiqiy zanjir orqali ifodalanadi:

Ilm anglash → Nazariy bilim → Amaliy ko‘nikma → Innovatsiya → Jamiyat farovonligi

Ushbu zanjir bilish jarayonining natijasi qanday qilib ijtimoiy foydaga aylanishini ko‘rsatadi.

Ilm anglashning ta’sir yo‘nalishlari:

1. Iqtisodiyot – mantiqiy tahlil va prognozlash orqali barqaror o‘sishga erishish.

2. Ta’lim – bilishning yangi metodlarini (kognitiv texnologiyalar) ta’lim tizimiga kiritish.

3. Tibbiyot – inson organizmini chuqur anglash orqali gen muhandisligi va yangi davolash usullarini yaratish.

4. Ekologiya – tabiat va inson munosabatlarini anglash orqali global muammolarni hal qilish.

Jadval: Fan ta’siri

Soha	Ta’sir	Natija
Iqtisodiyot	Strategik tahlil	Resurslarni tejash va o‘sish
Ta’lim	Interaktiv metod	Bilim sifatining oshishi
Tibbiyot	Algoritmik anglash	Inson umrining uzayishi

Jadval tavsifi: Ushbu jadvalda ilm anglashning turli usullari aniq sohalarda qanday ijobiy natijalarga olib kelishi ko‘rsatilgan. Bu esa nazariy bilimning amaliyot bilan uzviy bog‘liqligini isbotlaydi.

Yechimlar: Ilm anglashdagi muammolarni hal qilish uchun quyidagilar zarur:

Ilmiy tadqiqotlar va amaliyot integratsiyasini kuchaytirish.

Universitetlarda tadqiqot markazlarini ko‘paytirish.

Xalqaro ilmiy tajribalarni o‘rganish va mahalliy sharoitga moslashtirish.

Ushbu qism uchun foydalanilgan adabiyotlar:

Kuhn T. S. "The Structure of Scientific Revolutions".

OECD Science and Innovation Outlook 2023.

Fayzixo‘jayeva D. "Mantiq". Toshkent, 2004.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ilm anglash zamonaviy jamiyat taraqqiyotining asosiy poydevori va intellektual drayveridir. Bilish jarayonlarining to‘g‘ri tashkil etilishi nafaqat fanning rivojlanishiga, balki iqtisodiy o‘sish, texnologik yangilanish va ijtimoiy farovonlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Ilm-fanning anglash metodlarisiz zamonaviy dunyo taraqqiyotini va yuqori texnologiyali jamiyatni tasavvur qilish qiyin.

Ilmiy taklif. Fan va ishlab chiqarish integratsiyasini yanada kuchaytirish, shuningdek, ilmiy anglash natijalarini (kashfiyot va nazariyalarni) amaliyotga tezkor joriy etishning raqamli mexanizmlarini ishlab chiqish zarur.

Amaliy tavsiyalar:

- Oliy ta’lim muassasalaridagi ilmiy laboratoriyalarni zamonaviy texnologiyalar bilan modernizatsiya qilish.

- Ilm yo‘lidagi yosh olimlarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash tizimini kengaytirish.

- Ilmiy natijalarga asoslangan startap ekotizimini rivojlantirish.

- Xalqaro ilmiy hamkorlikni va tajriba almashishni jadallashtirish.

- Yagona raqamli ilmiy platformalarni yaratish va ommalashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni "Ta’lim to‘g‘risida". Toshkent, 2020-yil.
2. Karimov I.A. "Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch". Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
3. G‘oziyev E.G. "Umumiy psixologiya". Toshkent: Universitet, 2010.
4. Fayzixo‘jayeva D. "Mantiq" (O‘quv qo‘llanma). Toshkent, 2004.

SPECIFIC ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND SET EXPRESSIONS IN THE ACQUISITION OF ENGLISH AT ITS VARIOUS LEVELS

Amir Abushaev
Senior English Language Teacher
HUMO SCHOOL ACADEMY, Tashkent, Uzbekistan

Abstract. This thesis examines the specific role of phraseological units and set expressions in the acquisition of English at different levels of language learning. Phraseological units, including idioms, collocations, phrasal verbs, lexical bundles, proverbs, and conversational formulas, represent an essential part of natural English communication. Their acquisition helps learners move from isolated word knowledge to fluent, contextually appropriate, and culturally meaningful language use. The study argues that phraseological competence develops gradually across beginner, intermediate, and advanced levels and contributes to vocabulary expansion, grammatical accuracy, listening comprehension, oral fluency, writing quality, and intercultural communication. The thesis concludes that phraseological units should be systematically integrated into English language teaching through contextual learning, corpus-based examples, communicative practice, and level-based instruction.

Keywords: phraseological units, set expressions, English acquisition, idioms, collocations, phrasal verbs, lexical chunks, formulaic language, communicative competence, language levels.

Introduction. In modern English language teaching, vocabulary and grammar are often treated as separate components of language acquisition. However, real communication demonstrates that language is not produced only through isolated words and abstract grammatical rules. A large part of English consists of ready-made or semi-fixed expressions, such as *make a decision*, *take into account*, *on the other hand*, *as far as I know*, *break the ice*, and *look forward to*. These units are commonly described as phraseological units, set expressions, lexical chunks, or formulaic sequences.

Phraseological units play a crucial role in the acquisition of English because they connect vocabulary, grammar, meaning, pragmatics, and culture. Research in applied linguistics shows that formulaic language includes various multiword units such as idioms, proverbs, collocations, phrasal verbs, lexical bundles, and conventionalized expressions; it is also considered a key factor in language proficiency and fluency [1]. Studies on learner corpora confirm that multiword

units are difficult for learners, but they are central to natural language production and comprehension [2].

The purpose of this thesis is to analyze the role of phraseological units and set expressions in English acquisition at different proficiency levels. The main research question is: how do phraseological units support the development of English language competence from elementary to advanced stages?

Phraseological units can be understood as stable or semi-stable combinations of words that function as meaningful units in communication. Some of them have meanings that are not fully predictable from their individual components, as in *kick the bucket* or *spill the beans*. Others are more transparent but still conventional, such as *strong argument*, *heavy rain*, *make progress*, or *by the way*. Therefore, phraseology includes not only idioms, but also collocations, phrasal verbs, discourse markers, academic expressions, and routine formulas.

At the *beginner level*, phraseological units help learners acquire basic communicative patterns. Expressions such as *How are you?*, *Nice to meet you*, *I would like…*, *Can I have…?*, and *Thank you very much* allow learners to participate in simple conversations even before they fully understand all grammatical structures. At this stage, set expressions work as ready-made communicative tools. They reduce cognitive pressure and help learners use English in predictable situations. For beginner learners, phraseology is especially important in speaking and listening because many everyday exchanges are built on fixed formulas.

At the *elementary and pre-intermediate levels*, learners begin to acquire common collocations and phrasal verbs. This stage is important because learners often know individual words but cannot combine them naturally. For example, learners may say *do a mistake* instead of *make a mistake*, or *strong rain* instead of *heavy rain*. Such errors show that vocabulary acquisition is not only the memorization of words, but also the acquisition of conventional word combinations. Collocations help learners sound more natural and avoid direct translation from their first language. Research on collocations across proficiency levels shows that mastery of formulaic language is closely related to fluency and linguistic competence [3].

At the *intermediate level*, phraseological units become important for developing oral fluency, reading comprehension, and listening skills. Learners at this level encounter idioms, phrasal verbs, and discourse markers in films, conversations, podcasts, textbooks, and online materials. Expressions such as *to be honest*, *in my opinion*, *at the same time*, *on the contrary*, *to sum up*, and *as a result* help learners organize speech and writing. Phrasal verbs such as *give up*, *find out*,

carry on, *look after*, and *put off* are especially important because they are frequent in spoken and informal English. Without knowledge of such expressions, learners may understand separate words but fail to understand the full meaning of the sentence.

At the *upper-intermediate and advanced levels*, phraseological competence becomes a marker of high proficiency. Advanced learners need not only grammatical accuracy but also idiomaticity, stylistic appropriateness, and cultural awareness. They must understand how expressions differ across formal, informal, academic, and professional contexts. For instance, *children* may be appropriate in formal writing, while *kids* is more informal; *I strongly believe* is suitable for essays, while *I reckon* is more conversational. Similarly, academic writing requires expressions such as *it should be noted that*, *the findings suggest*, *the results indicate*, and *further research is needed*. These phraseological patterns help learners produce coherent and academically acceptable texts.

Phraseological units also play an important role in *listening comprehension*. Native and proficient speakers often use reduced, fast, and formulaic speech. Expressions such as *you know*, *I mean*, *sort of*, *kind of*, and *at the end of the day* may not be understood if learners process them word by word. Therefore, recognizing phraseological units as whole units improves comprehension speed and reduces misunderstanding. The Common European Framework of Reference for Languages also emphasizes communicative competence and the ability to understand colloquial expressions, idiomatic usage, and implied meanings at higher proficiency levels [4].

Another important role of phraseological units is connected with *cultural competence*. Idioms and set expressions often reflect cultural values, historical experience, humor, and social norms. For example, expressions such as *the ball is in your court*, *a piece of cake*, *break the ice*, or *not my cup of tea* cannot always be translated literally into another language. Learners need cultural and contextual interpretation to use them correctly. Thus, phraseological competence is not only linguistic but also intercultural.

The teaching of phraseological units should be systematic and level-based. At lower levels, teachers should introduce high-frequency classroom and everyday expressions. At intermediate levels, attention should be given to collocations, phrasal verbs, and discourse markers. At advanced levels, learners should work with idioms, academic lexical bundles, professional expressions, and stylistic variation. Research on formulaic language teaching shows that instruction should include input, classroom activities, feedback, and meaningful contextual practice [5].

Language level	Main phraseological focus	Examples	Learning function
Beginner	Basic conversational formulas	*How are you? Nice to meet you.*	Supports simple communication
Elementary	Everyday collocations	*make a mistake, have breakfast*	Builds natural word combinations
Pre-intermediate	Common phrasal verbs	*find out, give up, look after*	Improves spoken comprehension
Intermediate	Discourse markers and idioms	*on the other hand, break the ice*	Develops fluency and coherence
Upper-intermediate	Academic and professional phrases	*the results show, it should be noted*	Improves writing and presentation
Advanced	Idiomaticity and stylistic variation	*not my cup of tea, in light of*	Builds native-like and context-sensitive use

Table 1. Phraseological units across English proficiency levels
Source: Author's elaboration

Conclusion. Phraseological units and set expressions occupy a central position in English language acquisition. They help learners develop vocabulary, grammar, fluency, comprehension, writing coherence, and cultural awareness. At the beginner level, they function as ready-made communicative formulas. At intermediate levels, they support natural speech, listening comprehension, and discourse organization. At advanced levels, they become indicators of idiomatic, stylistically appropriate, and culturally competent English use.

The main conclusion is that phraseological competence should not be treated as an additional or optional part of English learning. It must be integrated into the teaching process from the earliest stages. Teachers should use contextualized examples, authentic materials, dialogues, corpus-based collocation lists, communicative tasks, and repeated practice. Such an approach helps learners acquire English not only as a system of words and grammar rules, but as a living language used naturally in real communication.

References

1. Rafieyan, V. (2018). Role of knowledge of formulaic sequences in language proficiency: Significance and ideal method of instruction. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 3, Article 9.
2. Paquot, M., & Granger, S. (2012). Formulaic language in learner corpora. *Annual Review of Applied Linguistics*, 32, 130–149.
3. Goulart, L. (2019). The use of collocations across proficiency levels: A literature review. *BELT – Brazilian English Language Teaching Journal*, 10(2).
4. Council of Europe. (2020). CEFR descriptors and Companion Volume.

5. Meunier, F. (2012). Formulaic language and language teaching. *Annual Review of Applied Linguistics*, 32, 111–129.
6. Howarth, P. (1998). Phraseology and second language proficiency. *Applied Linguistics*, 19(1), 24–44.
7. Bardovi-Harlig, K., & Stringer, D. (2017). Unconventional expressions: Productive syntax in the L2 acquisition of formulaic language. *Second Language Research*, 33(1), 61–90.
8. Ruzikulov, F. (2024). Phraseological units and their importance in language learning. *ACTA NUUz*, 1(1.7), 334–336.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYANING DAVLAT BOSHQARUVIDAGI O‘RNI

Yo’ldoshev Asilbek
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
Email: asilbeky0529@tsue.uz
Telefon: +998-94-734-0529

Annotatsiya. Mazkur tezisda raqamli transformatsiyaning davlat boshqaruvi tizimidagi ahamiyati, elektron hukumat platformalarining samaradorligi hamda davlat xizmatlarini raqamlashtirishning iqtisodiy va ijtimoiy ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan raqamli islohotlar va ularning natijalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Raqamli transformatsiya, elektron hukumat, davlat boshqaruvi, raqamli iqtisodiyot, axborot texnologiyalari, smart governance.

Аннотация. В данных тезисах анализируется значение цифровой трансформации в системе государственного управления, эффективность платформ электронного правительства, а также экономическое и социальное влияние цифровизации государственных услуг. Также рассматриваются цифровые реформы, реализуемые в Узбекистане, и их результаты.

Ключевые слова: Цифровая трансформация, электронное правительство, государственное управление, цифровая экономика, информационные технологии, smart governance (умное управление).

Abstract. This abstract analyzes the significance of digital transformation in the public administration system, the effectiveness of e-government platforms, and the economic and social impact of the digitalization of public services. Furthermore, it reviews the digital reforms being implemented in Uzbekistan and their subsequent results.

Keywords: Digital transformation, e-government, public administration, digital economy, information technologies, smart governance.

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi barcha sohalarda raqamli transformatsiya jarayonlarini tezlashtirdi. Ayniqsa, davlat boshqaruvi tizimida raqamli texnologiyalarni qo‘llash boshqaruv samaradorligini oshirish, byurokratik to‘siqlarni kamaytirish va aholiga qulay xizmatlar ko‘rsatishda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu sababli ko‘plab davlatlar elektron hukumat tizimlarini rivojlantirishga va boshqaruvni raqamli relslarga o‘tkazishga ustuvor ahamiyat qaratmoqda.

Ushbu tezisning asosiy maqsadi — davlat boshqaruvi tizimida raqamli transformatsiyaning tutgan o‘rnini fundamental tahlil qilish hamda zamonaviy texnologiyalarning boshqaruv sifati va samaradorligiga ta’sirini baholashdan iborat. Tadqiqot doirasida elektron hukumat platformalarining amaliy ahamiyati, ularning korrupsiyani jilovlash va shaffoflikni ta'minlashdagi roli, shuningdek, O‘zbekiston misolida raqamli islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy natijadorligi ko‘rib chiqiladi. Mazkur maqsadga erishish uchun xalqaro tajriba va milliy strategiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilib, sohani rivojlantirish yo‘lidagi mavjud to‘siqlar va ularning yechimlari bo‘yicha ilmiy xulosalar ilgari suriladi.

O‘zbekistonda ham so‘nggi yillarda davlat boshqaruvini raqamlashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, davlat xizmatlari portalining rivojlantirilishi, onlayn xizmatlar sonining oshirilishi hamda ma’lumotlar bazalarining integratsiyasi davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Asosiy qism. Davlat boshqaruvini raqamli modernizatsiya qilishning strategik yo‘nalishlari

Raqamli transformatsiya jarayoni zamonaviy davlat boshqaruvining arxitekturasini tubdan qayta qurmoqda. Bu shunchaki mavjud xizmatlarni elektron shaklga o‘tkazish emas, balki davlat apparatining ishlash mexanizmini "G2C" (Government to Citizen), "G2B" (Government to Business) va "G2G" (Government to Government) tamoyillari asosida optimallashtirishdir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamlashtirishning yuqori darajasi davlat xarajatlarini o‘rtacha 15-20% ga qisqartirish imkonini beradi. Bu samaradorlik, eng avvalo, idoralararo elektron ma’lumot almashinuvi tizimining yo‘lga qo‘yilishi natijasida erishiladigan vaqt va qog‘oz resurslarining tejalishi bilan izohlanadi.

Davlat xizmatlari samaradorligini oshirishda bugun "proaktiv xizmatlar" tushunchasi markaziy o‘rin egallamoqda. Bu tizimda fuqaro murojaat qilishi kutilmasdan, uning hayotidagi muayyan voqelik (masalan, farzand tug‘ilishi yoki pensiya yoshiga yetish) ma’lumotlar bazasida aks etishi bilan tegishli xizmatlar avtomatik ravishda taklif etiladi. O‘zbekiston sharoitida my.gov.uz platformasining mobil ilovalar bilan integratsiyalashuvi va "elektron hukumat"ning yagona

identifikatsiya tizimi (OneID) joriy etilishi natijasida, yillik tranzaksiyalar soni millionlab ko‘rsatkichlarga yetdi. Bu jarayon nafaqat qulaylik yaratadi, balki davlat idoralari o‘rtasidagi "ma’lumotlar silosi" (ma’lumotlarning tarqoqligi) muammosini bartaraf etib, yagona raqamli ekotizimni shakllantiradi.

Boshqaruvda shaffoflikni ta’minlash va korrupsiyaga qarshi kurashishda blokcheyn (blockchain) texnologiyalarining salohiyati tobora ortib bormoqda. Davlat xaridlari, yer ajratish va ko‘chmas mulk reyestri kabi korrupsion xavfi yuqori bo‘lgan sohalarda inson omilining cheklanishi ijtimoiy adolatni ta’minlashning kafolatiga aylanmoqda. Ochiq ma’lumotlar (Open Data) siyosati esa jamoatchilik nazoratini yangi bosqichga olib chiqdi. O‘zbekistonning ochiq ma’lumotlar reytinglarida (masalan, Open Data Inventory) yuqori pog‘onalarga ko‘tarilishi davlat boshqaruvining xalq oldidagi hisobdorligi oshganidan dalolat beradi. Raqamli monitoring tizimlari har bir arizaning ko‘rib chiqilish muddatini real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini beradi, bu esa ijro intizomini buzgan mansabdor shaxslarning javobgarligini muqarrar qiladi.

Zamonaviy bosqichda davlat boshqaruvi "Data-driven" (ma’lumotlarga asoslangan) modelga o‘tmoqda. Big Data tahlili davlatga strategik rejalashtirishda mislsiz ustunlik beradi. Masalan, geografik axborot tizimlari (GIS) yordamida aholi zichligi va infratuzilma holati tahlil qilinib, yangi maktab yoki shifoxonalar qurish joyi aniq hisob-kitoblar asosida belgilanadi. Sun’iy intellekt algoritmlari esa soliq va bojxona sohalarida "shubhali" operatsiyalarni aniqlash, huquqbuzarliklarning oldini olish va iqtisodiy o‘sishni prognoz qilishda qo‘llanilmoqda. Bu esa davlat resurslarini "nuqtali" (targeted) va manzilli taqsimlash, isrofgarchilikning oldini olish imkonini beradi.

O‘zbekistondagi raqamli islohotlar dinamikasi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasining naqadar keng ko‘lamli ekanligini ko‘rsatadi. IT-Parklar tarmog‘ining kengayishi, yoshlarga berilayotgan imtiyozlar va davlat boshqaruviga "raqamli vazirlar" hamda mas’ul xodimlarning jalb etilishi institutsional o‘zgarishlarni jadallashtirdi. Biroq, transformatsiya jarayoni barqaror bo‘lishi uchun kiberxavfsizlik masalasi fundamental ahamiyatga ega. Shaxsiy ma’lumotlar himoyasi, muhim infratuzilmalarni kiberhujumlardan asrash va aholining "raqamli gigiyena" ko‘nikmalarini oshirish dolzarb vazifadir. Kelajakda raqamli transformatsiya faqatgina texnologik yangilanish emas, balki jamiyatning barcha qatlamlari uchun teng imkoniyatlar yaratuvchi va inson qadrini ulug‘lovchi asosiy vositaga aylanishi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, raqamli transformatsiya davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Elektron hukumat tizimlari orqali davlat xizmatlari sifati yaxshilanadi, boshqaruv shaffofligi ortadi va

iqtisodiy samaradorlik ta’minlanadi. O‘zbekistonda ham bu borada keng qamrovli islohotlar olib borilmoqda. Kelgusida raqamli infratuzilmani rivojlantirish, kiberxavfsizlikni kuchaytirish hamda aholining raqamli ko‘nikmalarini oshirish muhim vazifa bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. – Toshkent, 2020.
2. Klaus Schwab. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016.
3. OECD Digital Government Studies, 2023.
4. World Bank Digital Development Reports, 2022.
5. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi ma’lumotlari, 2024.
6. Digital Government. OECD Publishing, 2020.
7. E-Government for Good Governance in Developing Countries. New Delhi, 2019.
8. The Digital Transformation Playbook. Columbia University Press, 2016.

RAQAMLI IQTISODIYOTDA BLOKCHEIN VA NARSALAR INTERNETI (IoT) TEXNOLOGIYALARINING ROLI VA ILMIY-IQTISODIY AHAMIYATI

Odilov Jasurbek Olim o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida blokchein va narsalar interneti (IoT) texnologiyalarining tutgan o‘rni hamda iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati chuqur va har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur texnologiyalarning moliya, logistika, qishloq xo‘jaligi, sanoat, energetika va davlat boshqaruvi sohalariga ta’siri, shaffoflikni ta’minlashdagi hissasi, operatsion xarajatlarni optimallashtirishdagi roli, raqobatbardoshlikni oshirishdagi ulushi va O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan raqamli transformatsiya jarayonlaridagi o‘rni batafsil ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi (2024–2025 yillar), Jahon iqtisodiy forumi, Statista, Gartner, IDC va boshqa nufuzli xalqaro tashkilotlarning hisobotlari asosida olib borildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, blokchein va IoT texnologiyalari nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshirish, xarajatlarni keskin kamaytirish va yangi biznes-modellarni shakllantirishda, balki milliy iqtisodiyotning raqamli raqobatbardoshligini ta’minlash va barqaror rivojlanishni tezlashtirishda ham muhim strategik vosita hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Raqamli iqtisodiyot, blokchein, narsalar interneti (IoT), raqamli transformatsiya, shaffoflik, smart logistika, aqlli qishloq xo‘jaligi, smart city, O‘zbekiston, raqobatbardoshlik, innovatsion rivojlanish, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация. В данной статье проводится глубокий и всесторонний анализ роли технологий блокчейна и Интернета вещей (IoT) в условиях цифровой экономики, а также их значения для экономического развития. В исследовании подробно рассматривается влияние этих технологий на сферы финансов, логистики, сельского хозяйства, промышленности, энергетики и государственного управления, их вклад в обеспечение прозрачности, оптимизацию операционных затрат, повышение конкурентоспособности и роль в процессах цифровой трансформации, реализуемых в Узбекистане. Исследование основано на данных Статистического агентства Республики Узбекистан (2024–2025 гг.), отчетах Всемирного экономического форума, Statista, Gartner, IDC и других авторитетных международных организаций. Результаты показывают, что технологии блокчейна и IoT являются важным стратегическим инструментом не только для повышения экономической эффективности, резкого снижения затрат и формирования новых бизнес-моделей, но и для обеспечения цифровой конкурентоспособности национальной экономики и ускорения устойчивого развития.

Ключевые слова: Цифровая экономика, блокчейн, Интернет вещей (IoT), цифровая трансформация, прозрачность, умная логистика, умное сельское хозяйство, умный город, Узбекистан, конкурентоспособность, инновационное развитие, экономическая эффективность.

Abstract. This article provides a deep and comprehensive analysis of the role and scientific-economic significance of blockchain and Internet of Things (IoT) technologies within the digital economy. The study thoroughly examines their impact on finance, logistics, agriculture, industry, energy, and public administration sectors, their contribution to ensuring transparency, optimizing operational costs, enhancing competitiveness, and their place in Uzbekistan’s ongoing digital transformation processes. The research is based on data from the Statistics Agency of the Republic of Uzbekistan (2024–2025), reports from the World Economic Forum, Statista, Gartner, IDC, and other reputable international organizations. The findings demonstrate that blockchain and IoT technologies serve as a vital strategic tool not only for improving economic efficiency, drastically reducing costs, and forming new business models, but also for strengthening the digital competitiveness of the national economy and accelerating sustainable development.

Keywords: Digital economy, blockchain, Internet of Things (IoT), digital transformation, transparency, smart logistics, smart agriculture, smart city, Uzbekistan, competitiveness, innovative development, economic efficiency.

Kirish. Bugungi globallashgan dunyoda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi iqtisodiyotning barcha jabhalarini tubdan o‘zgartirib yubormoqda. Ayniqsa, blokchein va narsalar interneti (IoT) kabi zamonaviy texnologiyalar raqamli iqtisodiyotning asosiy drayverlaridan biriga aylangan. Blokchein markazlashmagan, yuqori darajada shaffof va xavfsiz ma’lumotlar zanjirini yaratish imkonini bersa, IoT esa jismoniy qurilmalar o‘rtasida real vaqt rejimida ma’lumot almashish va avtomatik boshqaruvni ta’minlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yilda qabul qilingan PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasida ushbu texnologiyalarni keng joriy etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishi sifatida belgilangan. Strategiya doirasida davlat boshqaruvi, moliya-kredit tizimi, qishloq xo‘jaligi va sanoatni raqamlashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu bois, mazkur texnologiyalarning ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan chuqur tahlil qilinishi hozirgi vaqtda juda dolzarb hisoblanadi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi blokchein va IoT texnologiyalarining raqamli iqtisodiyotdagi o‘rnini ochib berish, ularning iqtisodiy samaradorlikka ta’sirini baholash, O‘zbekiston tajribasini tahlil etish va kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlari bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism. Raqamli iqtisodiyotning mohiyati va texnologik asoslari

Raqamli iqtisodiyot ma’lumotlar, raqamli platformalar va innovatsion texnologiyalar asosida qiymat yaratish jarayonidir. Uning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: platforma modeli, ma’lumotlarning strategik resurs sifatidagi ahamiyati, tarmoqlar integratsiyasi, tranzaksiya xarajatlarining keskin pasayishi va real vaqt rejimida qaror qabul qilish imkoniyati. Blokchein va IoT ana shu tizimning eng muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Blokchein texnologiyasi va uning iqtisodiy ahamiyati. Blokchein — markazlashmagan, o‘zgartirib bo‘lmaydigan va ochiq ma’lumotlar bazasi bo‘lib, har bir tranzaksiya butun tarmoq ishtirokchilari tomonidan tasdiqlanadi. Jahon iqtisodiy forumi (WEF) hisobotiga ko‘ra, 2025–2027 yillarda jahon YaIMning 10-15 foizi blokchein asosidagi operatsiyalar orqali amalga oshirilishi kutilmoqda. Moliya sohasida blokchein xalqaro pul o‘tkazmalarini bir necha daqiqaga qisqartirib, xarajatlarni 40-60 foizga kamaytiradi. Ta’minot zanjirlarida esa har bir mahsulotning harakatini to‘liq kuzatish imkonini beradi.

O‘zbekistonda yer kadastrlari, mulk huquqlari va kontraktlarini blokcheinga o‘tkazish bo‘yicha bir nechta muvaffaqiyatli pilot loyihalar amalga oshirildi. O‘zbekiston Markaziy banki raqamli so‘m (Central Bank Digital Currency) loyihasini faol rivojlantirmoqda. Bu moliyaviy inklyuzivlikni oshirish, korruptsiya xavfini kamaytirish va xalqaro savdoda ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Narsalar interneti (IoT) va aqlli iqtisodiyot. IoT texnologiyasi sensorlar, qurilmalar va mashinalarni internet orqali bog‘lab, ular o‘rtasida ma’lumot almashishni ta’minlaydi. Statista ma’lumotlariga ko‘ra, 2030 yilga kelib dunyoda 29 milliarddan ortiq IoT qurilmalari ishlaydi.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligida aqlli sug‘orish tizimlari joriy etilmoqda. Natijada suv sarfi 30-45 foizga kamayib, hosildorlik 15-28 foizga oshmoqda. Sanoatda predictiv texnik xizmat tizimlari uskunalarning to‘xtab qolish vaqtini 50 foizgacha qisqartirmoqda. Smart City loyihalari doirasida Toshkent shahrida aqlli yoritish, transport va energiya boshqaruvi tizimlari energiya sarfini 25-35 foizga pasaytirdi.

Blokchein va IoT ning integratsiyasi. Ikki texnologiyaning birgalikdagi qo‘llanilishi kuchli sinergetik effekt beradi. IoT to‘playdigan real vaqt ma’lumotlari blokcheinda o‘zgartirib bo‘lmaydigan tarzda saqlansa, butun ta’minot zanjiri shaffof bo‘ladi. Bu O‘zbekistonning meva-sabzavot va to‘qimachilik eksportini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Imkoniyatlar va qiyinchiliklar. Imkoniyatlar: xarajatlarning keskin kamayishi, korruptsiyaga qarshi kurash, resurslardan samarali foydalanish, yangi ish o‘rinlari yaratish, davlat xizmatlarining sifati va tezligini oshirish.

Qiyinchiliklar: yuqori investitsiya talabi, kiberxavfsizlik tahdidlari, raqamli savodxonlik yetishmasligi, shahar-qishloq tafovuti va huquqiy bazaning takomillashtirish zarurati.

Xulosa. Blokchein va IoT texnologiyalari raqamli iqtisodiyotning asosiy tayanchlaridan biri bo‘lib, ular iqtisodiy o‘sishni tezlashtirish, samaradorlikni oshirish va innovatsion rivojlanishni ta’minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘zbekiston uchun quyidagi ustuvor yo‘nalishlar muhim: milliy infratuzilmani mustahkamlash, mutaxassislar tayyorlash, davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish va kiberxavfsizlikni ta’minlash.

Ushbu texnologiyalarni muvaffaqiyatli joriy etish mamlakatimizning 2030 yil strategik maqsadlariga erishishida muhim omil bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-sonli Farmoni (2020).
2. World Economic Forum (2024). The Global Competitiveness Report.
3. Statista (2025). Internet of Things – Statistics & Facts.

4. Gartner Inc. (2024). Top Strategic Technology Trends.
5. O‘zbekiston Statistika agentligi (2025). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari statistikasi.
6. Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution.
7. IDC (2025). Worldwide IoT and Blockchain Spending Guide.
8. Tapscott, D. (2016). Blockchain Revolution.
9. Yusupov, R.A. va boshq. (2024). Raqamli iqtisodiyotda innovatsiyalar.
10. O‘zbekiston Markaziy banki (2025). Raqamli valyuta hisoboti.

O‘SMIRLIK DAVRI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA PSIXOLOGNING O‘SMIRLAR BILAN ISHLASHDAGI YONDASHUVLARI

Ummatova Sanobar Anvar qizi
Sirdaryo viloyati Guliston tumani 32-maktab psixologi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘smirlik davrining o‘ziga xos psixologik xususiyatlari, bu davrda yuzaga keladigan ichki ziddiyatlar va emotsional o‘zgarishlar tahlil etilgan. Shuningdek, o‘smirlar bilan ishlashda psixologning samarali yondashuvlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik davri, psixologik rivojlanish, emotsional holat, identifikatsiya, o‘zini anglash, psixologik yordam

Аннотация. В данной статье анализируются специфические психологические особенности подросткового возраста, внутренние конфликты и эмоциональные изменения, происходящие в этот период. Также освещаются эффективные подходы психолога к работе с подростками.

Ключевые слова: подростковый возраст, психологическое развитие, эмоциональное состояние, идентификация, самосознание, психологическая поддержка

Abstract. This article analyzes the specific psychological characteristics of adolescence, internal conflicts and emotional changes that occur during this period. It also highlights effective approaches of a psychologist in working with adolescents.

Keywords: adolescence, psychological development, emotional state, identification, self-awareness, psychological support

Kirish. O‘smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda shaxsning psixologik, ijtimoiy va biologik rivojlanishi jadal kechadi.Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki jinsiy yetilishning boshlanish davri o'g'il bolalarda 12-13 yoshda, qiz bolalarda 11-12 yoshda boshlanadi. Ko'pchilik o'g'il bolalar hozirgi vaqtda jinsiy yetilish 15-16 yoshda, qiz bolalarda 13-14

yoshlarda kuzatiladi. Oqituvchilar sinf rahbarlari datsavval shuni chuqur anglashlari lozimki, jinsiy yetilish organizmning jismoniy taraqqiyotiga ta'sir qilishdan ularning psixik rivojlanishiga ham katta ta'sir kursatadi.Osmirlarda jinsiy etilish bilan birga shu paytgacha ularga noma'lum bo'lgan qandaydir xislar, kechinmalar qarama-qarshi jinsga spetsifik qiziqish noma'lum mazmundagi kitoblarga qiziqishlarning paydo bulishi tabiiydir. O'smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so'z boyligini oshishi hisobiga bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa voqea va hodisalarning mazmun mohiyatini anglashlari hisobiga bo'ladi. Bu davrda o'smir til yordamida atrof-borliqni aks etishi bilan bir qatorda inson dunyoqarashini ham belgilab berishi mumkinligini his qila boshlandi Aynan o'smirlik davridan boshlab, inson aynan nutq bilish, jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o‘sish oldinroq namoyon bo‘ladi..Aksariyat o‘quvchilarda o‘smirlik yoshiga o‘tish ,asosan, 5-sinfdan boshlanadi. «Endi o‘smir bola emas, biroq katta ham emas»- aynan shu ta’rif o‘smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi. O‘smirlik bolalikdan kattalikka o‘tish davri bo‘lib, fiziologik va psixologik jismoniy jihatdan o‘ziga xosxususiyatlari bilan xarakterlanadi. O'smirlik - bu inson hayotidagi muhim va qiyin bosqich, hayotning qolgan qismini ko'p jihatdan belgilaydigan tanlov vaqti.O‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari .O‘smirlik davri organizmda kechadigan biologik o‘zgarishlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, gormonal o‘zgarishlar psixik holatga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Natijadao‘smirlarda kayfiyatning tez-tez o‘zgarishi, asabiylik, ta’sirchanlik va hissiy beqarorlik kuzatiladi. Bu holatlar ko‘pinchakattalar tomonidan noto‘g‘ri talqin qilinib,intizomsizlik yoki tarbiyasizlik sifatida baholanadi.2. O‘z-o‘zini anglash va shaxsiy identifikatsiya o‘smirlik davrida shaxsning “Men” kontsepsiyasi shakllanadi. O‘smir o‘zini mustaqil shaxs sifatida anglay boshlaydi, o‘z qadr-qimmatini baholaydi va jamiyatdagi o‘rninianiqlashga intiladi. Bu jarayonda o‘smir ko‘pincha o‘ziga savollar beradi: “Men kimman?”, “Jamiyatda qanday o‘rin egallayman?”, “Kelajakda kim bo‘laman?”.Ushbu savollarga javob izlash shaxsiy identifikatsiya jarayonining muhim tarkibiyqismi hisoblanadi.3. Mustaqillikka intilish va kattalar bilan ziddiyat o ‘smirlik davrining muhim belgilaridan biri - mustaqillikka kuchli intilishdir.O‘smirlar kattalarning nazoratini cheklashga, o‘z qarorlarini mustaqil qabul qilishga harakat qiladilar. Bu esa ota-ona va o‘qituvchilar bilan ziddiyatlarning yuzaga kelishigasabab bo‘lishi mumkin. Aslida bu holat salbiy hodisa emas, balki shaxsning psixologik jihatdan yetilayotganidan dalolat beradi .4.Tengdoshlar guruhi va ijtimoiy munosabatlar. O‘smirlik davrida tengdoshlar bilan munosabatlar yetakchi ahamiyat kasb etadi.O‘smir uchun do‘stlar fikri ota-onalar fikridan ham muhimroq bo‘lib qoladi.Tengdoshlar guruhi o‘smirning xulq-atvori, qiziqishlari va qadriyatlar

tizimiga kuchlita'sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu davrda ijtimoiy moslashuv, muloqot madaniyativa empatiya kabi sifatlar rivojlanadi.5.Emotsional holat va psixologik inqirozlar. O‘smirlik davri ko‘pincha psixologik inqirozlar bilan kechadi. O‘smirlar o‘zlarini tushunilmayotgandek his qilishlari, yolg‘izlik, xavotir va ichki ziddiyatlarni boshdan kechirishlari mumkin. Bu holatlarda kattalarning qo‘llab-quvvatlashi, tushunishi va to‘g‘ri yondashuvi muhim ahamiyatga ega.O'smirlar bilan ishlashda mmaktab pedagoglari, psixologi va ota-onalar qiyidagi yondashuvlar asosida ish faoliyatini olib borsalar ikki tomon uchun manfaatli va foydali natijaga erishiladi.

1. Individual yondashuv

Individual yondashuv har bir o‘smirning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishga asoslanadi. Psixolog o‘smirning ichki kechinmalari, oilaviy muhiti va qiziqishlarini chuqur tahlil qiladi.Suxbat va anketalar orqali aniqlanadi.

2. Guruhiy yondashuv

Guruhiy yondashuv o‘smirlarning ijtimoiylashuvini rivojlantiradi. Sinf, maktab jamoasi , oila a'zolari va yaqinlari jamiyat a'zolari bilan birgalikda trening mashg'ulotlari va guruhiy o‘yinlar, muhokamalar orqali ularga o‘z fikrini erkin ifodalash ko'nikmalari shakllantiriladi.

3. Empatik yondashuv

Empatik yondashuv psixologning o‘smirni tushunishga bo‘lgan intilishidir. Bu ishonchli muhit yaratadi.Bu yondashuv ota-ona, pedagoglar va maktab psixologidan sabr-toqat va mahoratni talab etadi. O'smirni qo'llab quvvatlash, tushunish, uni eshitish va tinglash bu empatiyadir. O'smirlik paytida bolalarni urshish , tanbeh berish, tanqid qilish yaramaydi, aksincha ularni qo'llab quvvatlash , tushunish orqali samarali natijaga erishish mumkin.

4. Motivatsion yondashuv

Motivatsion yondashuv o‘smirni maqsad sari intilishga undaydi va ichki resurslarini faollashtiradi.O'smirlik paytida o'smirlarga mativatsiya berish , maqsad sari intilishga undash rag'batlantirish , ularga kuch beradi, oldinga harakat qilishga undaydi.

5. Kognitiv-xulqiy yondashuv

Bu yondashuv o‘smirning salbiy fikrlarini ijobiy fikrlarga o‘zgartirish orqali xulq-atvorini yaxshilaydi. O'smirlikda xulq-atvor tabiiyki ijtimoiy omillar xususan tengdoshlar tasiriga moyil b o‘lib o'zgaradi. Manashu tashqi tasirlarni ijobiy tomonga yo'naltirish muhimdir Bu vaziyatda maktab pedagoglari va ota-onalar o'rni beqiyosdir.

Xulosa. O‘smirlar bilan ishlashda kompleks yondashuv muhim hisoblanadi. Har bir yondashuv o‘z o‘rnida samarali natija beradi.O'smirlik davri energiyaga

boy bo’lgan davr bo’lib , bu energiyani to’g’ri va yahshi tomonga yo’naltirish kerakdir. Ular o’zlarini mustaqil deb hisoblasalarda, ishni mustaqil tashkil qila olmaydilar. Ular bilan ishlashda har tomonlama aniq va maqsadli yondashuv samarali natija beradi. Xulosa qilib aytganda, o‘smirlik davri shaxs rivojlanishidagi eng murakkab vamas’uliyatli bosqichlardan biri hisoblanadi. Ushbu davrda yuz beradigan psixologiko‘zgarishlar o‘smirning kelajakdagi shaxsiy va ijtimoiy hayotiga bevosita ta’sirko‘rsatadi. Shuning uchun o‘smirlik davrini to‘g‘ri tushunish, ularning psixologikehtiyojlarini inobatga olish va qo‘llab-quvvatlash muhimdir.Ota-onalar, pedagoglar va psixologlarning hamkorligi o‘smir shaxsining sog‘lom va

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Davlenshin M.G., Do‘stmuxamedova Sh.A. va b. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. T., TDPU, 2004.
2. Do‘stmuxamedova Sh.A., Nishanova Z.T., Jalilova S.X. va b. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya.T., Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi. 2013.
3. Jalilova S.X., Aripova S.M. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. T., Faylasuflar nashriyoti, 2013.
4. Jalilova S.X. Taraqqiyot psixologiyasi va differensial psixologiya. T, Innovatsion ziyo, 2020.
5. G‘oziev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. T., “Noshir”, 2010.
6. Davlenshin M.G., Do‘stmuxamedova Sh.A. va b. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. T., TDPU, 2004.
7. Elektron ta’lim resurslari:
8. 1.https://www.oecd.org/pisa/test/pisa-2022-mathematics-test-questions.htm
9. www.gwpcacena.org
10. www.pedagog. uz
11. www.ziyonet.uz
12. www.gov.uz

MUHANDISLIK KOMPYUTER GRAFIKASI DASTURLARI ASOSIDA PROYEKSION CHIZMACHILIKNI O‘QITISHNING ILMIY-METODIK ASOSLARI VA MODELI

Xamidova Gulmira Xamidovna
Navoiy davlat universiteti
Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada proektsion chizmachilik fanini o‘qitishda grafik dasturlardan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari yoritilgan. O‘qituvchining kompyuter grafikasi bo‘yicha bilim darajasi, fanlar integratsiyasi jarayoni, zamonaviy grafik dasturlar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, proektsion chizmachilikni o‘qitishda grafik dasturlardan foydalanish modeli ishlab chiqilib, uning tarkibiy qismlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: grafik dasturlar, kompyuter grafikasi, proektsion chizmachilik, muhandislik grafikasi, multimedia texnologiyalari, fazoviy tasavvur, ta’lim modeli, pedagogik texnologiyalar, AutoCAD, 3ds Max.

Abstract. This article explores the scientific and methodological foundations of using graphic software in teaching projection drawing. The importance of teachers’ competence in computer graphics, integration of engineering graphics disciplines, and the role of modern graphic tools in improving educational effectiveness are analyzed. A model for using graphic software in teaching projection drawing is developed, including its structural components and pedagogical significance.

Keywords: graphic software, computer graphics, projection drawing, engineering graphics, multimedia technologies, spatial thinking, educational model, pedagogical technologies, AutoCAD, 3ds Max.

Zamonaviy ta’lim tizimida muhandislik grafikasi fanlarini o‘qitish jarayoni tubdan yangilanib, grafik dasturlarni qo‘llash asosiy talab darajasiga ko‘tarildi. Bugungi kunda o‘qituvchidan nafaqat nazariy bilim, balki kompyuter grafikasi sohasida yetarli ko‘nikma va malakaga ega bo‘lish talab etiladi. Chunki o‘qituvchi berilayotgan o‘quv materialining mazmuni, murakkablik darajasi va didaktik vazifalariga mos ravishda grafik dasturlarni to‘g‘ri tanlay olishi lozim.

Avvallari oliy ta’lim muassasalarida “Chizmachilik”, “Chizma geometriya va muhandislik grafikasi”, “Proektsion chizmachilik” fanlari alohida o‘qitilib, keyinchalik “Kompyuter grafikasi” fani joriy etilgan. So‘nggi yillarda esa mazkur fanlar integratsiyalashgan holda o‘qitilmoqda. Jumladan, “Chizma geometriya va kompyuter grafikasi” hamda “Muhandislik grafikasi va kompyuterli loyihalash”

kabi fanlarning joriy etilishi ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Biroq fanlar integratsiyasi bilan bir qatorda o‘quv soatlarining qisqarishi o‘qituvchilarga yanada katta mas’uliyat yuklamoqda.

Grafik dasturlar konstruktorlik masalalarini yechishda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, AutoCAD va 3ds Max kabi dasturlar yordamida murakkab chizmalar va 3D modellarni yaratish, ularni vizual tarzda talabalarga tushuntirish imkoniyati mavjud. Ushbu dasturlar ranglar, teksturalar, materiallar va boshqa vizual elementlar orqali yuqori darajadagi ko‘rgazmalilikni ta’minlaydi.

Nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lash ta’limning muhim tamoyillaridan biridir. Grafik dasturlar orqali berilgan topshiriqlarni dinamik (animatsion) va uch o‘lchamli ko‘rinishda taqdim etish talabalarning mavzuni chuqurroq anglashiga yordam beradi. Ayniqsa, 3D modellar orqali yig‘ma birliklarning tuzilishini ko‘rsatish talabalarda aniq fazoviy tasavvur hosil qiladi.

Ta’lim jarayonida talabalarning faol ishtirokini ta’minlash ham muhim omillardan biridir. Faollik va onglilik talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, ularni bilimlarni chuqur o‘zlashtirishga undaydi. Axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalarning ijodiy fikrlashi va fazoviy tasavvuri yanada rivojlanadi.

Multimedia texnologiyalaridan foydalanish katta hajmdagi ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida samarali yetkazish imkonini beradi. Grafik dasturlar yordamida o‘quv materiallarini vizual, eshitish va interaktiv shaklda taqdim etish natijasida o‘zlashtirish darajasi sezilarli darajada oshadi.

Tadqiqotlar natijasida proektsion chizmachilikni o‘qitishda grafik dasturlardan foydalanish modeli ishlab chiqildi. Ushbu model quyidagi tarkibiy bloklardan iborat:

– talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish, davlat ta’lim standartlari va mehnat bozori talablarini inobatga olish;

– o‘qitish metodlari, vositalari va texnologiyalarini aniqlash;

– talabalarning bilim va ko‘nikmalarini baholash mezonlarini belgilash.

Mazkur model talabalarning grafik topshiriqlarni bajarish darajasini (reproduktiv, produktiv va kreativ) aniqlash imkonini beradi hamda ularning kasbiy tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Proektsion chizmachilik fanini o‘qitishda grafik dasturlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirish, talabalarning fazoviy tafakkurini rivojlantirish va ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy grafik texnologiyalarni ta’lim jarayoniga keng joriy etish va ularni metodik jihatdan takomillashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T.Rixsiboyev. Kompyuter grafikasi. Toshkent, «Tafakkur qanoti», 2006. 49 bet
2. S.S.Saydaliyev, «Chizmachilik», T.:, 2013. 81 bet
3. G.X.Xamidova. Muhandislik kompyuter grafikasi. -Navoiy, “Science algorithm”, 2023.
4. G.Kh.Khamidova “Improving the use and methodology of graphic programs in the teaching of drawing skills.” INTER EDUCATION & GLOBAL STUDY 39. 2024
5. Ibrahim Gadoev; Shavkat Jalolov; Keldiyor Togaev; Lobar Esanova; Samariddin Absobirov; Gulkhayo Ravshanova AIP Conf. Proc. 3268, 070027 (2025) https://doi.org/10.1063/5.0258587
6. Sh. D. Dilshodbekov, An innovative method of teaching engineering graphics based on computer graphics (Tashkent, 2022). https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-04-04-15
7. Sh. D. Dilshodbekov, An innovative method of teaching engineering graphics based on computer graphics (Tashkent, 2022).
8. Sh. N. Muslimov, Improving the methodology of developing the professional graphic competence of future technological education teachers (Tashkent, 2022).
9. Шавдиров, С. А. (2017). Подготовка будущих учителей к исследовательской деятельности. Педагогическое образование и наука, (2), 109-110.
10. Ibragimovich I. X., Shovdirov S. A. THEORETICAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF STUDY COMPETENCIES REGARDING ART LITERACY IN STUDENTS //Science and Innovation. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 192-198.

TADQIQOT USULLARI

Ulkanboyeva Sevinch Murodjon qizi
TDIU "Raqamli iqtisodiyot" fakulteti
RI-76/23 guruh 3-kurs talabasi
sevinchulkanboyeva250@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda tadqiqot usullarining ilmiy faoliyatdagi o‘rni,ularning mohiyati hamda qo‘llanilish usullari yoritilgan. Ilmiy tadqiqot jarayonida qo‘llaniladigan nazariy va amaliy metodlar, sifat va miqdoriy tadqiqot usullari, kuzatish, tajriba, so‘rovnoma hamda tahlil metodlarining ahamiyati keng bayon etilgan. Shuningdek, tadqiqot usullarini to‘g‘ri tanlash ilmiy ishning natijadorligini oshirishdagi asosiy omillardan biri ekanligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: Tadqiqot, metod, ilmiy izlanish, kuzatish, tajriba, tahlil, so‘rovnoma, sifat usuli, miqdoriy usul, ilmiy metodologiya.

Kirish. ugungi kunda ilm-fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi ilmiy tadqiqot ishlariga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Har qanday ilmiy izlanish aniq maqsad va puxta metodologiyaga asoslanadi. Tadqiqot usullari ilmiy ishning asosiy poydevori bo‘lib, ular orqali muammoni o‘rganish, ma’lumot to‘plash, tahlil qilish hamda ilmiy xulosalar chiqarish imkoniyati yaratiladi.

Tadqiqot metodlarini to‘g‘ri tanlash ilmiy ishning aniqligi, ishonchliligi va samaradorligini belgilaydi. Shu sababli ilmiy faoliyatda tadqiqot usullarining mohiyatini chuqur o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Tadqiqot usullarining mohiyati

Tadqiqot usullari — bu ilmiy muammoni o‘rganish, yangi bilimlarni hosil qilish va mavjud bilimlarni tekshirishga xizmat qiladigan usullar majmuasidir. Har bir ilmiy tadqiqot ma’lum metodologik asosga ega bo‘ladi. Metodologiya ilmiy izlanishning nazariy va amaliy tamoyillarini belgilab beradi.

Ilmiy tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- muammoni aniqlash;
- ma’lumotlarni yig‘ish;
- olingan natijalarni tahlil qilish;
- ilmiy xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot usullari ilmiy izlanishning yo‘nalishi va maqsadiga qarab turlicha bo‘ladi. Masalan;

1. Nazariy tadqiqot usullari

Nazariy usullar ilmiy manbalarni o‘rganish va tahlil qilishga asoslanadi. Ular analiz va sintez, induksiya va deduksiya, taqqoslash, umumlashtirishni o’z ichiga oladi.

Bu usullar yordamida ilmiy muammo nazariy jihatdan asoslanadi va ilmiy farazlar ishlab chiqiladi.

2. Empirik tadqiqot usullari

Empirik usullar amaliy tajriba va kuzatishga asoslanadi. Ularga quyidagilar kiradi:

Kuzatish usuli. Kuzatish orqali tadqiqot obyekti tabiiy holatda o‘rganiladi. Ushbu usul pedagogika, psixologiya va sotsiologiyada keng qo‘llaniladi.

Tajriba usuli. Tajriba usuli orqali muayyan hodisa sun’iy ravishda tashkil etilib, uning natijalari tahlil qilinadi. Bu usul tabiiy va texnik fanlarda muhim hisoblanadi.

So‘rovnoma usuli. So‘rovnoma respondentlardan ma’lumot olishning samarali usullaridan biridir. U og‘zaki yoki yozma shaklda tashkil qilinishi mumkin.

Intervyu usuli. Intervyu tadqiqotchiga respondentning fikrini chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Ushbu usul sifat tadqiqotlarida keng qo‘llanadi.

3. Sifat va miqdoriy tadqiqot usullari

Sifat tadqiqot usuli - voqea va jarayonlarning mazmunini chuqur o‘rganishga qaratiladi. Bu usulda intervyu, kuzatish va matn tahlili keng qo‘llaniladi.

Miqdoriy tadqiqot usuli - statistik ma’lumotlarga asoslanadi. U natijalarni raqamlar orqali ifodalash va umumlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot usullarining ahamiyati

Tadqiqot usullari ilmiy ishning sifatini belgilovchi muhim omildir. To‘g‘ri tanlangan metod:

- ilmiy natijalarning ishonchliligini oshiradi;
- vaqt va resurslarni tejaydi;
- muammoni chuqur o‘rganish imkonini beradi;
- ilmiy xulosalarning aniqligini ta’minlaydi.

Shu bois tadqiqotchi o‘z ishining maqsadidan kelib chiqib eng mos usulni tanlashi zarur.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tadqiqot usullari ilmiy faoliyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Har bir ilmiy izlanish muvaffaqiyati tadqiqot metodlarini to‘g‘ri tanlash va ulardan samarali foydalanishga bog‘liq. Nazariy va empirik usullar bir-birini to‘ldirib, ilmiy natijalarning aniqligi va ishonchliligini ta’minlaydi. Zamonaviy ilm-fan rivojida sifat va miqdoriy tadqiqot usullarining o‘rni tobora ortib bormoqda. Shu sababli tadqiqotchilar metodologik bilimlarini muntazam ravishda rivojlantirib borishlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. (2008). Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. Toshkent.

2. Qodirov B.R. (2015). Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. Toshkent: Fan.
3. Shermuhamedova N. (2017). Ilmiy tadqiqot asoslari. Toshkent.
4. To‘xtayev N. (2019). Pedagogik tadqiqot metodlari. Toshkent.
5. Creswell J.W. (2014). Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches. Sage Publications.
6. Kerlinger F.N. (2006). Foundations of Behavioral Research. New York.
7. Best J.W., Kahn J.V. (2016). Research in Education. Pearson Education.
8. Cohen L., Manion L., Morrison K. (2018). Research Methods in Education. Routledge.
9. Yin R.K. (2017). Case Study Research and Applications. Sage Publications.
10. Denscombe M. (2014). The Good Research Guide. Open University Press.

FANNING NAZARIY VA EMPIRIK DARAJALARI

Yuldasheva Muxlisa Mansurbek qizi
Uzbekiston Respublikasi Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilmiy bilishning asosiy ikki darajasi — empirik va nazariy darajalarning mohiyati, o‘zaro aloqadorligi hamda farqli jihatlari tahlil qilinadi. Muallif har bir bosqichning o‘ziga xos usullari va tadqiqot jarayonidagi o‘rnini qisqa va lo‘nda tarzda yoritib beradi. Maqola ilmiy tadqiqot metodologiyasi bilan qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: empirik daraja, nazariy daraja, ilmiy bilish, metodologiya, kuzatish, eksperiment, gipoteza.

Abstract. This article analyzes the essence, interrelation, and distinct features of the two main levels of scientific knowledge: empirical and theoretical. The author concisely highlights the specific methods of each stage and their role in the research process. The article is designed for those interested in scientific research methodology.

Keywords: empirical level, theoretical level, scientific knowledge, methodology, observation, experiment, hypothesis.

Аннотация. В данной статье анализируются сущность, взаимосвязь и отличительные особенности двух основных уровней научного познания — эмпирического и теоретического. Автор кратко и лаконично освещает специфические методы каждого этапа и их роль в исследовательском процессе. Статья предназначена для тех, кто интересуется методологией научных исследований.

Ключевые слова: эмпирический уровень, теоретический уровень, научное познание, методология, наблюдение, эксперимент, гипотеза.

Kirish. Insoniyat sivilizatsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi bo‘lgan fan — voqelikni, tabiat va jamiyat qonuniyatlarini tizimli o‘rganuvchi murakkab bilish faoliyatidir. Har qanday ilmiy tadqiqotning bosh maqsadi obyektiv haqiqatni aniqlash va amaliyotda qo‘llash mumkin bo‘lgan ishonchli bilimlarni shakllantirishdan iborat. Biroq, ilmiy haqiqatga erishish tasodifiy jarayon emas, u qat’iy uslubiy qoidalar va metodologik bosqichlarga tayanadi. Falsafa va ilmiy bilish nazariyasiga ko‘ra, tadqiqot jarayoni o‘zining chuqurligi, qo‘llaniladigan metodlari hamda yakuniy natijalariga ko‘ra ikki asosiy bosqichga — empirik va nazariy darajalarga ajratiladi. Ushbu ikki darajaning o‘ziga xos xususiyatlarini, ularning tadqiqot tizimidagi o‘rni va o‘zaro aloqadorligini tahlil qilish bugungi kunda har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zero, zamonaviy fanlararo tadqiqotlar va raqamli texnologiyalar asrida empirik ma’lumotlarning mislsiz darajada ko‘payishi ularni nazariy jihatdan to‘g‘ri tizimlashtirish va metodologik jihatdan asoslashni taqozo etmoqda. Mazkur maqolada ilmiy bilishning empirik va nazariy darajalari, ularning fundamental metodlari hamda fanning rivojlanishidagi dialektik birligi atroflicha tahlil qilinadi.

Fanning Nazariy va Empirik Darajalari: Mohiyati va Dialektik Aloqadorligi

Ilmiy bilish murakkab va ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u o‘zining funksional vazifalari hamda bilish chuqurligiga ko‘ra ikki asosiy darajaga — empirik va nazariy darajalarga bo‘linadi.

Empirik daraja ilmiy tadqiqotning poydevori hisoblanib, uning bosh maqsadi o‘rganilayotgan ob’yekt to‘g‘risidagi real faktlar va birlamchi ma’lumotlarni to‘plash, tizimlashtirish hamda qayd etishdir. Ushbu darajada tadqiqotchi asosan sezgi a’zolari va maxsus texnik asbob-uskunalar yordamida ob’yektning tashqi xususiyatlari hamda aloqalarini o‘rganadi. Empirik bilishning fundamental metodlari sifatidagi kuzatish (hodisalarning tabiiy kechishini tizimli qayd etish) va eksperiment (sun’iy nazorat qilinadigan sharoitda hodisalarni sinovdan o‘tkazish) yangi ilmiy faktlarni yuzaga chiqarish imkonini beradi. Biroq, to‘plangan empirik ma’lumotlar o‘rganilayotgan jarayonning ichki mohiyati va fundamental qonuniyatlarini to‘liq ochib berishga qodir emas.

Aynan shu nuqtada ilmiy bilishning ikkinchi bosqichi — nazariy daraja maydonga chiqadi. Nazariy darajaning asosiy vazifasi empirik faktlarni tahlil qilish, ularni umumlashtirish va hodisalarning ichki, zaruriy, qonuniy aloqalarini ochib berishdan iborat. Bu darajada tadqiqotchi hisbiy-tajribaviy vositalardan mavhum tafakkur, mantiqiy xulosalar hamda ideal modellashtirish usullariga o‘tadi. Nazariy tadqiqotning boshlang‘ich nuqtasi sifatida gipoteza — to‘plangan

faktlarni tushuntirishga qaratilgan ilmiy faraz xizmat qiladi. Gipotezaning mantiqiy va empirik jihatdan isbotlanishi uni ilmiy qonun yoki mukammal nazariya darajasiga ko‘taradi. Butun tadqiqot jarayonining xolisligi, tizimliligi va ilmiyligi esa tanlangan aniq metodologiya — ilmiy bilish prinsiplari va usullari tizimi orqali ta’minlanadi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, fanning empirik va nazariy darajalari bir-biridan ajralgan mustaqil bosqichlar emas, balki yagona bilish jarayonining o‘zaro uzviy dialektik aloqadorlikda rivojlanuvchi ikki tomonidir. Bu aloqadorlik doimiy harakatdagi ikki tomonlama spiralni eslatadi: empirik tadqiqotlar jarayonida to‘plangan birlamchi faktlar, kuzatish natijalari va eksperimental ma’lumotlar nazariy umumlashmalar uchun fundamental zamin, o‘ziga xos ob’yektiv "xomashyo" vazifasini o‘taydi. Nazariya hech qachon bo‘shliqda yuzaga kelmaydi; u har doim empirik voqelikni tushuntirish, tizimlashtirish va undagi ichki qonuniyatlarni ochib berish ehtiyojidan tug‘iladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. G‘oziyev, E. G‘. (2010). Metodologiya va tadqiqot metodlari. Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.
2. Falsafa: qomusiy lug‘at. (2004). Toshkent: "Sharq" nashriyoti. (Ilmiy bilish, empirik va nazariy darajalar tushunchalari tahlili).
3. Popper, K. (2002). The Logic of Scientific Discovery (Ilmiy kashfiyot mantig‘i). London: Routledge. (Ilmiy gipotezalar va empirik tekshiruv usullari bo‘yicha fundamental asar).
4. Stepin, V. S. (2011). Yestestvoznaniye: Teoriya i metodologiya. Moskva: Nauka. (Fanning nazariy va empirik darajalari tizimining eng batafsil tahlili berilgan asarlardan biri).
5. Kuhn, T. S. (2012). The Structure of Scientific Revolutions (Ilmiy inqiloblar strukturasi). Chicago: University of Chicago Press. (Ilmiy paradigmalar va metodologiya shakllanishi haqida).

SOTSIOLOGIK TADQIQOTLAR USULLARI

Kabirova Nigora Rustam qizi
TDIU "Raqamli iqtisodiyot" fakulteti
RI-76/23 guruh 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu tezisda sotsiologik tadqiqotlar metodologiyasining so‘nggi o‘n yillikdagi rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor miqdoriy, sifatiy va aralash metodologik yondashuvlarning zamonaviy talqinlariga qaratilgan. Clark, Foster, Sloan va Bryman (2026) hamda Creswell va Creswell (2023) kabi yetakchi olimlarning fundamental asarlariga tayanilib, an'anaviy usullar — so‘rovnoma, intervyu, kuzatish — bilan bir qatorda "big data" tahlili, raqamli etnografiya va hisoblash sotsiologiyasi kabi yangi yo‘nalishlarning integratsiyalashuvi ochib beriladi. Tadqiqot natijasida zamonaviy sotsiologiyada tadqiqot usullarining "uchburchak strategiyasi" (triangulyatsiya) tamoyili asosida uyg‘unlashtirilishi ilmiy xulosalarning ishonchliligini oshirishi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: sotsiologik tadqiqot metodlari, miqdoriy tahlil, sifatiy tadqiqot, aralash metodlar, triangulyatsiya, tadqiqot dizayni, raqamli sotsiologiya, ma'lumotlar tahlili.

Maqsadi — oxirgi o‘n yillikda nashr etilgan yetakchi ilmiy manbalarga tayangan holda zamonaviy sotsiologik tadqiqot usullarining nazariy-metodologik asoslarini tizimlashtirish va ularning amaliy tadbiq imkoniyatlarini yoritishdan iborat.

Kirish. XXI asrning dastlabki choragida jahon miqyosida kechayotgan fundamental ijtimoiy-siyosiy transformatsiyalar — globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi, raqamli texnologiyalarning kundalik hayotga shiddat bilan kirib kelishi, ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik fikrini shakllantirishdagi o‘rni kuchayishi — sotsiologiya fani oldiga mutlaqo yangi metodologik vazifalarni qo‘ymoqda. An'anaviy sotsiologik tadqiqot usullari endilikda raqamli muhitda shakllanayotgan ijtimoiy munosabatlarni to‘laqonli yoritishga qodir emas. Shu bois, sotsiologik tadqiqotlar metodologiyasini qayta ko‘rib chiqish, klassik usullarni zamonaviy texnologik imkoniyatlar bilan boyitish masalasi fanning asosiy kun tartibiga aylangan.

Bryman an'anasini davom ettirayotgan Clark boshchiligidagi mualliflar jamoasi (2026) ta'kidlaganidek, "bugungi sotsiologiya talabasi yoki tadqiqotchisi nafaqat an'anaviy so‘rovnoma va intervyu texnikalarini egallashi, balki raqamli kontent-tahlil, ijtimoiy tarmoq tahlili (SNA) va hisoblash usullaridan ham xabardor bo‘lishi shart". Mazkur holat sotsiologik tadqiqotlar usullari mavzusini yanada dolzarblashtiradi.

Sotsiologik tadqiqot metodologiyasi sohasidagi asosiy muammo — bu fan oldida turgan yangi ijtimoiy hodisalarni (raqamli tengsizlik, onlayn jamoalarning shakllanishi, sun’iy intellektning ijtimoiy ta’siri) tadqiq etish uchun yetarli darajada moslashtirilgan va validatsiyadan o‘tgan uslubiy yondashuvlarning hanuzgacha yetishmasligidir. Ko‘plab tadqiqotchilar yo faqat miqdoriy, yo faqat sifatiy paradigmalar doirasida qolib ketib, ularning kombinatsiyasidan foydalanish samaradorligini to‘la anglab yetmagan. Bu esa o‘z navbatida empirik ma’lumotlarning to‘liq bo‘lmasligiga, noto‘g‘ri xulosalar chiqarilishiga olib kelishi mumkin.

Asosiy qism. Creswell va Creswell (2023) ta’biricha, miqdoriy tadqiqot yondashuvi — bu “obyektiv voqelikni o‘lchovli ko‘rsatkichlar orqali tavsiflashga, o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini statistik vositalar yordamida tekshirishga qaratilgan tadqiqot strategiyasidir”. So‘nggi o‘n yillikda bu yondashuv “big data” va hisoblash texnologiyalari ta’sirida jiddiy transformatsiyaga yuz tutdi. Bugungi kunda sotsiolog-tadqiqotchi an’anaviy so‘rovnomalar bilan bir qatorda ijtimoiy tarmoqlardan kelayotgan katta hajmdagi ma’lumotlar oqimini qayta ishlash, veb-skraping texnologiyalari orqali ma’lumot yig‘ish kabi ko‘nikmalarga ega bo‘lishi lozim.

Muhim jihat shundaki, Clark va boshqalar (2026) miqdoriy tadqiqotlarda tanlamaning reprezentativligi va o‘lchovlarning ishonchliligi (reliability) masalalariga alohida urg‘u qaratadi. Ular ta’kidlaganidek, “hatto eng katta ma’lumotlar majmui ham, agar u reprezentativ bo‘lmasa, ishonchli xulosa chiqarish imkonini bermaydi”. Bu fikr bugungi keng ko‘lamli raqamli ma’lumotlarga haddan ortiq baho berish tendensiyasidan ogohlantiradi.

Creswell (2023) sifatiy tadqiqotni “ijtimoiy hodisalarning mazmun-mohiyatini ishtirokchilarning o‘z nuqtai nazaridan anglashga qaratilgan interpretiv yondashuv” sifatida tavsiflaydi. Bu sohada ham raqamli inqilob o‘z izini qoldirgan — endilikda fenomenologik intervyu va ishtirokchi kuzatish kabi klassik sifat metodlari onlayn kontekstga moslashtirilmoqda. Onlayn fokus-guruhlar, virtual jamoalarning netnografik tahlili, raqamli kontentning diskursiv tahlili kabi yangi yo‘nalishlar paydo bo‘lmoqda.

Clark jamoasi (2026) bu borada sifat va miqdor o‘rtasidagi ikkilamchi qarama-qarshilikni bartaraf etishga chaqiradi: “Sifatiy tadqiqot endilikda faqatgina “yumshoq” tavsiflar bilan cheklanmaydi — u ham o‘zining qat’iy sifatiy kodlashtirish, tematik tahlil va asoslangan nazariya (grounded theory) kabi sistematik protseduralariga ega”.

Zamonaviy sotsiologik metodologiyaning eng muhim yutug‘i — aralash metodlar (mixed methods) yondashuvining keng qabul qilinishidir. Bu

yo‘nalishning yetakchi nazariyotchisi sifatida Creswell maktabi alohida ajralib turadi. Creswell va Creswell (2023) aralash metodlarni “bitta tadqiqot yoki dastur doirasida miqdoriy va sifatiy ma’lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va integratsiyalash” deb ta’riflaydi.

Metodologik triangulyatsiya — ya’ni bir hodisani turli metodlar orqali tekshirish — zamonaviy sotsiologiyaning oltin standartiga aylanib bormoqda. Bu strategiya o‘lchov xatoliklarini minimallashtirish, fanlararo tadqiqotlarni rivojlantirish, hamda ijtimoiy voqelikning ko‘p o‘lchovli tabiatini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi.

Ushbu uch metodologik yondashuvning o‘zaro bog‘liqligi va rivojlanish trayektoriyasini quyidagi jadval orqali umumlashtirish mumkin:

Yondashuv	Asosiy usullari	Yetakchi manba
Miqdoriy (Quantitative)	So‘rovnomalar, statistik tahlil, “big data”	Clark et al., 2026
Sifatiy (Qualitative)	Chuqurlashtirilgan intervyu, netnografiya	Creswell & Creswell, 2023
Aralash (Mixed Methods)	Triangulyatsiya, konvergent dizayn	Creswell & Creswell, 2023

Elmirzayeva (2024) to‘g‘ri ta’kidlaganidek, sotsiologik tadqiqotlarda ma’lumotlarni yig‘ish, shkalalashtirish va strukturalash bosqichlarida yuzaga keluvchi xatoliklar tadqiqot natijalarini jiddiy ravishda buzishi mumkin. Ayniqsa, so‘rovnomalarni tuzishdagi noaniqliklar, respondentlarning sotsial ma’qullanish (social desirability) ta’siri ostida javob berishi, yoki shkalalashtirishdagi xatoliklar empirik materialning ishonchliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Creswell (2023) bu kontekstda tadqiqot dizaynining eng boshidayoq potensial xatoliklarni bashorat qilish va ularni minimallashtirish choralarini ko‘rish kerakligini qayd etadi. Aynan shu nuqtada aralash metodlarning ahamiyati namoyon bo‘ladi — bir usulning kamchiliklari ikkinchisi orqali kompensatsiya qilinadi.

Xulosa. Oxirgi o‘n yillikda sotsiologik tadqiqotlar metodologiyasi miqdoriy va sifatiy yondashuvlarning mexanik qo‘shilishidan ularning organik sintezi bosqichiga ko‘tarildi. Clark, Foster, Sloan va Bryman tomonidan taklif etilgan yangi avlod tadqiqot usullari raqamli davr talablariga javob beradigan moslashuvchan metodologik ramka yaratadi. Creswell va Creswellning ishlanmalari esa bu ramkani aniq tadqiqot dizaynlari bilan to‘ldiradi.

Istisnoli jihati shundaki, texnologik taraqqiyotga qaramasdan, tadqiqot metodologiyasining fundamental tamoyillari — tanlamaning reprezentativligi, o‘lchovlarning validligi va ishonchliligi, tadqiqot etikasi — o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Kelajakda sun’iy intellekt va mashinali o‘qitish imkoniyatlarining sotsiologik tadqiqotlarga integratsiyalashuvi metodologik manzarani yana-da boyitishi kutilmoqda. Bu esa o‘z navbatida tadqiqotchilardan mavjud metodologik yondashuvlarni chuqur o‘zlashtirishni va ularni ijodiy rivojlantirishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Clark, T., Foster, L., Sloan, L., Brookfield, C., & Bryman, A. (2026). Bryman's Social Research Methods (7th ed.). Oxford University Press.
2. Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2023). Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches (6th ed.). SAGE Publications.
3. Elmirzayeva, O. (2024). Sotsiologik ma’lumotlarni tahlil qilish, shkalalashtirish va strukturalash. Современная наука и исследования, 3(12), 437–443.

TADQIQOTNING NAZARIY DARAJASINI BILISH USULLARI VA SHAKLLARI

Isoqulova Nodira Abdumo’min qizi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Raqamli iqtisodiyot” yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tadqiqotning nazariy darajasi, uning ilmiy bilishdagi o‘rni hamda nazariy bilishning asosiy usullari va shakllari yoritib berilgan. Nazariy tadqiqotning mohiyati, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, abstraksiyalash, umumlashtirish hamda modellash kabi usullar orqali ilmiy bilimlarni shakllantirish jarayoni izohlangan. Shuningdek, tushuncha, hukm, xulosa, gipoteza va nazariya kabi nazariy bilish shakllari tavsiflangan. Zamonaviy ilm-fan rivojida nazariy tadqiqotlarning ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: nazariy tadqiqot, ilmiy bilish, analiz, sintez, induksiya, deduksiya, abstraksiyalash, modellash, gipoteza, nazariya.

Annotation. This article discusses the theoretical level of research, its role in scientific cognition, and the main methods and forms of theoretical knowledge. The essence of theoretical research and the process of forming scientific knowledge through methods such as analysis and synthesis, induction and deduction, abstraction, generalization, and modeling are explained. In addition, the forms of theoretical knowledge such as concept, judgment, inference, hypothesis,

and theory are described. The importance of theoretical research in the development of modern science is substantiated.

Keywords: theoretical research, scientific cognition, analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, modeling, hypothesis, theory.

Аннотация. В данной статье рассматривается теоретический уровень исследования, его роль в научном познании, а также основные методы и формы теоретического знания. Раскрывается сущность теоретического исследования и процесс формирования научных знаний с помощью методов анализа и синтеза, индукции и дедукции, абстрагирования, обобщения и моделирования. Также описываются формы теоретического познания: понятие, суждение, вывод, гипотеза и теория. Обосновывается значение теоретических исследований в развитии современной науки.

Ключевые слова: теоретическое исследование, научное познание, анализ, синтез, индукция, дедукция, абстрагирование, моделирование, гипотеза, теория.

Kirish. Ilm-fan jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Insoniyat taraqqiyoti davomida turli fan sohalarida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida yangi texnologiyalar, zamonaviy ixtirolar va muhim nazariyalar yaratilgan. Har qanday ilmiy izlanishning muvaffaqiyati esa tadqiqotning nazariy va amaliy jihatlariga bog‘liq bo‘ladi. Ayniqsa, tadqiqotning nazariy darajasi ilmiy bilimlarni shakllantirishda alohida o‘rin tutadi. Chunki nazariy tadqiqot orqali inson voqelikning ichki mohiyatini anglaydi, hodisalar orasidagi bog‘liqliklarni aniqlaydi hamda yangi ilmiy g‘oyalarni ilgari suradi.

Nazariy bilish inson tafakkurining eng yuqori bosqichlaridan biri bo‘lib, u hodisa va jarayonlarni chuqur tahlil qilishga xizmat qiladi. Nazariy bilishsiz ilm-fanning rivojlanishi mumkin emas. Har qanday amaliy tajriba yoki kuzatishlar ma’lum bir nazariy asosga tayangan holda amalga oshiriladi. Shu sababli tadqiqotning nazariy darajasini bilish usullari va shakllarini o‘rganish bugungi kunda juda dolzarb masala hisoblanadi.

Asosiy qism. Tadqiqotning nazariy darajasi haqida tushuncha

Tadqiqotning nazariy darajasi — bu ilmiy bilishning yuqori bosqichi bo‘lib, unda voqelik tafakkur orqali umumlashtiriladi va tahlil qilinadi. Nazariy tadqiqotda inson nafaqat hodisalarning tashqi belgilarini, balki ularning ichki mohiyati va rivojlanish qonuniyatlarini ham o‘rganadi. Bu darajada ilmiy tushunchalar, qonunlar, gipotezalar va nazariyalar shakllanadi.

Nazariy tadqiqot amaliy tadqiqot bilan uzviy bog‘liqdir. Amaliy tadqiqot natijasida olingan ma’lumotlar nazariy jihatdan tahlil qilinadi va umumlashtiriladi. Shu bilan birga, nazariy bilimlar yangi amaliy tajribalarni amalga oshirish uchun

asos bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, fizika fanidagi ko‘plab nazariy qonunlar keyinchalik texnologik ixtirolarning yaratilishiga sabab bo‘lgan.

Nazariy darajada olib borilgan tadqiqotlar inson tafakkurining rivojlanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatadi. U insonni mustaqil fikrlashga, hodisalarga tanqidiy yondashishga va ilmiy xulosalar chiqarishga o‘rgatadi. Menimcha, nazariy tadqiqot insonning intellektual salohiyatini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Nazariy bilishning asosiy usullari. Nazariy tadqiqotda turli ilmiy usullar qo‘llaniladi. Ushbu usullar yordamida olimlar voqelikni chuqur tahlil qiladi va yangi bilimlarni yaratadi.

Analiz — murakkab hodisa yoki predmetni qismlarga ajratib o‘rganish usulidir. Bu usul yordamida tadqiqotchi obyektning har bir jihatini alohida tahlil qiladi.

Sintez - esa analiz natijasida olingan ma’lumotlarni birlashtirib, umumiy xulosa chiqarishni anglatadi.

Masalan, biologiyada inson organizmini o‘rganishda avval alohida organlar tekshiriladi, keyin esa ularning o‘zaro bog‘liqligi aniqlanadi. Bu analiz va sintez usullarining birgalikdagi qo‘llanishiga misol bo‘ladi.

Induksiya - alohida faktlardan umumiy xulosaga kelish usulidir. Tadqiqotchi ko‘plab kuzatish va tajribalarni o‘rganib, umumiy qonuniyatni aniqlaydi. Deduksiya - esa umumiy qoidalardan kelib chiqib aniq natijalarga erishish usulidir.

Masalan, barcha metallarning issiqlikni o‘tkazishi ma’lum bo‘lsa, mis ham metall bo‘lgani uchun issiqlikni o‘tkazadi degan xulosa chiqariladi. Bu deduktiv fikrlashga misol bo‘ladi.

Abstraksiyalash - usulida hodisaning asosiy jihatlari ajratib olinadi, ikkinchi darajali belgilar esa vaqtincha e’tibordan chetda qoladi. Bu usul murakkab jarayonlarni tushunishni osonlashtiradi.

Umumlashtirish - esa turli hodisalarning umumiy tomonlarini aniqlash orqali ilmiy tushuncha va qonunlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ilm-fandagi ko‘plab nazariyalar aynan umumlashtirish asosida yaratilgan.

Modellash usuli - zamonaviy ilm-fanda keng qo‘llaniladigan usullardan biridir. Bu usulda real obyekt yoki jarayonning soddalashtirilgan modeli yaratiladi. Model orqali murakkab jarayonlarni oldindan tahlil qilish va natijalarni bashorat qilish mumkin.

Masalan, iqtisodiyotda bozor holatini o‘rganish uchun iqtisodiy modellar tuziladi. Tibbiyotda esa kasalliklarning rivojlanishini aniqlash uchun maxsus modellar qo‘llaniladi.

Nazariy bilishning shakllari. Nazariy bilishning bir necha shakllari mavjud bo‘lib, ular ilmiy tafakkurning asosini tashkil qiladi.

Tushuncha - predmet yoki hodisaning muhim belgilarini aks ettiradi. Har qanday ilmiy bilim tushunchalar orqali ifodalanadi. Masalan, “modda”, “energiya”, “jamiyat” kabi tushunchalar ilmiy tafakkurning asosiy elementlaridir.

Hukm - biror fikrni tasdiqlash yoki inkor etish shaklidir. Hukm orqali inson o‘z fikrini ifodalaydi va ma’lum xulosaga keladi. Masalan, “Yer Quyosh atrofida aylanadi” degan fikr hukm hisoblanadi.

Xulosa chiqarish - bir yoki bir nechta hukmdan yangi fikr hosil qilishdir. Bu jarayon ilmiy tadqiqotning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Gipoteza — bu muayyan hodisani tushuntirish uchun ilgari surilgan ilmiy taxmindir. Gipoteza tajriba va kuzatishlar orqali tekshiriladi. Agar u tasdiqlansa, nazariyaga aylanishi mumkin.

Nazariya — ilmiy jihatdan isbotlangan va tizimlashtirilgan bilimlar majmuasidir. Nazariya fan rivojlanishining eng yuqori bosqichlaridan biri hisoblanadi. Masalan, evolyutsiya nazariyasi yoki nisbiylik nazariyasi butun dunyo ilm-fanida muhim o‘rin egallaydi.

Zamonaviy ilm-fanda nazariy tadqiqotlarning ahamiyati

Bugungi kunda fan va texnologiyalar juda tez rivojlanmoqda. Sun’iy intellekt, genetika, kosmik texnologiyalar kabi sohalardagi yutuqlar nazariy tadqiqotlarsiz amalga oshmagan bo‘lardi. Nazariy bilimlar yangi texnologiyalar yaratish va mavjud muammolarni hal qilishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Masalan, axborot texnologiyalaridagi ko‘plab dasturlar matematik nazariyalarga asoslanadi. Tibbiyotda esa yangi dorilar yaratish uchun avval nazariy tadqiqotlar olib boriladi. Shu sababli zamonaviy jamiyatda nazariy bilimlarga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Menimcha, kelajak taraqqiyoti ham aynan ilmiy tadqiqotlar va nazariy bilimlarga bog‘liq bo‘ladi. Chunki inson tafakkuri rivojlangan sari yangi imkoniyatlar paydo bo‘ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, tadqiqotning nazariy darajasi ilmiy bilishning eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Nazariy bilish orqali inson hodisalarning ichki mohiyatini anglaydi, yangi qonuniyatlarni ochadi va ilmiy bilimlarni rivojlantiradi. Analiz, sintez, induksiya, deduksiya, abstraksiyalash va modellash kabi usullar nazariy tadqiqotning asosiy vositalari hisoblanadi. Tushuncha, hukm, gipoteza va nazariya esa nazariy bilishning muhim shakllaridir.

Bugungi kunda zamonaviy ilm-fanning rivojlanishi nazariy tadqiqotlar bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli har bir yosh tadqiqotchi nazariy bilish usullari va shakllarini chuqur o‘rganishi zarur. Chunki ilm-fan taraqqiyoti va jamiyat rivoji aynan bilimli, tafakkuri keng insonlar faoliyatiga bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent, "Ma'naviyat", 2008.
2. Fayzullayev O. *Falsafa va fan metodologiyasi*. Toshkent, 2010.
3. To'rayev B. *Ilmiy tadqiqot metodologiyasi*. Toshkent, 2015.
4. G'ulomov S. *Ilmiy ijod asoslari*. Toshkent, 2012.
5. Vorisov N. *Mantiq va ilmiy tafakkur*. Toshkent, 2018.
6. Aristotel. *Metafizika*. Toshkent nashri.
7. Popper K. *Ilmiy tadqiqot mantig'i*. Moskva, 2004.
8. Beruniy A.R. *Tanlangan asarlar*. Toshkent, 1983.

ILM-FANNING TARKIBIY ELEMENTLARI

Toshturboyeva Laylo Azamatovna
Uzbekiston Respublikasi Toshkent Davlat Iqtisodiyot universiteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilm-fanning tizimli tuzilishi va uning asosiy tarkibiy elementlari tadqiq etiladi. Muallif ilmiy bilimlar, metodologiya, subyekt va obyekt o'rtasidagi aloqalarni tahlil qilib, fanning ijtimoiy institut sifatidagi rolini ochib beradi. Maqolada har bir elementning fanning umumiy rivojlanishidagi o'rni va ularning o'zaro integratsiyasi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ilm-fan, tarkibiy elementlar, ilmiy metod, subyekt, obyekt, ilmiy bilim, ijtimoiy institut.

Abstract. This article examines the systemic structure of science and its core structural elements. The author analyzes the relationships between scientific knowledge, methodology, subject, and object, highlighting the role of science as a social institution. The paper outlines the function of each element in the overall development of science and discusses their mutual integration.

Keywords: science, structural elements, scientific method, subject, object, scientific knowledge, social institution.

Аннотация. В данной статье рассматривается системная структура науки и ее ключевые структурные элементы. Автор анализирует взаимосвязь между научным знанием, методологией, субъектом и объектом, раскрывая роль науки как социального института. В работе освещаются функции каждого элемента в общем развитии науки и вопросы их взаимной интеграции.

Ключевые слова: наука, структурные элементы, научный метод, субъект, объект, научное знание, социальный институт.

Kirish. Bugungi kunda ilm-fan nafaqat axborotlar va qonuniyatlar to‘plami, balki jamiyat taraqqiyotini harakatga keltiruvchi, insoniyat tafakkurini shakllantiruvchi murakkab va ko‘p qirrali tizimdir. Uni chuqur anglash, qonuniyatlarini ochib berish va samarali boshqarish uchun fanning ichki dinamikasini, ya’ni uning tarkibiy elementlarini alohida tadqiq etish talab etiladi. Metodologik nuqtai nazardan ilm-fanning shakllanishi va rivojlanishi tasodifiy jarayon emas, balki muayyan qismlarning o‘zaro muvozanatiga asoslangan qat’iy tizimdir. Har qanday ilmiy faoliyat o‘z tarkibida aniq subyekt (tadqiqotchi olam), obyekt (o‘rganilayotgan obyektiv borliq), empirik va nazariy metodologiya (yondashuv hamda usullar) hamda yakuniy mahsulot hisoblangan tizimlashtirilgan ilmiy bilimlarni qamrab oladi. Ushbu elementlarning har biri fanning yaxlit zanjirida o‘ziga xos funksional vazifani bajaradi. Ularning o‘zaro uzviy bog‘liqligi va integratsiyasi fanning nafaqat nazariy bilimlar bazasi, balki qudratli ijtimoiy-madaniy institut sifatidagi poydevorini ta’minlaydi. Mazkur maqolada ilm-fanning fundamental tarkibiy qismlari, ularning o‘zaro aloqalari, bilish jarayonidagi evolyutsiyasi hamda ushbu elementlarning zamonaviy taraqqiyot tendensiyalaridagi o‘rni tizimli tarzda tahlil qilinadi.

Har qanday ilmiy tadqiqotning vujudga kelishi va rivojlanishi subyekt hamda obyekt o‘rtasidagi doimiy muloqot va dialektik munosabatga asoslanadi. Ilm-fanning subyekti deganda ilmiy bilish jarayonini amalga oshiruvchi, maqsadga yo‘naltirilgan ijodiy faoliyat olib boruvchi va muayyan uslubiy tayyorgarlikka ega bo‘lgan shaxs yoki jamoa tushuniladi. [1] Subyekt bir necha darajada namoyon bo‘ladi: u alohida olim (individual subyekt), ilmiy laboratoriyalar va kafedralar (kollektiv subyekt) yoki butun boshli ilmiy hamjamiyat (ijtimoiy subyekt) bo‘lishi mumkin. Ilm-fanning obyekti esa subyektning bilish va tadqiq etish faoliyati qaratilgan, inson ongidan tashqarida va unga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud bo‘lgan obyektiv borliq parchasidir. Fanning yo‘nalishiga qarab obyektlar tabiiy (materiya, tirik organizmlar), ijtimoiy-gumanitar (jamiyat, til, madaniyat) yoki sun’iy-texnik (algoritmlar, kiber-tizimlar) ko‘rinishda bo‘ladi. Klassik ilm-fanda tadqiqotchi obyektni chetdan mutloq xolis kuzatadi deb hisoblangan bo‘lsa, zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti subyekt o‘zining tadqiqot vositalari va metodologik qarashlari bilan obyekt holatiga, uni idrok etish jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatishini isbotladi. Ilmiy metod va metodologiya ilm-fanning eng muhim tarkibiy elementlaridan biri bo‘lib, u haqiqatga erishish va obod bilimlar to‘plashning yo‘li hamda vositasi hisoblanadi.[2] Fanning tarkibiy qismi sifatida metodologiya ikki asosiy bosqichga, ya’ni empirik va nazariy darajaga bo‘linadi. Empirik bosqich metodlariga kuzatish, tajriba (eksperiment), o‘lchash va taqqoslash kabi bevosita obyekt bilan amaliy aloqada bo‘lish usullari kiradi va

ularning yordamida birlamchi ilmiy faktlar to‘planadi. Nazariy bosqich metodlari esa abstraksiyalash, analiz va sintez, induksiya va deduksiya hamda modellashtirish kabi mantiqiy fikrlash amallarini qamrab olib, to‘plangan ma’lumotlarni umumlashtirish va qonuniyatlarni kashf etishga xizmat qiladi. Zamonaviy ilm-fanda ushbu an’anaviy usullar raqamli texnologiyalar, kompyuter modellashtirishi va matematik algoritmlar bilan boyib bormoqda, bu esa tadqiqotlar tezligi va aniqligini yangi bosqichga olib chiqdi. Shunday qilib, metod va metodologiya elementisiz fanda oddiy kuzatuvlardan tizimli va isbotlangan ilmiy xulosalarga o‘tish mutloqo imkonsizdir.

Sun’iy (texnik) obyektlar deganda insonning ongli va maqsadli faoliyati, ya’ni mehnat, muhandislik va texnik ijodkorlik natijasida yaratilgan barcha moddiy hamda nomoddiy tizimlar tushuniladi. [3] Ilm-fanning obyekti sifatida ular tabiatda tayyor holda uchramaydi, balki inson ehtiyojlarini qondirish hamda tabiiy jarayonlarni boshqarish uchun vujudga keltiriladi. Bunga oddiy mexanik qurilmalardan tortib, murakkab kiber-tizimlar, global kompyuter tarmoqlari, sun’iy intellekt algoritmlari va virtual borliq elementlari kiradi. Zamonaviy fanda sun’iy obyektlarni o‘rganish nafaqat ularning texnik tuzilishi va ishlash mexanizmlarini, balki ularning inson hayoti, ekologiya va jamiyat rivojiga ko‘rsatayotgan ijtimoiy-psixologik ta’sirini tahlil qilishni ham qamrab oladi. Shuning uchun ham texnik obyektlar bugungi kunda fundamental va amaliy fanlarning, ayniqsa kompyuter texnologiyalari hamda kiber-fizik tizimlar yo‘nalishlarining eng tez rivojlanayotgan tadqiqot maydoniga aylandi.

Xulosa qilib aytganda, ilm-fan o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan elementlardan tashkil topgan yaxlit va dinamik tizimdir. Tadqiqotchi (subyekt) va o‘rganilayotgan borliq (obyekt) o‘rtasidagi munosabat ilmiy metod hamda to‘g‘ri tanlangan metodologiya yordamida harakatga keladi. Bu jarayonning yakuniy natijasi o‘laroq, jamiyat va tabiat qonuniyatlarini ochib beruvchi tizimli ilmiy bilimlar shakllanadi. Zamonaviy dunyoda ushbu tarkibiy qismlarning muvaffaqiyatli integratsiyasi nafaqat yangi kashfiyotlar yaratishga, balki ilm-fanning qudratli ijtimoiy-taraqqiyot instituti sifatida jamiyatni oldinga boshlashiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. To‘rayev X. Ilm-fan metodologiyasi va falsafasi. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2019. – 184 b.
2. Shermuhammedova N.A. Gnoseologiya – bilish nazariyasi. – Toshkent: "Noshir", 2021. – 240 b.
3. Yo‘ldoshev S., Qodirov M. Falsafa va ilm-fan tarixi. – Toshkent: "Sharq", 2020. – 312 b.

4. Popper K. The Logic of Scientific Discovery (Ilmiy kashfiyotlar mantiqi). – London: Routledge, 2002. – 544 p.
5. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions (Ilmiy inqiloblar strukturasi). – Chicago: University of Chicago Press, 2012. – 264 p.

OILAVIY AJRIMLARNING OLDINI OLISHDA IJTIMOIY-PEDAGOGIK YONDASHUVNING AHAMIYATI

Utemuratova Diana Taumuratovna
Xalqaro Nordic universiteti
, Pedagogika yo‘nalishi magistranti

Oila jamiyatning eng qadimiy va eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri hisoblanadi. Insonning dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlari, axloqiy me’yorlari va ijtimoiy xulq-atvori avvalo oilada shakllanadi. Shu sababli oiladagi sog‘lom muhit nafaqat alohida shaxs kamoloti, balki jamiyatning barqaror taraqqiyoti uchun ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Har qanday davlatning ijtimoiy barqarorligi, ma’naviy rivojlanishi va sog‘lom avlod tarbiyasi mustahkam oilalar mavjudligiga bevosita bog‘liqdir. Biroq globallashuv, urbanizatsiya, iqtisodiy bosim, zamonaviy axborot oqimlarining kuchayishi va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi natijasida oilaviy ajrimlar sonining ortib borayotgani bugungi kunning dolzarb ijtimoiy muammolaridan biriga aylanmoqda.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, dunyo miqyosida nikohlarning sezilarli qismi ajrim bilan yakunlanmoqda. Xususan, ayrim rivojlangan davlatlarda ajrimlar ulushi 40–50 foizgacha yetayotgani kuzatilmoqda. O‘zbekistonda ham oilaviy ajrimlar ko‘rsatkichida o‘sish tendensiyasi mavjud bo‘lib, bu holat jamiyat va mutasaddi tashkilotlar oldiga muhim vazifalarni qo‘ymoqda. Mamlakatimizda har yili minglab oilalar ajralmoqda va ajrimlarning katta qismi yosh oilalar hissasiga to‘g‘ri kelmoqda. Ayniqsa, nikohning dastlabki besh yilida sodir bo‘layotgan ajrimlar sonining yuqoriligi oilaviy hayotga tayyorgarlik masalasining yetarli darajada shakllanmaganligini ko‘rsatadi.

Mutaxassislar tomonidan olib borilgan ilmiy tahlillar oilaviy ajrimlarning yuzaga kelishiga ta’sir etuvchi omillar ko‘p qirrali ekanligini ko‘rsatadi. Oiladagi iqtisodiy qiyinchiliklar, o‘zaro tushunmovchilik, ma’naviy-ruhiy nomutanosiblik, mas’uliyat hissining sustligi, uchinchi shaxslarning aralashuvi, kommunikativ madaniyatning yetishmasligi hamda oilaviy hayotga pedagogik va psixologik jihatdan tayyor emaslik ajrimlarning asosiy sabablaridan biri sifatida qayd etiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, aksariyat oilalarda muammolarni muloqot orqali hal qilish ko‘nikmasining yetarli emasligi nizolarni yanada kuchaytiradi.

Ayniqsa, yosh oilalarda hayotiy tajribaning yetishmasligi va oilaviy munosabatlarga romantik yondashuvning ustunligi turli ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Nikohdan oldin yoshlarning oilaviy hayot haqidagi tasavvurlari ko‘pincha real hayot talablariga mos kelmaydi. Natijada kundalik hayotdagi mas’uliyat, iqtisodiy muammolar va maishiy vazifalar er-xotin o‘rtasida nizolar yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy ajrimlarning katta qismi aynan kommunikativ muammolar va hissiy begonalashuv bilan bog‘liqdir.

Oilaviy ajrimlar nafaqat er-xotin munosabatlariga, balki farzandlar ruhiyati va jamiyatning ijtimoiy muhitiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Psixologik kuzatuvlarda ajrim kuzatilgan oilalarda voyaga yetayotgan bolalarda xavotir, stress, depressiv holatlar, agressiv xulq-atvor va ijtimoiy moslashuv muammolari ko‘proq uchrashi aniqlangan. Shuningdek, bunday oilalarda voyaga yetgan bolalarning kelajakdagi oilaviy qarashlari va nikohga bo‘lgan munosabatida ham salbiy stereotiplar shakllanishi mumkin. Bu esa kelajakda yangi oilaviy muammolar paydo bo‘lishiga zamin yaratadi.

Ijtimoiy tadqiqotlar oilaviy ajrimlarning jamiyat iqtisodiy va ma’naviy muhitiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatmoqda. Ajrimlar natijasida to‘liq bo‘lmagan oilalar sonining ortishi, farzandlar tarbiyasidagi muammolar, ijtimoiy himoyaga ehtiyojmand qatlamlarning ko‘payishi kabi holatlar yuzaga keladi. Shu sababli oilaviy ajrimlarni kamaytirish masalasi nafaqat oilaviy, balki umumijtimoiy muammo sifatida qaralishi lozim.

Mazkur muammoning oldini olishda ijtimoiy-pedagogik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki oilaviy munosabatlar barqarorligini ta’minlashda tarbiya, ma’naviy qadriyatlar, ijtimoiy muhit va pedagogik ta’sir vositalari katta rol o‘ynaydi. Ayniqsa, yoshlarni oilaviy hayotga maqsadli tayyorlash ajrimlarning oldini olishning samarali yo‘nalishlaridan biridir. Pedagogik jihatdan tayyorlangan yoshlar oiladagi muammolarni murosali yo‘l bilan hal qilish, mas’uliyatni his qilish va sog‘lom muloqot olib borish ko‘nikmalariga ega bo‘ladi.

Oilaviy hayotga tayyorlash jarayonida yoshlar bilan quyidagi yo‘nalishlarda ishlash muhim hisoblanadi:

- oilaviy munosabatlar madaniyatini shakllantirish;
- er-xotin huquq va majburiyatlarini tushuntirish;
- konfliktologik ko‘nikmalarni rivojlantirish;
- psixologik moslashuv va hissiy boshqaruvni o‘rgatish;
- iqtisodiy savodxonlikni oshirish;
- ota-onalik mas’uliyatini shakllantirish.

Pedagogik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy hayotga tayyorgarlik darajasi yuqori bo‘lgan oilalarda ajrim holatlari nisbatan kam uchraydi. Shu sababli ta’lim tizimida oilaviy hayotga tayyorlashga qaratilgan ma’naviy-ma’rifiy va psixologik dasturlarni keng joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi. Xususan, oliy ta’lim muassasalari va maktablarda yoshlarni oilaga tayyorlash bo‘yicha maxsus trening va seminarlarni tashkil etish muhim natijalar beradi.

Shuningdek, oilaviy ajrimlarning oldini olishda mahalla institutining o‘rni ham katta ahamiyatga ega. Mahalla jamiyatdagi eng yaqin ijtimoiy tuzilma sifatida oilalardagi muammolarni erta aniqlash va profilaktik ishlarni tashkil etishda samarali mexanizm vazifasini bajaradi. Mahalla faollari, psixologlar, pedagoglar va xotin-qizlar faollari hamkorligida oilalarda sog‘lom ma’naviy muhitni shakllantirishga qaratilgan targ‘ibot ishlari ajrimlarning kamayishiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlarining oilaviy munosabatlarga ta’siri ham ortib bormoqda. Ayrim hollarda ijtimoiy tarmoqlarda noto‘g‘ri oilaviy stereotiplarning targ‘ib qilinishi yoshlarning oilaga bo‘lgan qarashlariga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli media makonda milliy oilaviy qadriyatlarni targ‘ib qilish, sog‘lom oilaviy munosabatlarni ommalashtirish va ma’rifiy kontentlarni ko‘paytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy tahlillar asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

- yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash bo‘yicha maxsus pedagogik dasturlarni ishlab chiqish;
- oilalarda psixologik maslahat xizmatlarini kengaytirish;
- ta’lim muassasalari va mahalla hamkorligini kuchaytirish;
- oilaviy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi ma’rifiy loyihalarni rivojlantirish;
- yosh oilalar bilan individual ishlash tizimini takomillashtirish;
- oilaviy nizolarni mediatsiya asosida hal qilish mexanizmlarini rivojlantirish.

Xulosa qilib aytganda, oilaviy ajrimlarning oldini olishda ijtimoiy-pedagogik yondashuv jamiyatda sog‘lom oilaviy muhitni shakllantirishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Oilaviy barqarorlikni ta’minlashda oila, ta’lim muassasalari, mahalla va jamiyatning uzviy hamkorligi muhim rol o‘ynaydi. Yoshlarni oilaviy hayotga ongli va mas’uliyatli tayyorlash, psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish hamda milliy va ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlash orqali oilaviy ajrimlar sonini kamaytirish va jamiyatda mustahkam oila institutini shakllantirish mumkin.

RAQAMLI IQTISODIYOT: XIZMAT KO‘RSATISH SOHASIDA PLATFORMA MODELLARI VA ULARNING SAMARASI

Saidmuradov Yoqubjon
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
Raqamli Iqtisodiyot yo‘nalishi, 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Men bu ishda bir savolga javob izladim: nega usta chaqirish, taksi topish yoki yuk yuborish uchun biz hali ham tanish qidiramiz? O‘rganishlarim ko‘rsatdiki, raqamli platformalar shu “tanish qidirish” vaqtini 5 soatdan 5 daqiqaga tushirar ekan. Maqolada O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatish bozorini raqamlashtirish qanday qilib yashirin iqtisodiyotni 40% ga kamaytirishi, yoshlar uchun yangi ish o‘rinlari yaratishi hisoblab chiqilgan. Asosiy xulosa: 1 ta yaxshi ishlangan ilova 10 ta tekshiruvchidan ko‘ra ko‘proq soliq yig‘adi.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, platforma, gig-iqtisodiyot, soliq, xizmat ko‘rsatish, O‘zbekiston.

Kirish. Muammo nimada?

“Raqamli O‘zbekiston – 2030” degan hujjat bor. U yerda “hammasi raqamli bo‘lsin” deyilgan. Lekin ko‘chaga chiqsak-chi? Santexnik kerak bo‘lsa, qo‘shnidan so‘raymiz. Yuk mashina kerak bo‘lsa, bozor aylanamiz. Bu – vaqt, bu – asab, bu – narxni bilmaslik.Men o‘zim 2 oy oldin konditsioner usta qidirdim. 11 kishiga tel qildim. 4 soat ketdi. Oxiri kelgan usta “uka, 400 ming” dedi. Qimmatmi, arzonmi – bilmayman. Bozor yo‘q.

Bu muammo faqat menda emas. Statistika agentligi aytadi: O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatishning 60% dan ko‘pi “og‘zaki kelishuv” bilan bo‘ladi. Chek yo‘q, kafolat yo‘q, soliq yo‘q. Bu “yashirin iqtisodiyot” deyiladi.

Maqolamning maqsadi: oddiy telefon ilovasi shu muammoni qanday hal qilishini ko‘rsatish. Katta server, million dollar kerak emas. Mantiq kerak.

Platforma nima? Eng oddiy tushuntirish.Bozorni tasavvur qiling. Bir tomonda “xizmat kerak” degan odam. Ikkinchi tomonda “men qila olaman” degan usta. O‘rtada hech kim yo‘q. Ular bir-birini topa olmaydi. Platforma – o‘rtadagi ko‘prik. Misol: Yandex Go. Siz tugmani bosasiz. Eng yaqin taksi keladi. Narx oldindan ko‘rinadi. To‘lov karta orqali. Tamom. Xizmat bozorida ham shunaqa bo‘lishi kerak. “Usta kerak” deb yozasan. 3 ta usta narxi bilan chiqadi. Reytingini ko‘rasan. Tanlaysan. Ish bitgandan keyin baho qo‘yasan. Bu model “uch tomonlama bozor” deyiladi: mijoz + usta + ilova. Ilova faqat tanishtiradi va pulni ushlab turadi. Xato qilsa, pulni qaytaradi. Shuning uchun firibgarlik yo‘qoladi.2. O‘zbekiston uchun foydasi. Men hisoblab chiqdim.

Vaqt. Toshkentda 1 mln oila bor. Har bir oila yiliga 5 marta usta chaqiradi deylik. Bu 5 mln marta. Har bir chaqirishga o‘rtacha 3 soat ketsa, yiliga 15 mln soat vaqt ketadi. Bu 1700 yil degani. Platforma buni 10 daqiqaga tushirsa, 14 mln soat tejaladi. Odamlar shu vaqtni oilasiga, o‘qishga sarflaydi.

Pul. Hozir narx aniq emas. Usta “o‘zim bilaman” deb aytadi. Platformada 10 ta usta raqobat qiladi. Narx o‘zi tushadi. Men 3 ta yo‘nalishda so‘radim: santexnik, elektrik, mebel. O‘rtacha 25% arzon bo‘lar ekan. 5 mln buyurtma × 100 ming so‘m tejalsa = 500 mlrd so‘m.Bu pul xalqning cho‘ntagida qoladi.

Soliq. Eng katta foyda shu. Hozir usta naqd pul oladi. Soliq yo‘q. Ilova orqali pul o‘tsa, 4% avtomatik ushlab qolinadi. 5 mln buyurtma × 300 ming so‘m o‘rtacha chek = 1.5 trln so‘m aylanma. 4% soliq = 60 mlrd so‘m yiliga. Bu 60 ta yangi bog‘cha puli. Davlat hech kimni yugurib yurib tekshirmaydi. Ilova o‘zi to‘laydi.

Qiyinchiliklar bor, lekin yechimi ham bor.

Muammo 1:Usta yoshi katta, telefon ishlatmaydi.

Yechim: Ovozli buyruq. “Usta, buyurtma bor” deb telefon gapiradi. 1 ta “Ha” tugmasi bo‘lsa bo‘ldi. Nabirasi 1 marta o‘rgatadi.

Muammo 2:Hamma “naqd” deydi.

Yechim:Naqd to‘lov qilganga emas, karta bilan to‘laganga 5% keshbek berish kerak. 1 yilga soliqdan ozod qilsa, 2-yildan hamma o‘rganadi.

Muammo 3:Qishloqda internet yo‘q.

Yechim:SMS buyurtma. 90-yillarda taksi ham SMS edi. “USTA TOSHMI 12” deb yozsa, javob keladi. 2G yetadi.

Xulosa. Raqamli iqtisodiyot sharoitida platforma modellarining rivojlanishi xizmat ko‘rsatish bozorining samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Platformalar xizmat ko‘rsatuvchi va mijoz o‘rtasida vositachi sifatida faoliyat yuritib, tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi, vaqt tejalishini таъминlaydi hamda narxlarning shaffofligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, xizmat ko‘rsatish sektorini raqamlashtirish yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish, soliq tushumlarini oshirish va gig-iqtisodiyotni rivojlantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, elektron platformalar yoshlar bandligini ta’minlash va innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirishda ham muhim iqtisodiy instrument sifatida xizmat qiladi.

Kelgusida O‘zbekistonda platforma iqtisodiyotini rivojlantirish uchun davlat tomonidan startap loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, raqamli infratuzilmani rivojlantirish va elektron to‘lov tizimlarini keng joriy etish zarur hisoblanadi .

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi. PF-6079, 05.10.2020.

2. Parker, G. Platform Revolution. 2016.
3. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Xizmat ko‘rsatish, 2024.
4. Shaxsiy kuzatuvlar va ustalar bilan suhbat. 2025-yil, Toshkent sh.

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLI IQTISODIYOT VA FINTEKS (FINTECH) SEKTORINING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Mirzaaliyev Shahriyor Zafarjon o’g’li
TDIU talabasi

Kirish. Raqamli iqtisodiyot bugungi kunda davlatlar taraqqiyotining asosiy drayveriga aylangan. Jahon banki ma'lumotlariga ko‘ra, global raqamli iqtisodiyot jahon yalpi ichki mahsulotining (YaIM) 15 foizidan ortig‘ini tashkil etmoqda va an'anaviy iqtisodiyotga nisbatan 2,5 baravar tezroq o‘smoqda. O‘zbekistonda ham ushbu yo‘nalish strategik ahamiyat kasb etib, "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida IT xizmatlar eksporti va raqamli infratuzilmani modernizatsiya qilish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Ushbu tezisning maqsadi – O‘zbekiston raqamli iqtisodiyotining hozirgi holati, xususan, elektron tijorat va fintek sektorining rivojlanish dinamikasini tahlil qilish hamda tarmoqni yanada jadallashtirish uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqot ob'ekti – O‘zbekistonning raqamli bozori, predmeti esa ushbu bozordagi moliyaviy-texnologik jarayonlar va ularning iqtisodiy samaradorligidir.

Aktuallik shundaki, an'anaviy tarmoqlarni raqamlashtirish orqali operatsion xarajatlarni 20-30 foizga kamaytirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirish mumkin. O‘zbekistonda aholining qariyb 60 foizini yoshlar tashkil etishi va internet foydalanuvchilari sonining 30 milliondan oshgani bu jarayon uchun ulkan fundamental tayanch hisoblanadi.

Nazariy asoslar va adabiyot sharhi. Raqamli iqtisodiyot – bu raqamli texnologiyalar (internet, bulutli hisoblashlar, sun'iy intellekt, blokcheyn) asosida tovarlar va xizmatlarni yaratish, sotish va yetkazib berish tizimidir. Jahon Iqtisodiy Forumi (WEF) tahlillariga ko‘ra, raqamlashtirish korxonalarning raqobatbardoshligini belgilovchi eng asosiy omilga aylangan. O‘zbekiston sharoitida raqamli iqtisodiyot asosan uchta yo‘nalishda rivojlanmoqda: e-hukumat (e-gov), elektron tijorat (e-commerce) va moliyaviy texnologiyalar (fintech).

Tahlil va O‘zbekistondagi holat. So‘nggi yillarda O‘zbekistonning IT sektorida keskin sakrash kuzatildi. IT Park rezidentlari tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar va eksport hajmi yildan-yilga o‘sib bormoqda. Xususan, 2025-yil yakunlariga ko‘ra IT xizmatlar eksporti hajmi sezilarli darajada oshdi va 2030-yilga borib bu ko‘rsatkichni 5 milliard dollarga yetkazish maqsad qilingan.

Fintek va Elektron tijorat: Payme, Click, Uzum kabi milliy platformalar moliya va savdo sohasida inqilob qildi. Aholining naqdsiz to‘lovlardan foydalanish darajasi 60 foizdan oshdi. "Uzum Market" kabi milliy marketpleyslarning paydo bo‘lishi logistika va chakana savdo zanjirini raqamlashtirdi.

Biroq, muammolar ham yo‘q emas. Xalqaro telekommunikatsiya ittifoqi (ITU) indekslarida O‘zbekiston pozitsiyasi o‘sayotgan bo‘lsa-da, qishloq hududlarida yuqori tezlikdagi internet infratuzilmasining yetishmasligi, raqamli savodxonlik darajasining notekisligi va kiberxavfsizlik masalalari asosiy to‘siqlar bo‘lib qolmoqda. B2B (biznesdan biznesga) sektorida raqamli transformatsiya jarayonlari xalqaro standartlardan biroz ortda qolmoqda, aksariyat kichik va o‘rta biznes sub'ektlari (SME) hamon qog‘oz hujjat aylanishidan voz kechmagan.

Xulosa va ilmiy-amaliy tavsiyalar. O‘zbekiston raqamli iqtisodiyotini keyingi bosqichga olib chiqish mintaqaviy IT-xabga aylanish imkonini beradi. Buning uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

Infratuzilmani kengaytirish: Hududlarda (ayniqsa chekka qishloqlarda) keng polosali internet tarmog‘ini arzonlashtirish va tezligini oshirish bo‘yicha davlat-xususiy sheriklik (DXSh) loyihalarini ko‘paytirish.

Kadrlar tayyorlash (Skills gap): Mehnat bozorida dasturchilar, ma'lumotlar tahlilchilari (Data Scientist) va sun'iy intellekt bo‘yicha mutaxassislar yetishmovchiligini qoplash uchun oliy ta'lim muassasalarida amaliyotga yo‘naltirilgan o‘quv dasturlarini joriy etish.

Kiberxavfsizlikni kuchaytirish: Moliyaviy firibgarliklar (fraud) va ma'lumotlar sizib chiqishining oldini olish maqsadida, barcha fintek kompaniyalar va banklar uchun yagona qat'iy kiberxavfsizlik standartlarini ishlab chiqish.

Kichik biznes sub'ektlarini elektron tijorat platformalariga jalb qilish uchun ularga onlayn savdodan tushgan tushumlar bo‘yicha vaqtinchalik soliq imtiyozlari (tax incentives) taqdim etish.

Adabiyotlar ro’yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi Farmoni.
2. Jahon banki (World Bank). "Digital Economy for Uzbekistan" hisoboti.
3. KPMG va Deloitte kompaniyalarining Markaziy Osiyoda elektron tijorat va fintek rivojlanishi bo‘yicha tahliliy sharhlari, 2025-yil.
4. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi rasmiy statistik ma'lumotlari.
5. IT Park Uzbekistan yillik hisobotlari.

FINTEX VA ELEKTRON TIJORATNING RIVOJLANISHI: GLOBAL VA MILLIY TAJRIBA

Jumanazarov Ziyodbek
TDIU talabasi

Kirish. Mavzuning dolzarbligi: Hozirgi kunda iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasi sharoitida fintex va elektron tijorat sohalari bir-birini to'ldiruvchi eng muhim drayverlarga aylandi. O'zbekistonda ham raqamli to'lov tizimlarini rivojlantirish va e-tijorat hajmini oshirish strategik ahamiyatga ega. Global pandemiya va undan keyingi jarayonlar iste'molchilarning xulq-atvorini tubdan o'zgartirib, an'anaviy savdodan onlayn platformalarga o'tishni tezlashtirdi. Bu esa moliyaviy texnologiyalarning xavfsiz va samarali bo'lishini taqozo etmoqda.

Mavzuning obyekti va predmeti: Tadqiqot obyekti sifatida zamonaviy moliya bozori va elektron savdo platformalari olingan. Predmeti esa fintex innovatsiyalarini elektron tijorat jarayonlariga tatbiq etish mexanizmlari, raqamli to'lovlar xavfsizligi va ularning iqtisodiy samaradorligidir.

Mavzuning maqsadi va vazifasi: Maqolaning asosiy maqsadi fintex vositalari orqali elektron tijoratni rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qilish va ushbu sohada mavjud muammolarni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdir. Vazifalar sirasiga xalqaro tajribani o'rganish, O'zbekiston bozoridagi to'siqlarni aniqlash va istiqbolli yechimlarni ko'rsatish kiradi.

Asosiy qism. Ilmiy muammo: Bugungi kunda fintex va elektron tijorat integratsiyasidagi eng katta ilmiy-amaliy muammo — bu ma'lumotlar maxfiyligini ta'minlash va kiberxavfsizlik masalasidir. Shuningdek, tranzaksiya xarajatlarining yuqoriligi va turli platformalar o'rtasida texnik moslashuvchanlikning (interoperabellik) yetishmasligi kichik biznes subyektlari uchun to'siq bo'lib qolmoqda. Algoritmlarning shaffofligi va raqamli moliyaviy xizmatlarda iste'molchilar huquqlarini himoya qilish mexanizmlari ham chuqur tadqiqotlarni talab etadi.

Tendensiyalar: Dunyo bo'ylab quyidagi asosiy tendensiyalar ko'zga tashlanmoqda: BNPL (Bo'lib to'lash) tizimlari xaridorlarga foizsiz muddatli to'lov imkoniyatini taqdim etish orqali savdo hajmini oshirmoqda; mobil hamyonlar va super-ilovalar barcha moliyaviy va maishiy xizmatlarni bitta ekotizimda jamlamoqda; kriptovalyuta va blokcheyn transchegaraviy to'lovlarni tezlashtirish va xarajatlarni kamaytirish imkonini bermoqda; sun'iy intellekt esa iste'molchilarning moliyaviy imkoniyatlarini skoring tizimi orqali avtomatik baholamoqda.

Yechimlari: Mavjud muammolarni hal qilish uchun, birinchi navbatda, 'Regulyator qumdoni' (Regulatory Sandbox) mexanizmini takomillashtirish lozim. Bu fintex startaplariga o'z yechimlarini real bozorda sinovdan o'tkazish imkonini beradi. Shuningdek, ochiq bank (Open Banking) tizimini joriy etish orqali moliya va savdo platformalari o'rtasida ma'lumotlar almashinuvini soddalashtirish zarur.

Xulosa. Ilmiy taklif: Tadqiqot natijasida elektron tijoratda xaridorni himoya qilish uchun 'Eskrou-hisobvaraqlar'ga asoslangan avtomatlashtirilgan raqamli to'lov tizimini keng joriy etish taklif qilinadi. Bu tizimda mablag' faqat xaridor tovarni qabul qilib olganini tasdiqlaganidan so'ng sotuvchiga o'tkaziladi, bu esa o'zaro ishonchni oshiradi.

Amaliy tavsiyalar: Raqamli to'lovlar bo'yicha komissiya stavkalarini optimallashtirish va kichik biznes uchun imtiyozlar berish; aholining raqamli moliyaviy savodxonligini oshirish bo'yicha hududiy master-klasslarni tashkil etish; milliy to'lov tizimlarining xalqaro ekotizimlar (Mastercard, Visa, PayPal) bilan integratsiyasini tezlashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 2022-yil 16-iyundagi 'Elektron tijorat to'g'risida'gi O'RQ-779-son Qonuni.
2. Gulyamov S.S. va boshqalar. Raqamli iqtisodiyot va fintex asoslari. Darslik. T.: 2021.
3. Chaffey D. Digital Business and E-Commerce Management. Pearson, 2019.
4. World Bank Report. 'The Global Findex Database 2021: Financial Inclusion and Digital Payments'.

ELEKTRON HUKUMAT VA DAVLAT XIZMATLARINI RAQAMLASHTIRISH: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Fozilov Akbarjon
TDIU talabasi

Kirish. Mavzuning dolzarbligi: Zamonaviy dunyoda raqamli texnologiyalar ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalariga shiddat bilan kirib bormoqda. O‘zbekistonda ham raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Xususan, "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida davlat boshqaruvi organlari faoliyatini raqamlashtirish, aholi va tadbirkorlik subyektlariga ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatini oshirish eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Elektron hukumat tizimining joriy etilishi byurokratiyani kamaytirish, korrupsiyaviy omillarni bartaraf etish va boshqaruv qarorlarining shaffofligini ta’minlashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Mavzuning obyekti va predmeti: Tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasining davlat boshqaruvi tizimi va elektron davlat xizmatlari ko‘rsatish jarayonlari olingan. Mavzuning predmeti esa elektron hukumat tizimini takomillashtirishning iqtisodiy-huquqiy mexanizmlari, raqamli texnologiyalarni davlat xizmatlariga integratsiya qilish usullari va ularning samaradorligini tahlil qilishdan iborat.

Mavzuning maqsadi va vazifasi: Maqolaning maqsadi — elektron hukumat tizimining hozirgi holatini tahlil qilish, undagi mavjud muammolarni aniqlash hamda davlat xizmatlarini raqamlashtirishni yanada jadallashtirish bo‘yicha ilmiy va amaliy takliflar ishlab chiqishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: elektron hukumatning nazariy asoslarini o‘rganish; xalqaro tajribani tahlil qilish; sohadagi to‘siqlarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo‘llarini ko‘rsatish.

Asosiy qism. Ilmiy muammo: Bugungi kunda elektron hukumat tizimini to‘liq shakllantirish yo‘lida bir qancha ilmiy-metodik muammolar mavjud. Birinchidan, davlat organlari o‘rtasida ma’lumotlar almashinuvining (interoperabellik) yagona standartlarining mukammal emasligi. Ikkinchidan, katta hajmdagi ma’lumotlarni (Big Data) qayta ishlash va ulardan prognozlashtirish maqsadlarida foydalanishning ilmiy asoslangan algoritmlari yetishmasligi. Shuningdek, raqamli tafovut — shaharlar va chekka hududlar o‘rtasidagi internet tezligi va raqamli savodxonlik darajasidagi farq tizimning samarali ishlashiga to‘sqinlik qilmoqda.

Tendensiyalar: Global miqyosda elektron hukumat rivojlanishida bir necha asosiy tendensiyalar ko‘zga tashlanmoqda. Birinchisi — "Mobile Government" yoki mobil hukumatga o‘tish. Foydalanuvchilar barcha xizmatlarni o‘z smartfonlari orqali olishni afzal ko‘rmoqdalar. Ikkinchisi — sun’iy intellekt va chatbotlarni joriy etish orqali xizmatlarni avtomatlashtirish. Uchinchisi — "Proaktiv xizmatlar" konsepsiyasi, ya’ni davlat xizmati fuqaro so‘rashini kutmasdan, muayyan hayotiy vaziyat yuzaga kelganda avtomatik tarzda taklif etiladi.

Yechimlari: Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun, avvalo, idoralararo integratsiya platformasini modernizatsiya qilish lozim. Har bir davlat organi o‘z tizimini yagona "Elektron hukumat" shlyuziga to‘liq bog‘lashi shart. Ikkinchi yechim — bulutli texnologiyalarni keng joriy etish orqali ma’lumotlarni saqlash va qayta ishlash xarajatlarini kamaytirish. Raqamli infratuzilmani yaxshilash maqsadida hududlarda optik tolali aloqa liniyalarini kengaytirish zarur.

Xulosa. Ilmiy taklif: Tadqiqot natijasida elektron hukumat samaradorligini baholashning yangi ko‘p faktorli modelini joriy etish taklif qilinadi. Bu model

nafaqat ko‘rsatilgan xizmatlar sonini, balki fuqarolarning vaqtni tejashi, iqtisodiy samaradorlik va tizimning ishonchlilik darajasini ham hisobga olishi lozim. Shuningdek, davlat xizmatlari arxitekturasini "Microservices" tamoyili asosida qayta qurish ilmiy jihatdan asosli deb hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar: Davlat xizmatlari agentligi bazasida "Sun’iy intellekt markazi"ni tashkil etish va murakkab arizalarni ko‘rib chiqishni avtomatlashtirish; aholi o‘rtasida raqamli savodxonlikni oshirish bo‘yicha bepul hududiy kurslarni ko‘paytirish; kiberxavfsizlik choralarini kuchaytirish va shaxsiy ma’lumotlar himoyasini kafolatlovchi blokcheyn texnologiyalarini sinovdan o‘tkazish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O‘zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-6079-son Farmoni.
2. Chaffey, D. Digital Business and E-Commerce Management. Pearson Education Limited, 2019.
3. Gulyamov S.S. va boshqalar. Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari. T.: TMI, 2019.
4. BMTning Elektron hukumat bo‘yicha reyting hisobotlari (UN E-Government Survey 2022).

ONLAYN TA’LIMDA O‘QUVCHI FAOLLIGINI BAHOLASH INDIKATORLARI

Karimova Zilola Botirovna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Axborot texnologiyalari kafedrasi o‘qituvchisi
zilololakarimova@gmail.com

Eshmamatova Muxlisa Anvar qizi
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi
muhrddinfayzullaev95@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada onlayn ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faolligini baholash indikatorlari va ularning pedagogik aҳamiяti yoritilgan. Masofaviy ta’lim sharoitida o‘quvchi faolligini aniqlash mezonlari, monitoring tizimi hamda zamonaviy raqamli platformalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, o‘quvchilar faolligini baholashning metodik modeli ishlab chiqilib, unda kognitiv, kommunikativ, amaliy va motivatsion indikatorlar asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: onlayn ta’lim, masofaviy ta’lim, o‘quvchi faolligi, baholash indikatorlari, pedagogik monitoring, raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar, LMS platforma.

Аннотация. В данной статье рассматриваются показатели оценки активности учащихся в процессе онлайн-обучения и их педагогическое значение. Проанализированы критерии определения активности учащихся в условиях дистанционного обучения, система мониторинга, а также возможности использования современных цифровых платформ. Кроме того, разработана методическая модель оценки активности учащихся, в которой обоснованы когнитивные, коммуникативные, практические и мотивационные показатели.

Ключевые слова: онлайн-обучение, дистанционное обучение, активность учащихся, показатели оценки, педагогический мониторинг, цифровые технологии, интерактивные методы, LMS-платформа.

Abstract. This article discusses the indicators for assessing students’ activity in the online learning process and their pedagogical significance. The criteria for determining student activity in distance education, monitoring systems, and the possibilities of using modern digital platforms are analyzed. In addition, a methodological model for evaluating student activity has been developed, which substantiates cognitive, communicative, practical, and motivational indicators.

Keywords: online education, distance learning, student activity, assessment indicators, pedagogical monitoring, digital technologies, interactive methods, LMS platform.

Hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta’lim tizimiga ham katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, pandemiya davridan so‘ng onlayn ta’lim shakli keng ommalashib, ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Onlayn ta’lim o‘quvchilarga masofadan turib bilim olish imkoniyatini yaratish bilan bir qatorda, o‘qituvchilar oldiga yangi pedagogik vazifalarni ham qo‘ymoqda. Shunday vazifalardan biri o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligini aniqlash va baholash hisoblanadi. An’anaviy ta’limda o‘qituvchi o‘quvchilarning darsdagi ishtirokini bevosita kuzatishi mumkin bo‘lsa, onlayn ta’limda bu jarayon murakkablashadi. Shu sababli o‘quvchi faolligini baholash indikatorlarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biridir. Onlayn ta’limdagi faollik faqatgina platformaga kirish bilan emas, balki topshiriqlarni bajarish, muhokamalarda ishtirok etish, mustaqil fikr bildirish va raqamli vositalardan samarali foydalanish bilan ham belgilanadi.

Mazkur maqolaning мақсади onlayn ta’lim jarayonida o‘quvchi faolligini baholash indikatorlarini tahlil qilish va samarali baholash modelini ishlab chiqishdan iborat[1].

Onlayn ta’lim – internet texnologiyalari asosida tashkil etiladigan masofaviy o‘qitish shaklidir. U quyidagi afzalliklarga ega:

ta’lim olishda moslashuvchanlik;

vaqt va masofa cheklovlarining kamayishi;

elektron resurslardan foydalanish imkoniyati;

individual ta’lim trayektoriyasini yaratish;

multimedia vositalaridan foydalanish.

Biroq onlayn ta’lim jarayonida ayrim muammolar ham mavjud:

o‘quvchilarning diqqatini jamlashdagi qiyinchiliklar;

nazoratning sustligi;

internet sifati bilan bog‘liq muammolar;

motivatsiyaning pasayishi;

jonli muloqotning cheklanishi.

Mazkur muammolarni bartaraf etishda o‘quvchi faolligini monitoring qilish muhim ahamiyatga ega.

Pedagogik nuqtai nazardan o‘quvchi faolligi – bu ta’lim jarayonida o‘quvchining bilim olishga bo‘lgan intilishi, topshiriqlarni bajarishdagi ishtiroki va mustaqil faoliyat ko‘rsatish darajasidir. Onlayn ta’limda faollik quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

virtual darslarda qatnashish;
topshiriqlarni o‘z vaqtida bajarish;
forum va chatlarda ishtirok etish;
savollarga javob berish;
mustaqil loyiha ishlari;
elektron resurslardan foydalanish[2].

Faollik darajasi o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlariga bevosita ta’sir qiladi.

Onlayn ta’limda o‘quvchi faolligini baholash uchun bir qator indikatorlardan foydalaniladi va ular odatda kognitiv, kommunikativ, amaliy hamda motivatsion guruhlarga ajratiladi. Kognitiv indikatorlar o‘quvchilarning bilim olish faoliyatini ifodalaydi va ularning mavzuni o‘zlashtirish darajasi, test natijalari, mustaqil topshiriqlarni bajarish sifati, muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmasi hamda ijodiy fikrlash darajasi orqali aniqlanadi. Ushbu indikatorlar o‘quvchining bilim va tafakkur jarayonini kompleks baholash imkonini beradi. Kommunikativ indikatorlar esa o‘quvchilarning muloqotdagi faolligini ko‘rsatadi, ya’ni forumlardagi muhokamalarda ishtirok etish, video konferensiyalarda faol qatnashish, savol-javob jarayonlarida ishtirok etish, guruhli ishlarda hamkorlik qilish hamda fikr almashish madaniyati orqali ularning ijtimoiy faolligi baholanadi.

Amaliy indikatorlar o‘quvchining olgan bilimlarini amaliy faoliyatda qo‘llash darajasini ifodalaydi. Bunda amaliy mashqlarni bajarish, loyiha ishlari tayyorlash, elektron portfolioni yuritish, laboratoriya topshiriqlarini bajarish hamda multimedia mahsulotlarini yaratish kabi faoliyat turlari muhim o‘rin tutadi. Ushbu jarayonlar o‘quvchining kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Motivatsion indikatorlar esa o‘quvchining ta’lim jarayoniga bo‘lgan qiziqishi va ichki motivatsiyasini baholaydi. Darslarga muntazam qatnashish, tashabbuskorlik ko‘rsatish, qo‘shimcha resurslardan foydalanish, mustaqil izlanish hamda o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilish kabi ko‘rsatkichlar o‘quvchining faollik darajasini belgilaydi.

Onlayn ta’limda o‘quvchi faolligini baholash modeli bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda ma’lumotlar yig‘iladi va LMS platformalari orqali platformaga kirish soni, dars davomiyligi, topshiriqlarni bajarish holati, forumdagi izohlar hamda test natijalari kabi ma’lumotlar jamlanadi. Ikkinchi bosqichda ushbu ma’lumotlar statistik va pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Uchinchi bosqichda esa indikatorlar asosida o‘quvchining umumiy faollik darajasi baholanadi. Yakuniy to‘rtinchi bosqichda olingan natijalar asosida o‘quvchilarga individual tavsiyalar ishlab chiqiladi va ularning ta’lim jarayonidagi rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash choralari belgilanadi[3].

Bugungi kunda Moodle, Google Classroom, Canvas, Microsoft Teams va Edmodo kabi LMS platformalari o‘quvchi faolligini monitoring qilish imkonini beradi. Ushbu platformalar orqali kirish statistikasi, topshiriqlarning bajarilishi, test natijalari hamda muloqot faolligi haqida batafsil ma’lumotlar olish mumkin. Bundan tashqari, sun’iy intellekt asosidagi zamonaviy tizimlar yordamida o‘quvchi faolligini avtomatik tahlil qilish va baholash imkoniyati ham kengayib bormoqda, bu esa onlayn ta’lim sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Onlayn ta’lim samaradorligini oshirish uchun bir qator zamonaviy pedagogik va texnologik metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ular orasida interfaol metodlar alohida o‘rin tutadi. Jumladan, “Aqliy hujum”, “Debat”, “Case-study” va “Klaster” kabi usullar o‘quvchilarning fikrlash faolligini oshiradi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ushbu metodlar o‘quv jarayonini jonlantirib, bilimlarni faol o‘zlashtirishga xizmat qiladi[4].

Shuningdek, gamifikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham onlayn ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ball tizimi, badge va sertifikatlar, reyting tizimi hamda mini-musobaqalar o‘quvchilarda raqobatbardoshlik va motivatsiyani kuchaytiradi. Bu esa ularning dars jarayoniga bo‘lgan qiziqishini oshirib, faol ishtirok etishini ta’minlaydi.

Multimedia texnologiyalari ham zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Videodarslar, animatsiyalar, virtual laboratoriyalar va interaktiv testlar o‘quv materialini yanada tushunarli va qiziqarli shaklda taqdim etishga yordam beradi. Bu esa murakkab mavzularni o‘zlashtirishni yengillashtiradi va vizual o‘rganish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Individual yondashuv esa har bir o‘quvchining qiziqishi, bilim darajasi va o‘zlashtirish tezligini hisobga olgan holda topshiriqlar berishni nazarda tutadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlab, ularning ichki motivatsiyasini oshiradi hamda ta’lim jarayonida yuqori natijalarga erishishiga yordam beradi[5].

Xorijiy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarda onlayn ta’lim samaradorligini oshirish va o‘quvchi faolligini baholashga katta e’tibor qaratilmoqda. AQSHda universitetlar va ta’lim muassasalarida Learning Analytics tizimlari keng qo‘llanilib, o‘quvchilarning faolligi va o‘quv jarayonidagi ishtiroki chuqur tahlil qilinadi. Janubiy Koreyada esa sun’iy intellekt asosidagi monitoring tizimlari yordamida o‘quvchi faolligi avtomatik tarzda aniqlanadi va baholanadi. Finlandiyada esa individual rivojlanish indikatorlariga asoslangan baholash tizimi joriy etilgan bo‘lib, u har bir o‘quvchining shaxsiy taraqqiyotiga yo‘naltirilgan yondashuvni ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, onlayn ta’limda o‘quvchi faolligini baholash ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Faollik indikatorlari yordamida o‘quvchilarning bilim olish jarayoni monitoring qilinadi va individual yondashuvni amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Kognitiv, kommunikativ, amaliy va motivatsion indikatorlardan kompleks foydalanish o‘quvchilarning haqiqiy faollik darajasini aniqlash imkonini beradi. Zamonaviy LMS platformalar va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish esa monitoring jarayonining samaradorligini oshiradi. Kelgusida onlayn ta’lim tizimlarida avtomatlashtirilgan baholash mexanizmlarini yanada rivojlantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining raqamli ta’limga oid qarorlari.
3. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2021.
4. Muslimov N.A. Pedagogik kompetentlik asoslari. – Toshkent, 2020.
5. Moodle LMS platformasi metodik qo‘llanmalari.
6. Google Classroom bo‘yicha metodik tavsiyalar.
7. Anderson T. Online Learning and Distance Education. – New York, 2020.
8. Garrison D.R. E-learning in the 21st Century. – London, 2021.
9. UNESCO. Digital Education Development Report. – Paris, 2022.
10. Bates A.W. Teaching in a Digital Age. – Canada, 2019.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

Ахрор Каримбердиев
студент 1 курса
кафедры «Давлат молиявий назорат ва аудит»
Ташкентский государственный экономический университет
E-mail: akhrorkarimberdiev@gmail.com
Тел.: +998 93 118 08 03

В условиях современных экономических преобразований в Республике Узбекистан особое значение приобретает повышение эффективности системы государственного финансового контроля. Государственный финансовый контроль является важнейшим инструментом обеспечения законности, прозрачности и результативности использования государственных финансовых ресурсов. От эффективности контрольных механизмов напрямую зависит уровень бюджетной дисциплины, устойчивость финансовой системы государства и качество реализации социально-экономических программ. На современном этапе в Узбекистане проводится последовательное реформирование системы государственного финансового контроля на основе международных стандартов и современных цифровых технологий. Существенное значение имеют положения Бюджетного кодекса Республики Узбекистан, Закона Республики Узбекистан «О Счетной палате», а также Указа Президента Республики Узбекистан № ПФ-6079 от 5 октября 2020 года «О стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030”». Данные нормативно-правовые акты направлены на повышение прозрачности государственного управления, внедрение цифровых механизмов контроля и совершенствование системы внутреннего аудита. Одним из наиболее актуальных направлений развития государственного финансового контроля является внедрение аналитических и риск-ориентированных методов проверки. В отличие от традиционного подхода, современная система контроля предусматривает предварительный анализ финансовых рисков и концентрацию контрольных мероприятий на наиболее проблемных направлениях бюджетных расходов. Это позволяет повысить результативность контрольной деятельности и сократить количество финансовых нарушений [1, 2].

Проведённый анализ основных направлений развития системы государственного финансового контроля показывает, что в современных условиях традиционные методы финансового надзора постепенно

заменяются более эффективными и технологичными механизмами контроля. Это связано с необходимостью повышения прозрачности бюджетного процесса, сокращения финансовых нарушений и обеспечения рационального использования государственных финансовых ресурсов. Одним из важнейших направлений является внедрение риск-ориентированного подхода. Его основная особенность заключается в том, что контрольные мероприятия концентрируются не на всех объектах одновременно, а преимущественно на наиболее рискованных направлениях финансовой деятельности. Такой подход позволяет своевременно выявлять потенциальные нарушения, предотвращать неэффективное использование бюджетных средств и значительно повышать результативность контрольных мероприятий. В международной практике риск-ориентированный контроль считается одним из наиболее эффективных методов государственного финансового аудита [3, 4, 5].

Следующим важным направлением выступает цифровизация системы финансового контроля. В условиях развития цифровой экономики использование автоматизированных информационных систем, электронного документооборота и платформ мониторинга государственных расходов позволяет обеспечить оперативность анализа финансовых операций и минимизировать влияние человеческого фактора. Кроме того, цифровизация способствует снижению коррупционных рисков, повышению прозрачности государственных финансов и ускорению процесса принятия управленческих решений. Особое значение приобретает развитие стратегического аудита. В отличие от традиционного финансового контроля, ориентированного преимущественно на проверку законности расходов, стратегический аудит направлен на оценку эффективности реализации государственных программ и достижения социально-экономических результатов. Это позволяет определить, насколько рационально используются государственные ресурсы и достигаются ли поставленные цели государственной политики. Не менее важным направлением является развитие внутреннего аудита в государственных органах и организациях. Внутренний аудит обеспечивает постоянный контроль внутри учреждений, способствует своевременному выявлению недостатков финансового управления и предупреждению финансовых нарушений [6, 7, 8].

Таблица 1

Современные направления совершенствования системы государственного финансового контроля в Республике Узбекистан

№	Направление	Краткий анализ

1	Риск-ориентированный подход	Позволяет сосредоточить проверки на наиболее рискованных финансовых операциях. По оценкам специалистов, применение данного подхода повышает эффективность контрольных мероприятий и снижает количество финансовых нарушений.
2	Цифровизация контроля	Внедрение электронных систем контроля и автоматизированного мониторинга ускоряет обработку финансовых данных и повышает прозрачность бюджетных расходов.
3	Стратегический аудит	Направлен на оценку эффективности государственных программ и результативности использования бюджетных средств, а не только на проверку законности расходов.
4	Внутренний аудит	Способствует укреплению финансовой дисциплины внутри государственных органов и своевременному выявлению недостатков финансового управления.

Источник: составлено автором на основе материалов Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан и международных стандартов INTOSAI.

Данные таблицы показывают, что развитие системы государственного финансового контроля в Республике Узбекистан направлено на повышение эффективности управления государственными финансовыми ресурсами. Основное внимание уделяется внедрению риск-ориентированного подхода, цифровизации контрольных процессов, развитию стратегического и внутреннего аудита. Применение современных механизмов контроля способствует повышению прозрачности бюджетного процесса, укреплению финансовой дисциплины и снижению финансовых нарушений [9, 10].

Эффективная система внутреннего аудита позволяет повысить финансовую дисциплину, улучшить качество управления бюджетными средствами и обеспечить стабильность финансовой системы государства. Особую роль в совершенствовании государственного финансового контроля играет цифровизация. Использование электронных платформ, автоматизированных систем мониторинга и информационных технологий способствует повышению оперативности обработки финансовой информации, снижению коррупционных рисков и обеспечению прозрачности бюджетных процессов. В условиях цифровой экономики данные механизмы становятся необходимым условием эффективного финансового управления. Кроме того, важным направлением является развитие внутреннего аудита в государственных организациях. Эффективная система внутреннего аудита позволяет своевременно выявлять недостатки финансового управления, предупреждать нарушения бюджетного законодательства и повышать эффективность использования государственных средств. В международной

практике внутренний аудит рассматривается как один из ключевых элементов современной системы государственного финансового контроля. Таким образом, дальнейшее совершенствование государственного финансового контроля в Республике Узбекистан должно осуществляться на основе комплексной модернизации контрольных механизмов, расширения цифровизации, внедрения риск-ориентированного подхода и укрепления внутреннего аудита. Реализация указанных мер будет способствовать обеспечению финансовой устойчивости государства, укреплению бюджетной дисциплины и повышению эффективности государственного управления.

Таким образом, совершенствование системы государственного финансового контроля является важным условием эффективного развития экономики Республики Узбекистан. В современных условиях особое значение приобретают цифровизация финансового контроля, внедрение риск-ориентированного подхода и развитие внутреннего аудита. Реализация данных направлений позволит повысить прозрачность использования бюджетных средств, обеспечить эффективность государственных расходов и укрепить финансовую устойчивость государства. Кроме того, дальнейшее внедрение международных стандартов аудита и современных информационных технологий будет способствовать модернизации системы государственного финансового контроля и повышению качества государственного управления.

Список использованной литературы

1. Бюджетный кодекс Республики Узбекистан. – Ташкент: Адолат, 2024.
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 5 октября 2020 года № ПФ-6079 «Об утверждении Стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030” и мерах по её эффективной реализации».
3. Закон Республики Узбекистан «О государственном финансовом контроле» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан.
4. INTOSAI. Международные стандарты высших органов аудита (ISSAI). – Вена, 2019.
5. Иванов И.И. Государственный финансовый контроль: теория и практика. – М.: Финансы и статистика, 2019. – 320 с.
6. Ковалев В.В. Финансовый контроль в системе государственного управления. – СПб.: Питер, 2020. – 287 с.
7. Сапожникова Н.Г. Государственный аудит и финансовый контроль. – М.: Юрайт, 2021. – 254 с.

8. OECD Public Governance Reviews: Public Financial Management in Uzbekistan. – Paris: OECD Publishing, 2022.
9. Шеремет А.Д. Аудит: теория и практика. – М.: Инфра-М, 2021. – 412 с.
10. Материалы Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан // Официальный сайт Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан.

DEEPFAKE VA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI: KELAJAKDAGI IQTISODIY FIRIBGARLIKNING YANGI QUROLI SIFATIDA

Ibroximov Axrorjon
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
RI 75/23-guruh talabasi

Annotatsiya. Raqamli iqtisodiyotda generativ sun'iy intellekt (GenAI) va deepfake texnologiyalari iqtisodiy firibgarliklar uchun sifat jihatidan yangi bosqich yaratmoqda. So'nggi yillarda deepfake asosidagi moliyaviy jinoyatlar 700 % gacha oshgani, shu bilan birga AI asosidagi antifraud tizimlari firibgarlikni aniqlash samaradorligini taxminan 65 % ga yaxshilagani ko'rsatiladi (Ayanrinno, 2024). Deepfake'lar audio, video va tasvirlar orqali shaxsni soxtalashtirish, sintetik identitetlar yaratish, bank autentifikatsiyasini chetlab o'tish hamda ijtimoiy injiniring hujumlarini kuchaytirishi mumkin (Broklyn et al., 2024; Bhardwaj, 2025; Mubarak et al., 2023; Gupta, 2025; Verma, 2025; Pakina et al., 2025; Lin, 2025). Maqolada ushbu tahdidlarning raqamli iqtisodiyot va kiberxavfsizlikka ta'siri, real case-studylar, davlat va biznes subyektlarining javob choralari hamda kelajakdagi yechimlar tahlil qilinadi (Gupta, 2025; Vallabhaneni et al., 2025; Gambín et al., 2024; Garcia, 2025; Ratnawita, 2025).

Kalit so'zlar: deepfake, generativ sun'iy intellekt, iqtisodiy firibgarlik, sintetik identitet, bank xavfsizligi, kiberxavfsizlik, raqamli iqtisodiyot, ijtimoiy injiniring

Deepfake turlari va firibgarlik ssenariylari

Tahdid turi	Qisqa tavsif	Raqamli iqtisodiyotga ta'sir	Manbalar
Audio deepfake	Rahbar ovozini soxtalashtirib topshiriq berish	SWIFT/ichki to'lovlarni noqonuniy o'tkazish	(Amerini et al., 2025; Broklyn et al., 2024; Gupta, 2025; Amaresam, 2024; Ayanrinno, 2024; Lin, 2025)
Video/tasvir	Boshqaruvchi yoki mijozni vizual taqlid qilish	Video-KYC, masofaviy onboardingni aldash	(Broklyn et al., 2024; Masood et al., 2021; Mubarak et al., 2023; Gupta, 2025; Raza et al., 2022;

Tahdid turi	Qisqa tavsif	Raqamli iqtisodiyotga ta’sir	Manbalar
			Verma, 2025; Shahzad et al., 2022)
Sintetik identitet	Haqiqiy va uydirma ma’lumotlarni birlashtirish	Kredit, sug‘urta, grant firibgarligi	(Gupta, 2025; Verma, 2025; Ayanrinno, 2024)
AI-phishing va ijtimoiy injiniring	Giper-shaxslashtirilgan xat va xabarlar	Moliya va mijoz ma’lumotlarini o‘g‘irlash	(Bhardwaj, 2025; Gupta, 2025; Amaresam, 2024; Pakina et al., 2025; Ratnawita, 2025)

Figure 1: Deepfake asosidagi moliyaviy tahdidlar turlari va ta’siri

Kirish. Generativ adversarial tarmoqlar (GAN) va diffuziya modellariga asoslangan deepfake texnologiyalari haqiqatga yaqin, ammo soxta media kontentni ommaviy va arzon ishlab chiqarish imkonini bermoqda (Broklyn et al., 2024; Masood et al., 2021; Gupta, 2025; Vallabhaneni et al., 2025; Gambín et al., 2024; Shahzad et al., 2022). Ijtimoiy tarmoqlar tezligi bilan bunday kontent millionlab foydalanuvchilarga yetib borib, bozor ishtirokchilari o‘rtasidagi ishonch, shaxsni tasdiqlash tizimlari va moliyaviy bozorlar barqarorligiga bevosita tahdid tug‘diradi (Mubarak et al., 2023; Khan et al., 2025; Mustak et al., 2023; Ayanrinno, 2024; Ratnawita, 2025). Shu bois deepfake va AI texnologiyalarining iqtisodiy firibgarlikdagi roli raqamli iqtisodiyot siyosati va kiberxavfsizlik strategiyalarining markaziy mavzusiga aylanmoqda (Gupta, 2025; Gambín et al., 2024; Garcia, 2025; Lin, 2025).

Asosiy qism. 1. Deepfake texnologiyasi va media manipulyatsiyasi

Deepfake — AI yordamida yaratilgan, inson yuzini, ovozini yoki butun sahnani sun’iy tarzda o‘zgartirgan holda, “haqiqiy”ga o‘xshatib ko‘rsatuvchi sintetik media hisoblanadi (Broklyn et al., 2024; Masood et al., 2021; Amerini et al., 2025; Vallabhaneni et al., 2025; Khan et al., 2025; Shahzad et al., 2022). GAN va boshqa chuqur o‘rganish modellari orqali:

- Video va tasvir manipulyatsiyasi: yuz almashtirish, lab-sinxro, mimika va atributlarni o‘zgartirish (Masood et al., 2021; Gupta, 2025; Raza et al., 2022; Gambín et al., 2024; Shahzad et al., 2022).

Audio manipulyatsiya: real vaqt ovoz klonlash va intonatsiya, aksentni takrorlash (Amerini et al., 2025; Vallabhaneni et al., 2025; Khan et al., 2025; Amaresam, 2024; Shahzad et al., 2022).

Ko‘p formatli (audio+video+matn) deepfake majmualari ijtimoiy injiniring hujumlarini sezilarli darajada ishonchli qiladi (Bhardwaj, 2025; Mubarak et al., 2023; Verma, 2025; Khan et al., 2025; Pakina et al., 2025).

2. Iqtisodiy firibgarlik va bank tizimlariga tahdidlar

Tadqiqotlar deepfake'larning firibgarlikdagi qo'llanilishini bir necha asosiy yo'nalishda ko'rsatadi:

a) Moliyaviy va korporativ firibgarlik

- CEO ovozini soxtalashtirish orqali 243 ming AQSh dollari o'tkazib yuborilgan voqea ijtimoiy injiniring asosidagi audio-deepfake hujumlarining real miqyosini ko'rsatadi (Amerini et al., 2025; Broklyn et al., 2024; Amaresam, 2024; Ayanrinno, 2024; Lin, 2025).
- 2018–2024 yillarda deepfake bilan bog'liq moliyaviy jinoyatlar soni 700 % ga oshgani qayd etiladi (Ayanrinno, 2024).
- Deepfake'lar shantaj, identitet o'g'irlash, soxta kontraktlar va brendga zarar yetkazish orqali iqtisodiy yo'qotishlarni keskin kuchaytiradi (Amerini et al., 2025; Mubarak et al., 2023; Gupta, 2025; Mustak et al., 2023; Garcia, 2025; Lin, 2025).

b) Raqamli iqtisodiyot va kiberxavfsizlikka tizimli ta'sir

- Deepfake'lar moliya bozorlarida soxta bayonotlar orqali narxlar tebranishi va "chaos in financial markets" ssenariylarini keltirib chiqarishi mumkin (Gupta, 2025; Khan et al., 2025; Gambín et al., 2024; Ayanrinno, 2024; Ratnawita, 2025).
- Jamiyat va bozor ishtirokchilari o'rtasida "impostor bias" — har qanday media kontentga ishonchsizlik kuchayishi tranzaksion xarajatlar va verifikatsiya yukini oshiradi (Amerini et al., 2025; Mubarak et al., 2023; Mustak et al., 2023).

3. Zamonaviy case-studylar va statistik tendensiyalar

- Deepfake kontentining 96 % dan ortig'i hanuz pornografik xarakterda bo'lsa-da, identitet o'g'riligi, shantaj va moliyaviy firibgarliklar tez o'sayotgan segment sifatida qayd etiladi (Amerini et al., 2025; Mustak et al., 2023; Shahzad et al., 2022).
- AI asosidagi deteksiya tizimlari ayrim sohalarda 94–98 % aniqlik darajasiga yetgani, shu orqali firibgarlikdan moliyaviy yo'qotishlarni 60 % gacha kamaytirish imkoniyati borligi ko'rsatiladi (Amerini et al., 2025; Raza et al., 2022; Vallabhaneni et al., 2025; Amaresam, 2024).
- Biroq, adversarial deepfake'lar va "deteksiyaga moslashtirilgan" soxta media mavjud modellar zaifligini fosh etmoqda (Masood et al., 2021; Amerini et al., 2025; Vallabhaneni et al., 2025; Khan et al., 2025).

Xulosa. Deepfake va generativ AI texnologiyalari iqtisodiy firibgarliklar uchun yuqori aniqlikdagi, masshtablanadigan va avtomatlashtirilgan qurolga aylanib bormoqda. Moliyaviy tizimlarda deepfake asosidagi jinoyatlar tez o'smoqda, ayniqsa audio va video orqali ijtimoiy injiniring, sintetik identitetlar va onlayn autentifikatsiyani chetlab o'tish yo'nalishlarida. Shu bilan birga, o'zi ham AI bo'lgan deteksiya, blokcheyn va Zero Trust yondashuvlari kabi yechimlar xavfni kamaytirish salohiyatiga ega. Kelajakda raqamli iqtisodiyot barqarorligi

texnik innovatsiyalarni kuchli regulyatsiya, xalqaro hamkorlik va aholi xabardorligi bilan uyg‘unlashtira olinishiga bog‘liq bo‘ladi.

References

1. Digital Fraud. *International Journal of Research and Applied Innovations*. https://doi.org/10.15662/ijrai.2024.0704011
2. Deepfake Media Forensics: Status and Future Challenges. *Journal of Imaging, 11*. https://doi.org/10.3390/jimaging11030073
3. *Journal of Computer Science and Information Technology*. https://doi.org/10.61424/jcsit.v1i1.516
4. Bhardwaj, Y. (2025). The Evolution of Social Engineering: New Threats in the Age of Generative AI. *European Journal of Computer Science and Information Technology*. https://doi.org/10.37745/ejcsit.2013/vol13n274057
5. Broklyn, P., Egon, A., & Shad, R. (2024). DEEPFAKES AND CYBERSECURITY: DETECTION AND MITIGATION Authors. *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.4904874
6. Gambín, Á., Yazidi, A., Vasilakos, A., Haugerud, H., & Djenouri, Y. (2024). Deepfakes: current and future trends. *Artificial Intelligence Review, 57*. https://doi.org/10.1007/s10462-023-10679-x
7. Garcia, J. (2025). Exploring Deepfakes and Effective Prevention Strategies: A Critical Review. *Psychology and Education: A Multidisciplinary Journal*. https://doi.org/10.70838/pemj.330107

RAQAMLI IQTISODIYOTDA SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING BIZNES SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Akobirjon Norqulov
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt texnologiyalarining biznes samaradorligiga ta'siri tahlil qilingan. Sun'iy intellektning bank, logistika, marketing va biznes boshqaruvidagi amaliy imkoniyatlari ilmiy nuqtai nazardan yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy statistik ma'lumotlar asosida sun'iy intellekt texnologiyalarining korxonalarda xarajatlarni kamaytirish, mehnat unumdorligini oshirish hamda raqobatbardoshlikni kuchaytirishdagi roli ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellekt, biznes samaradorligi, avtomatlashtirish, logistika, marketing, bank tizimi, big data, iinnovatsiy.

Kirish. XXI asr iqtisodiyotida raqamlashtirish jarayonlari barcha sohalarda tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Raqamli iqtisodiyot zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan iqtisodiy model bo'lib, unda ma'lumotlar asosiy resurs sifatida namoyon bo'ladi. Sun'iy intellekt texnologiyalari esa ushbu tizimning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. So'nggi yillarda dunyoning yetakchi kompaniyalari sun'iy intellekt orqali biznes jarayonlarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga erishmoqda. McKinsey tadqiqotlariga ko'ra, sun'iy intellekt 2030-yilgacha global iqtisodiyotga qariyb 13 trillion AQSh dollari miqdorida qo'shimcha qiymat olib kirishi mumkin.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining biznesdagi roli. Sun'iy intellekt biznes jarayonlarini avtomatlashtirish va tezkor qaror qabul qilish imkonini yaratadi. Korxonalar big data, machine learning va neyron tarmoqlar asosida bozor tendensiyalarini tahlil qilib, kelajakdagi ehtiyojlarni prognoz qilmoqda. Masalan, Amazon kompaniyasi sun'iy intellekt asosidagi tavsiya tizimlari orqali sotuv hajmini sezilarli oshirgan. Shuningdek, Google va Microsoft kabi kompaniyalar AI yordamida ma'lumotlarni qayta ishlash tezligini bir necha barobar oshirishga muvaffaq bo'lgan.

Bank tizimida sun'iy intellekt. Bank sektorida sun'iy intellekt texnologiyalari firibgarlikni aniqlash, kredit risklarini baholash va mijozlarga xizmat ko'rsatishda keng qo'llanilmoqda. Masalan, JPMorgan Chase banki COIN dasturi yordamida hujjatlarni avtomatik tahlil qilib, minglab ish soatlarini tejashga erishgan. Chatbot va virtual assistentlar esa mijozlarga 24/7 xizmat ko'rsatish imkoniyatini yaratmoqda. Natijada bank xarajatlari kamayib, xizmat sifati oshmoqda.

Logistika va marketing sohasida AI texnologiyalari. Logistika sohasida sun’iy intellekt transport marshrutlarini optimallashtirish, yetkazib berish vaqtini qisqartirish va ombor boshqaruvini takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Tesla va DHL kabi kompaniyalar AI algoritmlari orqali logistika xarajatlarini kamaytirishga erishgan. Marketingda esa sun’iy intellekt mijozlarning xulq-atvorini tahlil qilish, individual reklama strategiyalarini yaratish va maqsadli auditoriyani aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Meta va Netflix kompaniyalari AI asosidagi tavsiya tizimlari yordamida foydalanuvchilar faolligini oshirmoqda.

Tahlil va natijalar. PwC kompaniyasi hisobotlariga ko‘ra, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan korxonalarning 54 foizi ishlab chiqarish samaradorligi oshganini qayd etgan. Shuningdek, AI asosidagi avtomatlashtirish jarayonlari ayrim korxonalarda operatsion xarajatlarni 20–30 foizgacha qisqartirgan. O‘zbekiston sharoitida ham raqamli transformatsiya jarayonlari jadallashib, bank tizimi, elektron tijorat va davlat xizmatlarida AI texnologiyalarini joriy qilish bo‘yicha amaliy ishlar olib borilmoqda. Bu esa mamlakat iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining biznes samaradorligiga ta’siri bo‘yicha tahliliy jadval

Soha	AI texnologiyasi	Natija
Bank	Chatbot va risk tahlili	Xizmat sifati va tezligi oshdi
Logistika	Marshrut optimallashtirish	Transport xarajatlari kamaydi
Marketing	Tavsiya tizimlari	Sotuv hajmi oshdi
Biznes boshqaruvi	Big Data tahlili	Qaror qabul qilish tezlashdi

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalari raqamli iqtisodiyotning asosiy drayverlaridan biri sifatida biznes samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. AI texnologiyalarining bank, logistika va marketing sohalarida qo‘llanilishi xarajatlarni kamaytirish, xizmat sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga xizmat qilmoqda. Kelajakda sun’iy intellektdan samarali foydalanish iqtisodiy o‘sishning muhim omiliga aylanishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016.
2. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age. – New York, 2018.
3. McKinsey Global Institute. Artificial Intelligence and the Future of Work, 2024.
4. PwC Global Artificial Intelligence Study, 2024.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi.
6. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – Pearson Education, 2021.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA “MA’NAVIYAT” KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV TAHLILI

Uzaqova Lola Abdurashitovna
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
O‘ zbek tili va adabiyoti kafedrasi (PhD) o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur tezisda Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konsepti lingvokognitiv yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda konseptning matndagi verballashuv shakllari, semantik maydoni va aksiologik yuklamasi “Mahbub ul-qulub” hamda “Hayrat ul-abror” materiallari asosida yoritiladi. Tahlil natijasida Navoiy poetik va nasriy tafakkurida “ma’naviyat” tushunchasi alohida bir leksema bilan emas, balki ilm, ma’rifat, ko‘ngul, amal, naf’, odamlik, xalq g‘ami kabi birliklar tizimi orqali ifodalanishi asoslanadi. Shuningdek, ushbu konseptning gnoseologik, axloqiy, ijtimoiy va amaliy qatlamlardan tashkil topgan ko‘p komponentli tuzilma ekani ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, ma’naviyat konsepti, lingvokognitiv tahlil, konsept, ma’rifat, ilm, ko‘ngul, amal, aksiologiya.

Zamonaviy tilshunoslikda konsept til, tafakkur va madaniyat kesishgan nuqtadagi asosiy birliklardan biri sifatida qaraladi. Semantik-kognitiv yondashuvda tahlil “tildan konseptga” yo‘nalishida olib boriladi: ya’ni matndagi ma’no birliklari asosida konseptning mazmuniy modeli tiklanadi. Shu bois Navoiy matnlarida “ma’naviyat”ni tahlil qilishda alohida bir so‘zni emas, balki mazkur tushunchani verballashtiruvchi semantik tarmoqni kuzatish metodologik jihatdan to‘g‘ri hisoblanadi [3], [4], [5].

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asari bu jihatdan ayniqsa muhim manbadir. Muallif asar muqaddimasida uni insonlar ahvoli, yaxshi-yomon xulqlar va turli foydali hikmatlarni jamlagan uch qismli asar sifatida belgilaydi [1]. Demak, asarning o‘ziyoq insonning ichki olami, axloqiy sifatlari va ijtimoiy xulqini markazga qo‘ygan konseptual maydonni hosil qiladi. Aynan shu maydon doirasida “ma’naviyat” konsepti shakllanadi.

Navoiy tafakkurida “ma’naviyat”ning birinchi va yadro qatlami ilm–ma’rifat bilan bog‘liqdir. “Mahbub ul-qulub”da muallif “ilm nuridin ko‘ngulni yorutmoq” g‘oyasini ilgari suradi [1]. Bu yerda ko‘ngul ichki makon, ilm esa uni yorituvchi nur sifatida konseptuallashtiriladi. Shuningdek, “nazm gulistoni” haqidagi faslda

Navoiy haqiqiy ijodni “ma’rifat javharin termak” bilan bog‘laydi [1]. Demak, ma’naviyat Navoiyda faqat diniy-axloqiy holat emas, balki bilimning ichki ongga ko‘chishi, ruhiy tafakkurga aylanishidir.

Ikkinchi muhim qatlam — aksiologik-axloqiy qatlamdir. Navoiy: “Ilmni kim vositayi joh etar, o‘ziniyu xalqni gumroh etar” deydi [1]. Bu misrada ilmning chin ma’naviy qiymati inkor etilmaydi; aksincha, uning mansab va shuhrat vositasiga aylanishi keskin qoralanadi. Demak, “ma’naviyat” konsepti Navoiyda qiymat mezoni sifatida ishlaydi: u bilimni baholaydi, uning maqsadini aniqlaydi va “haqiqiy ilm” bilan “joh uchun ilm”ni qarama-qarshi qo‘yadi.

Uchinchi qatlam — ijtimoiy-insonparvarlik mazmunidir. “Naf’ing agar xalqqa beshakdurur, bilki, bu naf’ o‘zungga ko‘prakdurur”, “Odami ersang demagil odami, onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami” kabi hikmatlar [1] Navoiy konseptosferasida ma’naviyatning individual emas, balki ijtimoiy mas’uliyat bilan chambarchas bog‘langanini ko‘rsatadi. Bu yerda odamlik, xalq g‘ami, naf yetkazish birliklari ma’naviyat konseptining yaqin periferiya elementlari sifatida maydonga chiqadi. Bunday modelda komillik o‘z-o‘ziga qaratilgan ruhiy holat emas, balki jamiyatga foyda yetkazuvchi axloqiy pozitsiyadir.

To‘rtinchi qatlam — praxeologik, ya’ni amaliy qatlamdir. Navoiy uchun ma’naviyat faqat bilish yoki his qilish bilan yakunlanmaydi; u amal bilan tasdiqlanishi shart. “Mahbub ul-qulub”da: “Ilm o‘rganmak din taqviyati uchundur...” hamda “Ilm o‘qub amal qilmag‘on...” mazmunidagi tanbehlar orqali ilm va amal birligi ta’kidlanadi [1]. Xuddi shu mazmun “Hayrat ul-abror”da yanada aniqroq ifodalanadi: “Ilm, Navoiy, sanga maqsud bil, emdiki ilm o‘ldi, amal aylagil” [2]. Shunday qilib, Navoiyda ma’naviyat konsepti ilm → idrok → amal zanjiri asosida quriladi.

“Hayrat ul-abror”dagi ayrim baytlar konseptning kognitiv modelini yanada ravshanlashtiradi. Jumladan, “Ko‘ngli bo‘lub maskanu ma’voyi ilm” misrasi [2] ma’naviyatni “ichki makon” metaforasi orqali ochadi: ko‘ngil — konteyner, ilm — mazmun, ma’rifat esa shu mazmunning faol holatga o‘tgan shaklidir. Yana bir o‘rinda “Lek manga ilm ila behbud ko‘p” deya ilmning insoniy kamol va farovonlikka eltuvchi kuchi qayd etiladi [2]. Bu o‘rinda “ma’naviyat” konsepti ruhiy yetuklik, aqlan ravnaq va amaliy obodlikni birlashtiruvchi integral tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi.

Lingvokognitiv nuqtayi nazardan qaralganda, Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konseptining quyidagi modeli taklif etilishi mumkin:

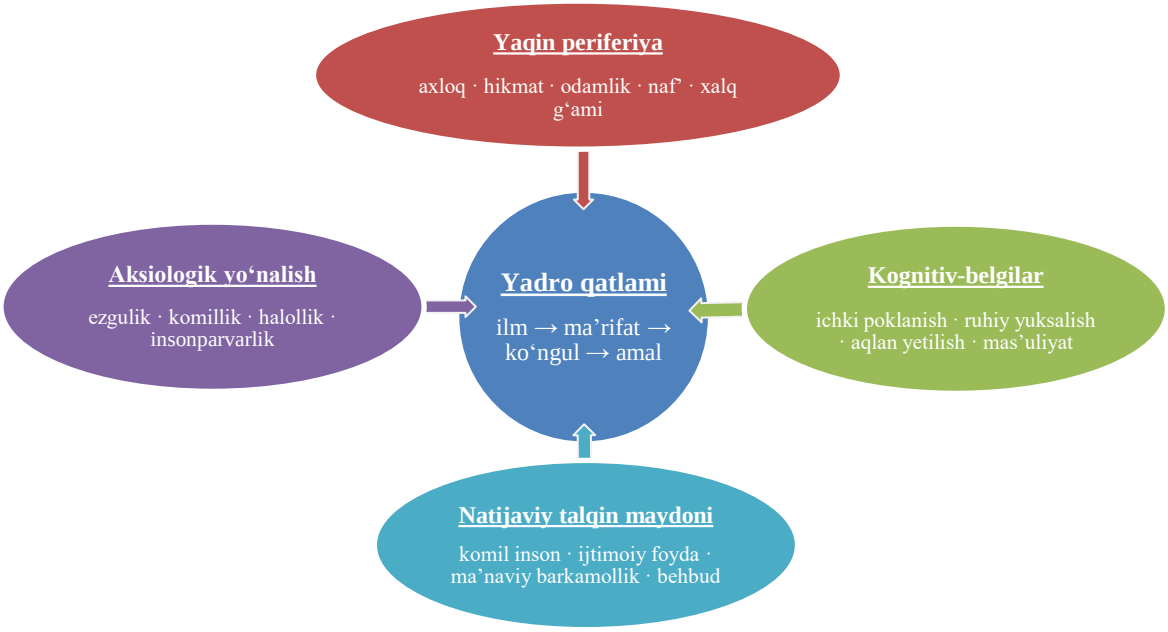
yadro — ilm, ma’rifat, ko‘ngul, amal;

yaqin periferiya — naf’, odamlik, xalq g‘ami, axloq, hikmat;

talqin maydoni — komillik, ruhiy poklanish, ijtimoiy mas’uliyat, behbud.

Mazkur model Navoiy matnlarida ma’naviyatning faqat abstrakt-falsafiy tushuncha emas, balki til birliklari orqali tizimli ravishda verballashgan konsept ekanini ko‘rsatadi [3], [4].

Mazkur fikrlarni umumlashtirgan holda, Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konsepti ko‘p qatlamli lingvokognitiv tuzilma sifatida namoyon bo‘lishi kuzatiladi (Rasm 1). Konseptning yadro qismini ilm, ma’rifat, ko‘ngul va amal tashkil etsa, periferiya qatlamida axloq, odamlik, naf’ va xalq g‘ami kabi birliklar uning aksiologik hamda ijtimoiy mazmunini boyitadi.

Rasm 3: Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konseptining lingvokognitiv modeli

(Manba: muallif ishlanmasi; A. Navoiy “Mahbub ul-qulub”, “Hayrat ul-abror” hamda semantik-kognitiv tahlilga doir ilmiy manbalar asosida tuzildi).

Mazkur vizual model lingvokognitiv tahlilning amaliy natijasi sifatida muhimdir, chunki u matndagi til birliklari orqali konseptning ichki tuzilishini rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Navoiy asarlarida “ma’naviyat” bevosita bitta termin bilan chegaralanmaydi; aksincha, u turli semantik maydonlarga mansub birliklarning konseptual integratsiyasi asosida yuzaga chiqadi. Shu jihatdan, ushbu model klassik badiiy matnda milliy-madaniy dunyoqarashning qanday verballashishini ko‘rsatadigan ilmiy sxema vazifasini bajaradi [3–5].

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konsepti bevosita birgina leksema bilan emas, balki o‘zaro bog‘langan semantik va aksiologik birliklar tizimi orqali ifodalanadi. Ushbu konseptning markazida ilm-

ma’rifat, ko‘ngil pokligi, amal, insonparvarlik va xalq manfaatiga xizmat qilish g‘oyalari turadi. Shu bois Navoiy ijodida “ma’naviyat” konsepti lingvokognitiv jihatdan bilimni ichkilashtirish, axloqiy mezonlarni barqarorlashtirish va jamiyatga foyda keltiruvchi komil inson modelini yaratish vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Navoiy, Alisher. Mahbub ul-qulub. Ziyouz kutubxonasi. Web link: https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/40-alisher-navoiy-asarlari?download=1725%3Aalisher-navoiy-mahbubul-qulub
2. Navoiy, Alisher. Hayrat ul-abror. Ziyouz kutubxonasi. Web link: https://n.ziyouz.com/library/category/40-alisher-navoiy-asarlari?download=1764%3Aalisher-navoiy-xamsa-hayratul-abror-nazm
3. Shamsiyeva, M. “Semantik-kognitiv tahlil va konsept tavsifi masalalari” (konferensiya materiali). Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti sayti. Web link: https://tsuull.uz/sites/default/files/16._shamsiyeva_m._19-oktabr.pdf
4. Yigitaliyeva, M. “Lingvomadaniy yondashuvning hozirgi kundagi asosiy tushuncha va muammolari.” Til va adabiyot.uz, 2023, 7-son. Web link: https://tilvaadabiyot.uz/f/elektron_jurnal_7-son_2023.pdf
5. “Til qo‘llanishining kognitiv nazariyasi va kognitiv konsept masalalari.” Til va adabiyot.uz, 2023, 5-son. Web link: https://tilvaadabiyot.uz/f/elektron_jurnal_5-son_2023.pdf

КЛАССИФИКАЦИЯ БИЗНЕС-ДАННЫХ В ГРАФИЧЕСКОМ И ЧИСЛОВОМ ВИДЕ

И.Р.Бердикулова
Самаркандский институт экономики и сервиса, и.о.доц. PhD.
irodaberdikulova82@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается классификация бизнес-данных в графической и числовой формах в контексте современного бизнес-анализа. В исследовании подчёркивается важность правильной классификации данных, шкал измерения и методов визуализации при принятии управленческих решений. Особое внимание уделено номинальной, порядковой, интервальной шкалам и шкале отношений, а также количественным и качественным типам данных. В статье также рассматривается классификация данных по структуре, включая временные ряды, поперечные, панельные, пространственные, текстовые и транзакционные данные. Подчёркивается роль описательной статистики и

аналитических таблиц в обобщении и интерпретации бизнес-информации. Примеры, связанные с экономикой и предприятиями Узбекистана, используются для демонстрации практического применения методов анализа данных в бизнес-деятельности.

Ключевые слова: Бизнес-данные, классификация данных, бизнес-анализ, описательная статистика, визуализация данных, шкалы измерения, количественные данные, качественные данные, аналитические таблицы, бизнес-аналитика.

Annotatsiya. Mazkur maqolada biznes ma’lumotlarini grafik va sonli ko‘rinishda tasniflash masalalari zamonaviy biznes tahlili nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Tadqiqotda boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ma’lumotlarni to‘g‘ri tasniflash, o‘lchov shkalalari va vizualizatsiya usullarining ahamiyati yoritilgan. Nominal, tartibli, interval va nisbatli shkalalar, shuningdek miqdoriy va sifatli ma’lumot turlari batafsil ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari, vaqt qatorlari, kesimli, panel, fazoviy, matnli va tranzaksion ma’lumotlar kabi ma’lumotlarning tuzilishiga ko‘ra tasnifi tahlil qilingan. Tavsiflovchi statistika va analitik jadvallarning biznes ma’lumotlarini umumlashtirish hamda talqin qilishdagi o‘rni ochib berilgan. O‘zbekiston iqtisodiyoti va korxonalari misolida biznes tahlilida ma’lumotlardan foydalanishning amaliy jihatlari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Biznes ma’lumotlari, ma’lumotlarni tasniflash, biznes tahlili, tavsiflovchi statistika, ma’lumotlarni vizualizatsiya qilish, o‘lchov shkalalari, miqdoriy ma’lumotlar, sifatli ma’lumotlar, analitik jadvallar, biznes analitikasi.

Annotation. This article examines the classification of business data in graphical and numerical forms within the context of modern business analysis. The study highlights the importance of proper data classification, measurement scales, and visualization methods in managerial decision-making. Particular attention is paid to nominal, ordinal, interval, and ratio scales, as well as quantitative and qualitative data types. The article also considers classifications based on data structure, including time series, cross-sectional, panel, spatial, textual, and transactional data. The role of descriptive statistics and analytical tables in summarizing and interpreting business information is emphasized. Examples related to the economy and enterprises of Uzbekistan are used to demonstrate the practical application of data analysis methods in business activities.

Keywords: Business data, data classification, business analysis, descriptive statistics, data visualization, measurement scales, quantitative data, qualitative data, analytical tables, business analytics.

В современных условиях умение правильно классифицировать данные и представлять их в наглядной форме — одна из важнейших компетенций

бизнес-аналитика. Данные — это зафиксированные факты о событиях, объектах или явлениях, которые могут быть собраны, обработаны и интерпретированы. В бизнес-анализе данные являются сырьём, из которого аналитик «добывает» информацию, а информация становится основой для знаний принятия решений. Шкала измерения определяет, какие математические операции допустимы с данными и какие статистические методы можно применять. Это фундаментальное понятие статистики и бизнес-анализа.

Данные также классифицируются следующим образом:

- по характеру – количественные и качественные;
- по структуре – типы наборов данных

1-таблица

Классификация данных по характеру

Критерий	КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ данные	КАЧЕСТВЕННЫЕ данные
Определение	Числовые значения, поддающиеся измерению	Категории, описания, классификации
Виды	Дискретные (целые: кол-во сотрудников) и непрерывные (выручка, температура)	Номинальные (пол, регион) и порядковые (рейтинг, категория)
Статистики	Среднее, дисперсия, СКО, медиана, перцентили	Мода, частоты, доли (%)
Визуализация	Гистограмма, точечная диаграмма, ящик с усами, линейный график	Столбчатая диаграмма, круговая, тепловая карта

2-таблица

Классификация данных по структуре

Тип данных	Описание	Пример
Временные ряды (Time Series)	Значения одного показателя в разные моменты времени	ВВП Узбекистана за 2015–2024 гг. (ежегодно)
Поперечные данные (Cross-section)	Значения разных объектов в один момент времени	Выручка 50 предприятий лёгкой промышленности РУз в 2023 г.
Панельные данные (Panel Data)	Сочетание: несколько объектов, несколько периодов	Финансовые показатели 20 банков РУз за 2019–2023 гг.
Пространственные данные	Данные, привязанные к географическим координатам	Картограмма ВРП по регионам (вилоятам) Узбекистана
Текстовые данные (Text Data)	Неструктурированные текстовые данные	Отзывы клиентов на Uzum.uz, посты в Telegram-каналах

Транзакционные данные	Записи об отдельных операциях/событиях	Транзакции платёжной системы Humo: 15 млн в сутки

Описательная статистика (Descriptive Statistics) — числовое представление данных как раздел статистики, изучающий методы числового описания и обобщения данных. Позволяет кратко охарактеризовать весь массив данных несколькими ключевыми показателями. Такими как показатели центральной тенденции, показатели вариации, показатели формы распределения, показатели положения и т.п.

Правильно выбранный тип визуализации делает данные понятными с первого взгляда. Неправильный — вводит в заблуждение. Аналитическая таблица — упорядоченное представление числовых данных в строках и столбцах, обеспечивающее наглядность и удобство анализа. Таблица — не просто список цифр, а инструмент коммуникации.

Заключение. В современных условиях цифровой экономики, данные становятся важнейшим ресурсом для эффективного управления бизнесом. Правильная классификация данных по шкалам измерения, характеру и структуре позволяет аналитикам выбирать адекватные методы обработки, статистического анализа и визуализации информации. Использование графических и числовых способов представления данных способствует более глубокому пониманию экономических процессов, повышает качество управленческих решений и снижает риск ошибок при интерпретации информации.

Список литератур

1. Гмурман В.Е. Теория вероятностей и математическая статистика: Учебник. - 12-е изд. - М.: Юрайт, 2023. — 479 с.
2. Елисеева И.И. Общая теория статистики: Учебник. — М.: Финансы и статистика, 2022. — 656 с.
3. Тюрин Ю.Н., Макаров А.А. Статистический анализ данных на компьютере. — М.: ИНФРА-М, 2019. — 528 с.
4. Tufte E.R. The Visual Display of Quantitative Information. — 2nd ed. — Cheshire: Graphics Press, 2001. — 197 p.

ОРГАНИЗАЦИЯ И ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАБОТ ПО БИЗНЕС-АНАЛИЗУ

И.Р.Бердикулова
Самаркандский институт экономики и сервиса, и.о.доц. PhD.
irodaberdikulova82@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматриваются организация и информационное обеспечение бизнес-анализа на современных предприятиях. В исследовании подчёркивается, что эффективный бизнес-анализ невозможен без правильно организованного аналитического процесса и надёжной информационной базы. Анализируются основные задачи и этапы организации аналитической работы, включая планирование, подготовку данных, аналитическую обработку, интерпретацию результатов, разработку рекомендаций и представление итогов анализа. Особое внимание уделяется структуре аналитических подразделений крупных предприятий и роли специалистов в финансовом, операционном, рыночном и стратегическом анализе. В статье также рассматривается классификация источников информации по происхождению, форме, степени обработки, регулярности и степени открытости. На примерах экономики и предприятий Узбекистана исследуются внутренние и внешние источники информации, используемые в бизнес-анализе. Подчёркивается важность качественного информационного обеспечения для принятия эффективных управленческих решений.

Ключевые слова: Бизнес-анализ, организация аналитической работы, информационное обеспечение, бизнес-аналитика, источники информации, финансовый анализ, управленческая отчётность, обработка данных, аналитические подразделения, управленческие решения.

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy korxonalarda biznes-tahlil ishlarini tashkil etish va axborot bilan ta’minlash masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda samarali biznes-tahlil to‘g‘ri tashkil etilgan tahliliy jarayon hamda ishonchli axborot bazasisiz amalga oshirilishi mumkin emasligi ta’kidlangan. Tahliliy ishlarni tashkil etishning asosiy vazifalari va bosqichlari, jumladan rejalashtirish, ma’lumotlarni tayyorlash, tahliliy qayta ishlash, natijalarni talqin qilish, tavsiyalar ishlab chiqish va natijalarni taqdim etish jarayonlari tahlil qilingan. Yirik korxonalardagi tahliliy bo‘limlar tuzilmasi hamda moliyaviy, operatsion, bozor va strategik tahlil mutaxassislarining roli alohida yoritilgan. Shuningdek, axborot manbalari kelib chiqishi, shakli, qayta ishlanish darajasi, muntazamligi va ochiqlik darajasiga ko‘ra tasniflangan. O‘zbekiston iqtisodiyoti va

korxonalari misolida biznes-tahlilda foydalaniladigan ichki va tashqi axborot manbalari ko‘rib chiqilgan. Samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishda sifatli axborot ta’minotining ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘lar: Biznes-tahlil, tahliliy ishlarni tashkil etish, axborot ta’minoti, biznes analitikasi, axborot manbalari, moliyaviy tahlil, boshqaruv hisoboti, ma’lumotlarni qayta ishlash, tahliliy bo‘limlar, boshqaruv qarorlari.

Abstract. This article examines the organization and information support of business analysis in modern enterprises. The study highlights that effective business analysis is impossible without a properly organized analytical process and a reliable information base. The main tasks and stages of organizing analytical work are analyzed, including planning, data preparation, analytical processing, interpretation of results, development of recommendations, and presentation of findings. Special attention is paid to the structure of analytical departments in large enterprises and the role of specialists in financial, operational, market, and strategic analysis. The article also considers the classification of information sources by origin, form, degree of processing, regularity, and openness. Internal and external information sources used in business analysis are examined using examples from Uzbekistan’s economy and enterprises. The importance of high-quality information support for making effective managerial decisions is emphasized.

Keywords: Business analysis, analytical work organization, information support, business analytics, information sources, financial analysis, management reporting, data processing, analytical departments, managerial decision-making.

В настоящее время качественный бизнес-анализ невозможен без двух фундаментальных составляющих: правильной организации самого процесса анализа и надёжной информационной базы.

Организация бизнес-аналитической работы — это система мероприятий по планированию, координации, выполнению и контролю аналитических исследований на предприятии, обеспечивающих своевременное получение достоверных выводов для принятия управленческих решений.

Организация аналитической работы на предприятии решает следующие задачи:

- Определение целей, объектов и субъектов анализа
- Распределение обязанностей между исполнителями
- Формирование информационной базы анализа
- Стандартизация форм аналитических таблиц и отчётов
- Установление периодичности и сроков проведения анализа
- Организация хранения и использования аналитических материалов

Независимо от масштаба предприятия и вида анализа, аналитическая работа проходит через единый цикл из шести взаимосвязанных этапов

Этапы организации бизнес-аналитической работы.

1. Планирование анализа – определение цели, объекта, глубины и сроков анализа. Составление плана-программы.

2. Подготовка информации – сбор данных из внутренних и внешних источников. Проверка достоверности и сопоставимости данных. Устранение ошибок и пробелов. На этом этапе аналитик тратит 70-80 % рабочего времени.

3. Аналитическая обработка – применение выбранных методов анализа: расчёт показателей, факторный анализ, построение трендов, корреляция. Использование аналитических инструментов (Excel, R, Python, BI-платформы).

4. Интерпретация результатов – объяснение выявленных закономерностей, причин отклонений, оценка влияния факторов. Формулировка предварительных выводов с учетом контекста и отраслевой специфики.

5. Разработка рекомендации – формулировка конкретных, измеримых, реалистичных рекомендаций по результатам анализа. Каждая рекомендация должна отвечать критериям SMART: Specific, Measurable, Achievable, Relevant, Time-bound.

6. Оформление и представление - подготовка аналитического отчета, презентации, дашборда. Представление результатов заинтересованным сторонам. Архивирование аналитических материалов.

На крупных предприятиях Узбекистана аналитический отдел (или Департамент стратегического анализа) как правило включает следующие структурные единицы:

- Группа финансового анализа.
- Группа рыночного анализа.
- Группа операционного анализа.
- Группа данных (Data Team).
- Группа стратегического анализа.

Информационная база — это совокупность данных, используемых аналитиком для проведения исследования. Качество информации непосредственно определяет достоверность выводов.

Внутренние источники формируются в процессе хозяйственной деятельности самого предприятия и являются основой информационной базы анализа.

1-таблица

Внутренние источники информации

Вид внутреннего источника	Содержание и применение в анализе
Бухгалтерская (финансовая) отчётность	Бухгалтерский баланс (Форма №1), Отчёт о финансовых результатах (Форма №2), Отчёт о денежных потоках (Форма №4). Основа финансового анализа.
Статистическая отчётность	Формы государственного статистического наблюдения: отчёты о производстве, труде, инвестициях. Подаются в Госкомстат РУз.
Управленческая отчётность	Внутренние дашборды, оперативные отчёты, KPI-карты подразделений. Не публикуется, используется только внутри компании.
Плановая документация	Бизнес-план, бюджеты (БДДС, БДР), производственные планы. База для план-фактного анализа.
Нормативная база предприятия	Технологические карты, нормы расхода материалов, нормативы времени. Для анализа производительности.
Договорная документация	Контракты с поставщиками и покупателями. Для анализа условий, скидок, штрафов.
Данные информационных систем	Выгрузки из ERP (1C, SAP), CRM (Salesforce, Bitrix24), SCM-систем. Наиболее оперативные данные.
Протоколы и акты	Протоколы совещаний, акты ревизий, результаты инвентаризаций. Для качественного анализа.

Внешние источники позволяют оценить положение предприятия в контексте отраслевой и макроэкономической среды.

2-таблица

Внешние источники информации

Внешний источник	Организация / Платформа	Ключевые данные
Государственная статистика	Госкомстат РУз (stat.uz)	ВВП, инфляция, промышлен-ное производство, занятость, внешняя торговля
Центральный банк	ЦБ РУз (cbu.uz)	Курс валют, ставки, банковская статистика, платёжный баланс
Министерство финансов	Минфин РУз (mf.uz)	Бюджет страны, налоговые поступления, госдолг
Налоговый комитет	Налоговый комитет РУз (soliq.uz)	Налоговое законодательство, декларации, льготы

Международные организации	МВФ, Всемирный банк, АБР	Страновые обзоры, рейтинги, прогнозы по Узбекистану
Фондовый рынок	Ташкентская фондовая биржа (uzse.uz)	Котировки акций, финотчётность публичных компаний
Отраслевые ассоциации	UzTextile, UzFoodIndustry, AKKU	Отраслевые обзоры, бенчмарки, прогнозы
Коммерческие базы данных	Bloomberg, Refinitiv, SPARK-Interfax	Глубокая финансовая аналитика, международные сравнения

Заключение. Проведённое исследование показало, что бизнес-анализ представляет собой сложную систему взаимосвязанных этапов, начиная от планирования и подготовки информации до разработки рекомендаций и представления результатов. Особое значение имеет качество информационной базы, поскольку достоверность, полнота и актуальность данных напрямую влияют на точность аналитических выводов.

Список литератур

1. Шеремет А.Д. Комплексный анализ хозяйственной деятельности: Учебник. — М.: ИНФРА-М, 2022. — 416 с.
2. Когаловский М.Р. Энциклопедия технологий баз данных. — М.: Финансы и статистика, 2020. — 800 с.
3. Few S. Show Me the Numbers: Designing Tables and Graphs to Enlighten. — 2nd ed. — Analytics Press, 2012. — 352 p.

ASOSIY VOSITALARNING IQTISODIY TAHLILINI TAKOMILLASHTIRISH

Azamova Dinora Xolmumin qizi
dinora.azzamova.96@bk.ru +99899-305-05-96
TDIU, "Moliyaviy hisob va hisobot" kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada asosiy vositalarning iqtisodiy mazmuni, ularni iqtisodiy tahlil qilishning nazariy va amaliy jihatlari hamda korxonalarda asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini oshirish masalalari o'rganilgan. Shuningdek, raqamli iqtisodiyot sharoitida asosiy vositalar tahlilini takomillashtirishning zamonaviy yo'nalishlari yoritilgan. Tadqiqot davomida iqtisodiy tahlilning zamonaviy usullari, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari hamda raqamlashtirish jarayonlarining ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: asosiy vositalar, iqtisodiy tahlil, fond qaytimi, amortizatsiya, rentabellik, raqamlashtirish, IFRS, modernizatsiya.

Kirish. Bugungi kunda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sanoat korxonalarida asosiy vositalardan samarali foydalanish ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, mahsulot tannarxini kamaytirish hamda korxonaning moliyaviy natijalarini yaxshilashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Vahobov va Ibrohimovlarning ilmiy qarashlariga ko'ra, moliyaviy tahlilda asosiy vositalar holatini chuqur o'rganish korxonaning iqtisodiy salohiyatini baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, Xasanovning iqtisodiy tahlil nazariyasiga oid ilmiy ishlanmalarida asosiy vositalarni samarali boshqarish korxona rentabelligini oshirishning asosiy shartlaridan biri ekanligi ta'kidlangan.

Hozirgi davrda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi korxonalarda iqtisodiy tahlilni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Xususan, ERP tizimlari, elektron buxgalteriya va avtomatlashtirilgan monitoring vositalari asosiy vositalar harakatini real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini bermoqda. Bu esa iqtisodiy tahlilning aniqligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Asosiy vositalarning iqtisodiy mohiyati

Asosiy vositalar korxona faoliyatida uzoq muddat davomida foydalaniladigan va o'z qiymatini mahsulot tannarxiga amortizatsiya orqali bosqichma-bosqich o'tkazadigan moddiy aktivlardir. Qosimovaning "Korxona iqtisodiyoti" asarida qayd etilishicha, asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonining moddiy-texnik bazasi hisoblanadi.

Asosiy vositalar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- bino va inshootlar;
- ishlab chiqarish uskunalari;
- transport vositalari;
- kompyuter texnikalari;
- ishlab chiqarish inventarlari.

Asosiy vositalarning samarali boshqarilishi korxonaning ishlab chiqarish quvvatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli iqtisodiy tahlilda ularning tarkibi, texnik holati va harakati muntazam ravishda o‘rganilishi zarur.

Asosiy vositalar tahlilining asosiy ko‘rsatkichlari

Iqtisodiy tahlilda asosiy vositalarning samaradorligini baholash uchun bir qator iqtisodiy ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

1-jadval

Asosiy vositalar samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar

Ko‘rsatkich nomi	Hisoblash formulasi	Mazmuni
Fond qaytimi	Mahsulot hajmi / Asosiy vositalar qiymati	Asosiy vositalarning samaradorligini ko‘rsatadi
Fond sig‘imi	Asosiy vositalar / Mahsulot hajmi	Mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan vositalar miqdori
Rentabellik	Foyda / Asosiy vositalar ×100	Asosiy vositalarning foydalilik darajasi
Eskirish koeffitsienti	Eskirish summasi / Boshlang‘ich qiymat	Texnik eskirish darajasini baholaydi
Yangilanish koeffitsienti	Yangi vositalar / Jami vositalar	Modernizatsiya darajasini ko‘rsatadi

Abdukarimovning ilmiy tadqiqotlariga ko‘ra, fond qaytimi ko‘rsatkichining oshishi korxonada ishlab chiqarish samaradorligi ortayotganligini bildiradi. Shuningdek, rentabellik ko‘rsatkichlari investitsion jozibadorlikni baholashda muhim ahamiyatga ega.

Asosiy vositalarning texnik holatini tahlil qilish. Korxonalarda asosiy vositalarning texnik holatini baholash ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Eskirgan uskunalar mahsulot tannarxining oshishiga, energiya sarfining ko‘payishiga hamda ishlab chiqarishdagi yo‘qotishlarning ortishiga olib keladi.

Karimovning “Asosiy vositalar audit va tahlili” asarida asosiy vositalarning texnik holatini muntazam monitoring qilish ishlab chiqarish xavfsizligini ta’minlash va xarajatlarni optimallashtirishga yordam berishi qayd etilgan.

Raqamlashtirish va iqtisodiy tahlilni takomillashtirish. Hozirgi davrda iqtisodiyotni raqamlashtirish jarayoni barcha tarmoqlarda jadal rivojlanmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining iqtisodiyotni raqamlashtirish bo‘yicha

qarorlarida korxonalarda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Asosiy vositalar tahlilini takomillashtirishda quyidagi yo‘nalishlar muhim hisoblanadi:

1) ERP va elektron buxgalteriya tizimlarini joriy etish;
2) Sun’iy intellekt asosida iqtisodiy prognozlashni rivojlantirish;
3) IFRS standartlari asosida moliyaviy hisobot yuritish;
4) Asosiy vositalar monitoringini avtomatlashtirish;
5) Investitsion faoliyatni kengaytirish;
6) Eskirgan uskunalarni modernizatsiya qilish.

IFRS standartlariga muvofiq yuritiladigan hisob tizimi asosiy vositalarning haqiqiy qiymatini aniqlash hamda investorlarga shaffof axborot taqdim etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, asosiy vositalarning iqtisodiy tahlilini takomillashtirish korxonalarda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy iqtisodiy tahlil usullarini qo‘llash, raqamli texnologiyalarni joriy etish va xalqaro standartlardan foydalanish korxonalarda resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi.

Shuningdek, asosiy vositalarni modernizatsiya qilish, investitsion faoliyatni kuchaytirish hamda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini rivojlantirish korxonaning moliyaviy barqarorligini ta’minlaydi. Natijada mahsulot tannarxi kamayadi, foyda miqdori ortadi va korxonaning raqobatbardoshligi oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vahobov A., Ibrohimov A. “Moliyaviy tahlil”. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2023.
2. Qosimova G. “Korxona iqtisodiyoti”. – Toshkent: Tafakkur nashriyoti, 2023.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonuni. – Yangi tahrir, 2024.
4. Abdukarimov I. “Korxonalarda iqtisodiy tahlil”. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2025.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining iqtisodiyotni raqamlashtirish va sanoatni modernizatsiya qilish bo‘yicha qarorlari va farmonlari, 2023–2025 yy.
6. International Financial Reporting Standards (IFRS). – London, 2024.
7. Karimov U. “Asosiy vositalar audit va tahlili”. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2025.

IPOTEKA KREDITLARINING MOHIYATI VA IQTISODIY MAZMUNI INDIKATORLARI

Xolbekov Sayfulmalik Eshonqul o‘g‘li
Termiz Davlat Universiteti Moliya va Moliyaviy texnologiyalar ta’lim yo‘nalishi 122-guruh talabasi
sayfulmalik@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ipoteka kreditlarining mohiyati, iqtisodiy mazmuni, zamonaviy moliya tizimidagi o’rni hamda ularning iqtisodiy indikatorlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, ipoteka kreditlarining aholi turmush darajasini oshirishdagi ahamiyati, bank tizimi faoliyatidagi o’rni, kreditlash mexanizmlari, foiz stavkalari, to’lovga layoqatlilik ko’rsatkichlari hamda ipoteka bozorining iqtisodiy rivojlanishga ta’siri keng yoritiladi. Maqolada ipoteka kreditlash tizimining xalqaro tajribasi, O’zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar va ipoteka kreditlari samaradorligini baholovchi indikatorlar haqida batafsil ma’lumot berilgan.

Kalit so’zlar: Ipoteka krediti, garov, kreditlash tizimi, bank-moliya sektori, foiz stavkasi, iqtisodiy indikatorlar, uy-joy bozori, moliyaviy barqarorlik, kredit portfeli, to’lovga layoqatlilik, kredit riski, iqtisodiy rivojlanish, investitsiya, bank faoliyati, uy-joy siyosati.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliya-kredit munosabatlari jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, ipoteka kreditlari tizimi aholini uy-joy bilan ta’minlash, qurilish sohasini rivojlantirish, investitsion jarayonlarni jadallashtirish va bank tizimi faoliyatini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy iqtisodiyotda ipoteka kreditlari nafaqat moliyaviy instrument sifatida, balki iqtisodiy o’sishning strategik mexanizmi sifatida ham qaralmoqda. Chunki ipoteka kreditlari orqali aholining turar joyga bo’lgan ehtiyoji qondiriladi, qurilish sanoati rivojlanadi, yangi ish o’rinlari yaratiladi hamda banklarning uzoq muddatli kredit portfeli kengayadi.

Ipoteka krediti deganda ko’chmas mulkni garovga qo’yish asosida uzoq muddatga ajratiladigan kredit tushuniladi. Mazkur kredit turi asosan uy-joy sotib olish, qurish yoki rekonstruksiya qilish maqsadlarida beriladi. Ipoteka kreditining asosiy xususiyati shundaki, kredit ta’minoti sifatida ko’chmas mulk garov sifatida xizmat qiladi. Agar qarz oluvchi kredit majburiyatlarini bajarmasa, bank yoki kredit tashkiloti garovdagi mulkni realizatsiya qilish orqali o’z mablag’larini qoplash imkoniyatiga ega bo’ladi. Shu jihatdan ipoteka kreditlari bank uchun nisbatan xavfsiz kredit turlaridan biri hisoblanadi[1].

Ipoteka kreditlari iqtisodiy mazmuniga ko’ra uzoq muddatli investitsion kredit hisoblanadi. Chunki ushbu kreditlar aholining iste’mol ehtiyojlarini qondirish bilan bir qatorda iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalar oqimini ta’minlaydi. Uy-joy qurilishi iqtisodiyotning ko’plab tarmoqlari bilan chambarchas bog’liq bo’lib, qurilish materiallari ishlab chiqarish, transport, energetika, mebel sanoati va xizmat ko’rsatish sohalari rivojlanishiga ham turtki beradi. Natijada ipoteka kreditlari iqtisodiyotda multiplikativ samarani yuzaga keltiradi.

Ipoteka kreditlarining mohiyatini ochib berishda ularning asosiy funksiyalarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Birinchi navbatda, ipoteka kreditlari aholining uy-joyga bo’lgan talabini qondirish funksiyasini bajaradi. Ko’pchilik fuqarolar bir vaqtning o’zida katta miqdordagi mablag’ni jamg’ara olmasligi sababli ipoteka krediti ularga uzoq muddat davomida bo’lib-bo’lib to’lash asosida uy-joy sotib olish imkonini yaratadi. Ikkinchidan, ipoteka kreditlari bank tizimining aktiv operatsiyalarini kengaytiradi va tijorat banklari daromadlarini oshiradi. Uchinchidan, ipoteka kreditlari qurilish sektorining rivojlanishini rag’batlantiradi. To’rtinchidan, davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda muhim vosita bo’lib xizmat qiladi.

Ipoteka kreditlari tizimi rivojlangan davlatlarda iqtisodiy barqarorlikning muhim omili sifatida qaraladi. AQSH, Germaniya, Fransiya, Yaponiya kabi davlatlarda ipoteka bozori moliya tizimining eng rivojlangan segmentlaridan biri hisoblanadi. Masalan, AQSHda ipoteka bozori ikkilamchi moliya bozori bilan uzviy bog’langan bo’lib, ipoteka qimmatli qog’ozlari keng muomalada qo’llaniladi. Bu esa banklarning likvidligini oshirish va uzoq muddatli resurs bazasini shakllantirish imkonini beradi. Germaniyada esa ipoteka banklari maxsus moliyaviy institutlar sifatida faoliyat yuritadi va ular uzoq muddatli barqaror kreditlash tizimini shakllantirgan[2].

O’zbekiston Respublikasida ham so’nggi yillarda ipoteka kreditlash tizimini rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Aholining uy-joy sharoitlarini yaxshilash, zamonaviy uy-joy massivlarini barpo etish, yosh oilalarni qo’llab-quvvatlash hamda bank tizimini modernizatsiya qilish maqsadida qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. Xususan, davlat tomonidan subsidiyalar ajratilishi, foiz stavkalarining bir qismini qoplash mexanizmlarining joriy etilishi hamda ipoteka bozorida raqobat muhitining kuchaytirilishi tizim samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Ipoteka kreditlarining iqtisodiy mazmuni ularning tamoyillari orqali ham namoyon bo’ladi. Mazkur tamoyillar qatoriga qaytarishlilik, muddatlilik, to’lovlilik va ta’minlanganlik kiradi. Qaytarishlilik tamoyili kredit mablag’lari ma’lum muddatdan so’ng bankka qaytarilishi lozimligini bildiradi. Muddatlilik

tamoyiliga ko’ra, kredit aniq belgilangan muddatga beriladi. To’lovlilik tamoyili kreditdan foydalanganlik uchun foiz to’lovlari undirilishini anglatadi. Ta’minlanganlik tamoyili esa kreditning garov bilan kafolatlanganligini ifodalaydi.

Ipoteka kreditlarining iqtisodiy samaradorligini baholashda turli indikatorlardan foydalaniladi. Ushbu indikatorlar ipoteka bozorining holatini, kreditlash jarayonlarining samaradorligini va risk darajasini aniqlash imkonini beradi. Eng muhim indikatorlardan biri ipoteka kreditlari hajmi hisoblanadi. Mazkur ko’rsatkich ma’lum davrda ajratilgan ipoteka kreditlari umumiy summasini ifodalaydi. Kredit hajmining ortishi ipoteka bozorining rivojlanayotganini ko’rsatadi[3].

Yana bir muhim indikator ipoteka kreditlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi hisoblanadi. Ushbu ko’rsatkich mamlakat iqtisodiyotida ipoteka bozorining qanchalik rivojlanganligini aniqlash imkonini beradi. Rivojlangan davlatlarda ipoteka kreditlarining YAIMdagi ulushi yuqori bo’lib, bu moliya tizimining chuqur rivojlanganidan dalolat beradi. O’zbekiston sharoitida mazkur ko’rsatkichni bosqichma-bosqich oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Ipoteka kreditlarining foiz stavkasi ham muhim iqtisodiy indikator hisoblanadi. Foiz stavkasi kredit resurslarining qiymatini ifodalaydi va aholining kredit olish imkoniyatiga bevosita ta’sir ko’rsatadi. Foiz stavkalarining yuqori bo’lishi aholining kredit yukini oshiradi, past bo’lishi esa kreditlarga talabni kuchaytiradi. Shu sababli davlat va markaziy bank tomonidan foiz siyosatini muvozanatli yuritish muhim ahamiyat kasb etadi[4].

To’lovga layoqatlilik koeffitsienti ham ipoteka kreditlari samaradorligini baholashda keng qo’llaniladi. Mazkur indikator qarz oluvchining daromadlari va kredit bo’yicha to’lovlari o’rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Odatda banklar qarz oluvchining oylik kredit to’lovlari uning daromadining ma’lum foizidan oshmasligini talab qiladi. Bu kredit risklarini kamaytirishga xizmat qiladi.

Kredit portfelining sifati ham ipoteka bozorini baholovchi muhim ko’rsatkichlardan biridir. Kredit portfeli sifati muddati o’tgan qarzlar ulushi orqali aniqlanadi. Agar problemali kreditlar hajmi oshib borsa, bu bank tizimining moliyaviy barqarorligiga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin. Shu bois banklar kredit risklarini baholash va monitoring qilish tizimini doimiy ravishda takomillashtirib boradilar.

Uy-joy narxlarining dinamikasi ham ipoteka kreditlari bilan chambarchas bog’liq indikator hisoblanadi. Uy-joy narxlarining keskin oshishi aholining ipoteka kreditlariga bo’lgan ehtiyojini kuchaytiradi. Biroq narxlarning haddan tashqari oshib ketishi moliyaviy pufaklarning yuzaga kelishiga sabab bo’lishi mumkin. Shu

sababli uy-joy bozori va ipoteka bozori o'rtasidagi muvozanatni saqlash iqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biridir[5].

Ipoteka kreditlari aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirishda ham muhim o'rin tutadi. Uy-joy insonning asosiy ehtiyojlaridan biri bo'lib, barqaror turar joyga ega bo'lish oilaviy farovonlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi. Ayniqsa, yosh oilalar, kam ta'minlangan qatlamlar va ijtimoiy himoyaga muhtoj fuqarolar uchun ipoteka kreditlari muhim moliyaviy qo'llab-quvvatlash vositasi hisoblanadi. Davlat tomonidan subsidiyalangan ipoteka dasturlarining joriy etilishi aholining uy-joy sotib olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ipoteka kreditlari bank tizimi faoliyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Uzoq muddatli kreditlarning ko'payishi banklarning aktiv operatsiyalarini kengaytiradi va daromad manbalarini diversifikatsiya qiladi. Shu bilan birga, ipoteka kreditlari banklardan uzoq muddatli resurs bazasini shakllantirishni talab qiladi. Bu esa depozit siyosati, qimmatli qog'ozlar bozori va xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikni rivojlantirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Ipoteka kreditlari tizimining samarali faoliyat yuritishi uchun huquqiy baza muhim ahamiyatga ega. Ko'chmas mulkni ro'yxatdan o'tkazish tizimining shaffofligi, garov huquqining himoyalanganligi va sud tizimining samaradorligi ipoteka bozorining rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar huquqiy mexanizmlar yetarli darajada ishlamasa, banklarning kredit risklari ortadi va ipoteka bozorining rivojlanishi sekinlashadi[6].

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi ipoteka kreditlash tizimiga ham yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bugungi kunda ko'plab banklar onlayn ariza topshirish, kredit tarixini avtomatik tahlil qilish, elektron garov reyestrlari va raqamli to'lov tizimlarini joriy etmoqda. Bu esa kredit olish jarayonini soddalashtirib, vaqt va xarajatlarni kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Ipoteka kreditlarining iqtisodiy mazmunini ochishda ularning makroiqtisodiy ta'sirini ham hisobga olish lozim. Ipoteka bozorining rivojlanishi investitsiyalar hajmini oshiradi, bandlikni ta'minlaydi va iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Qurilish sohasining rivojlanishi bilan bog'liq ravishda sement, metall, yog'och, elektr jihozlari va boshqa mahsulotlarga talab ortadi. Natijada iqtisodiyotning turli tarmoqlarida ishlab chiqarish hajmi kengayadi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasida ipoteka kreditlash tizimini xalqaro tajriba asosida takomillashtirish, zamonaviy moliyaviy mexanizmlarni joriy etish hamda arzon va qulay uy-joy dasturlarini kengaytirish iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri bo'lib qoladi. Ipoteka kreditlarining iqtisodiy mazmunini chuqur o'rganish va ularning indikatorlarini tahlil qilish esa kelgusida mazkur sohada samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish, bank tizimi

barqarorligini ta’minlash hamda aholining farovonligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining «Ipoteka krediti tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida»gi PF-6186-son Farmoni, 2021-yil 22- aprel.
2. O’zbekiston Respublikasining 2006-yil 4-oktabrdagi «Ipoteka to’g’risida»gi Qonuni.
3. Ahmedov A. O’zbekistonda ipoteka krediti bozorining zamonaviy holati. Iqtisodiyot va moliya jurnali, 8(4), 2022. – P. 45-56.
4. Сидорова З.М., Сидоров В.П. Проблемы развития жилищного ипотечного кредитования в России // Вестник АПК Ставрополья. 2011. № 4 (4). С. 108-112.
5. Разумова И.А. Ипотечное кредитование: Учебное пособие. 2-е изд. СПБ.: Питер, 2006. 208 с.
6. Чинаев Т.В. Сущность и роль ипотечного жилищного кредитования в современной экономике // Вестник Башкирского университета. 2006. Т. 11. № 4. С. 79-80.

TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI HUZURIDAGI SAMARQAND VILOYAT AKADEMIK LITSEYI FAOLIYATI TO‘G‘RISIDA

Mamanazarova Gulbahor Yusupovna
Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi
Samarqand viloyat akademik litseyi
Devonxona mudiri

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekistonda ta’lim tizimini rivojlantirish, yoshlarni zamonaviy bilim va kasb-hunarga ega etib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, akademik litseylar faoliyatini takomillashtirish, ularda sifatli ta’lim berish va yoshlarning intellektual salohiyatini oshirish bo‘yicha ko‘plab qaror va farmonlar qabul qilingan. Ana shunday muassasalardan biri — Samarqand viloyat akademik litseyi hisoblanadi. Ushbu litsey yoshlarning chuqur bilim olishi, oliy ta’limga puxta tayyorlanishi hamda kelajakda malakali mutaxassis bo‘lib yetishishida muhim o‘rin tutadi.

Bugungi globallashuv davrida har bir davlatning taraqqiyoti, avvalo, uning yoshlariga berilayotgan ta’lim sifati bilan belgilanadi. Shuning uchun ham O‘zbekistonda yosh avlodni zamonaviy bilim va kasb-hunarga ega, yuksak ma’naviyatli insonlar qilib tarbiyalash davlat siyosatining eng ustuvor

vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ta’lim tizimini tubdan isloh qilish, zamonaviy o‘quv maskanlarini tashkil etish hamda xalqaro standartlarga mos ta’lim tizimini shakllantirish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi.

Akademik litseylar ana shu islohotlarning muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Ular o‘quvchilarning bilimini chuqurlashtirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va oliy ta’limga puxta tayyorlashda katta ahamiyat kasb etadi. Respublikamizdagi nufuzli ta’lim muassasalaridan biri bo‘lgan Samarqand viloyat akademik litseyi ham o‘zining ta’lim sifati, malakali ustozlari va iqtidorli o‘quvchilari bilan alohida e’tiborga loyiqdir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 24-maydagi “Ma’muriy islohotlar doirasida adliya organlari va muassasalarining mas’uliyatini yanada oshirish hamda ixcham boshqaruv tizimini shakllantirish to‘g‘risida”gi PF-80-son Farmoniga muvofiq Samarqand viloyati yuridik texnikumi negizida Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi Samarqand viloyat akademik litseyi tashkil etildi.

Akademik litsey Davlat ta’lim standartlariga mos ravishda to‘qqiz yillik tayanch o‘rta ta’lim asosida 2 yil mobaynida amalga oshiriladigan va ta’lim oluvchilarning intellektual qobiliyatlarining jadal rivojlanishini ta’minlaydigan, shuningdek chuqurlashtirilgan ta’lim dasturlari asosida o‘qitish amalga oshiriladigan, kasb-hunarga va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim olishini ta’minlaydigan davlat o‘rta maxsus ta’lim muassasasi hisoblanadi.

Hozirda mazkur akademik litseyning 1-bosqichda 189 nafar, 2-bosqichda 165 nafar o‘quvchilarga 30 nafardan ortiq malakali o‘qituvchilar ta’lim berib kelmoqda.

Akademik litseyda “Davlat va huquq asoslari” hamda “Ingliz tili” fanlari chuqurlashtirib o‘qitiladi.

Dars jarayonlari interaktiv usullarda, yangi pedagogik texnologiyalar asosida zarur texnik vositalarni qo‘llagan holda olib borilmoqda.

Shuning akademik litsey o‘quvchilariga bevosita TDYU professor-o‘qituvchilari tomonidan onlayn dars-mashg‘ulotlari, hamkor tashkilotlar, xususan, adliya boshqarmasi, sud, advokatura, notarius, majburiy ijro byurosi tomonidan “Mahorat darslari” olib borilmoqda, bu o‘quvchilarga o‘z sohasiga qiziqishini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Litseyda o‘quvchilarning bo‘sh vaqtlarini samarali tashkil etish maqsadida sport to‘garaklari bilan bir qatorda “Suniy intellekt”, “Fashion and style”, “Yuridik klinika”, “Muzokara san’ati”, “Notiqlik va nutq mahorati”, “social media market”,

“Mantiqiy fikrlash” kabi to‘garak va loyihalar tashkil etilgan bo‘lib, unda o‘quvchilar intellektual ko‘nikmalarini ham oshirib bormoqda.

Samarqand viloyat akademik litseyi faoliyati

Samarqand viloyat akademik litseyi viloyatdagi nufuzli ta’lim muassasalaridan biri bo‘lib, o‘zining bilimli o‘qituvchilari, iqtidorli o‘quvchilari va zamonaviy ta’lim muhiti bilan ajralib turadi. Litseyda o‘quvchilarga tabiiy fanlar, aniq fanlar, xorijiy tillar va ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishlar bo‘yicha chuqurlashtirilgan bilim beriladi.

Litseyda:

• zamonaviy kompyuter xonalari;

• elektron kutubxona;

• laboratoriyalar;

• sport maydonlari;

• ma’naviyat va ma’rifat markazlari mavjud.

Bu esa o‘quvchilarning nafaqat nazariy, balki amaliy bilimlarini ham mustahkamlashga yordam beradi.

Litseydagi ta’lim sifati. Akademik litseyda ta’lim jarayoni innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan. O‘qituvchilar interfaol metodlardan foydalanib, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirishga katta e’tibor qaratadilar.

Shuningdek, litsey o‘quvchilari:

fan olimpiadalari;

ilmiy konferensiyalar;

turli tanlovlar;

sport musobaqalarida faol ishtirok etib, yuqori natijalarga erishmoqda.

Ko‘plab bitiruvchilar mamlakatning nufuzli oliy ta’lim muassasalariga o‘qishga kirib, kelajakda yetuk mutaxassis bo‘lib yetishmoqda.

Stajirovka va malaka oshirish ishlari. Akademik litsey faoliyatini yanada rivojlantirish maqsadida pedagog va xodimlar uchun muntazam ravishda stajirovkalar tashkil etilmoqda. Xususan, Toshkent davlat yuridik universitetida Samarqand va Namangan akademik litseylari xodimlari uchun maxsus malaka oshirish dasturlari o‘tkazildi.

Mazkur stajirovkalar davomida:

• zamonaviy o‘quv kontentlari yaratish;

• ta’lim sifatini monitoring qilish;

• elektron platformalar bilan ishlash;

• ilmiy maqolalar tayyorlash;

• norma ijodkorligi kabi yo‘nalishlarda tajriba almashildi.

Yoshlarga yaratilayotgan imkoniyatlar

Prezident farmoniga muvofiq, akademik litseyning iqtidorli bitiruvchilarini “yurisprudensiya” yo‘nalishidagi Oliy ta’lim muassasalariga suhbat asosida test sinovlarisiz qabul qilish imkoniyati belgilangan.

Bu esa yoshlarning yuridik sohaga bo‘lgan qiziqishini yanada oshirmoqda hamda ularni yuqori natijalarga erishishga undamoqda.

Samarqand yuridik litseyi viloyatdagi nufuzli ta’lim muassasalaridan biri bo‘lib, yoshlarning chuqur bilim olishi, huquqiy ongini rivojlantirish va kelajakda malakali mutaxassis bo‘lib yetishishida muhim o‘rin tutadi. Litseyda o‘quvchilarga huquqshunoslik asoslari, xorijiy tillar, axborot texnologiyalari hamda umumta’lim fanlari zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o‘qitiladi.

Ta’lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahlil qilish va muammolarga yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Litseyda zamonaviy kompyuter xonalari, elektron kutubxona va multimedia vositalari mavjudligi ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, litseyda ma’naviy-ma’rifiy ishlarga ham alohida e’tibor beriladi. Turli davra suhbatlari, uchrashuvlar, kitobxonlik tadbirlari va huquqiy targ‘ibot ishlari yoshlarning dunyoqarashini kengaytiradi hamda ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydi.

Samarqand yuridik litseyi o‘quvchilari fan olimpiadalari, turli tanlov va konferensiyalarda faol ishtirok etib, yuqori natijalarga erishib kelmoqda. Bu esa litseyda ta’lim sifati yuqori darajada yo‘lga qo‘yilganidan dalolat beradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Samarqand viloyat akademik litseyi bugungi kunda yoshlarning bilim olishi, kasb tanlashi va kelajakda jamiyatga foydali inson bo‘lib yetishishida muhim o‘rin egallamoqda. Davlatimiz tomonidan akademik litseylar faoliyatiga qaratilayotgan e’tibor ushbu ta’lim muassasalarining yanada rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Kelajak avlodning bilimli, ma’naviyatli va zamonaviy fikrlaydigan inson bo‘lib voyaga yetishida akademik litseylarning o‘rni beqiyosdir.

Litseyda yaratilgan zamonaviy sharoitlar,malakali pedagoglar va innovatsion ta’lim tizimi o'quvchilarning xar tomonlama rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Kelajakda ushbu ta’lim muassasasi jamiyatimiz uchun bilimli, vatanparvar va huquqiy madaniyatga ega yoshlarni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
4. Akademik litseylar faoliyatiga oid uslubiy qo‘llanmalar.
5. Samarqand yuridik litseyining ichki nizomlari va uslubiy materiallari.

ABU NASR FOROBIY ILMIY-MA’NAVIY MEROSINING FALSAFIY ASOSLARI

Jamila Badalova
Termiz davlat pedagogika instituti
Falsafa va ma’naviyat kafedrasi o‘qituvchisi
Tel: +998938828183

Ro‘ziyeva Saodat
Termiz davlat pedagogika instituti Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sharq uyg‘onish davrining buyuk mutafakkiri Abu Nasr Forobiyning ilmiy-ma’naviy merosi hamda uning falsafiy asoslari tahlil qilinadi. Forobiyning borliq, inson, jamiyat, davlat, axloq, ilm-fan va ma’rifat haqidagi qarashlari Sharq va G‘arb tafakkurining rivojlanishiga ulkan ta’sir ko‘rsatganligi yoritiladi. Mutafakkirning “Fozil shahar”, “Baxt-saodatga erishuv”, “Ilmlarning kelib chiqishi”, “Musiqa ilmi haqida katta kitob” kabi asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar asosida uning ilmiy merosining falsafiy mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, Forobiyning aql, komil inson, jamiyat taraqqiyoti, ma’naviyat va ma’rifat haqidagi qarashlarining bugungi globallashuv davridagi ahamiyati ham ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Forobiy, falsafa, ma’naviyat, ilmiy meros, Sharq uyg‘onishi, komil inson, fozil jamiyat, aql, axloq, ma’rifat, davlat boshqaruvi, insonparvarlik.

Sharq uyg‘onish davri jahon sivilizatsiyasi tarixida ilm-fan, madaniyat, falsafa va ma’naviyat taraqqiyotining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Mazkur davrda yashab ijod qilgan buyuk allomalar inson tafakkuri rivojiga ulkan hissa qo‘shganlar. Ana shunday mutafakkirlardan biri Abu Nasr Forobiy bo‘lib, u nafaqat musulmon Sharqi, balki jahon falsafasi tarixida ham alohida o‘rin egallaydi. U “Muallimi soniy”, ya’ni “Ikkinchi muallim” nomi bilan mashhur bo‘lib, bu unvon unga Aristoteldan keyingi eng buyuk faylasuf sifatida berilgan. Forobiy o‘zining qomusiy bilimlari, falsafiy tafakkuri va ilmiy izlanishlari bilan Sharq va G‘arb ilm-fani o‘rtasida mustahkam ko‘prik vazifasini bajargan.

Forobiyning to‘liq ismi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug‘ Tarxon Forobiy bo‘lib, u taxminan 873-yilda O‘tror yaqinidagi Forob shahrida tug‘ilgan. U yoshligidan ilmga qiziqib, turli fanlarni chuqur o‘rgangan. Buxoro, Samarqand, Bag‘dod, Damashq kabi ilm markazlarida tahsil olgan va faoliyat yuritgan. U mantiq, falsafa, matematika, astronomiya, tibbiyot, musiqa, siyosatshunoslik va tilshunoslik kabi ko‘plab fanlar bilan shug‘ullangan. Forobiyning ilmiy merosi o‘z davri uchun nihoyatda katta ahamiyat kasb etgan bo‘lsa, bugungi kunda ham uning g‘oyalari o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan[1].

Forobiy falsafasining asosiy markazida inson, uning aqliy kamoloti va baxt-saodatga erishishi masalasi turadi. Mutafakkir insonni ongli mavjudot sifatida talqin qiladi va uning haqiqiy kamoloti ilm-ma’rifat orqali amalga oshishini ta’kidlaydi. Forobiy nazarida insonning eng buyuk qudrati – bu aqldir. Aql insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turadi va uni komillikka yetaklaydi. Shu sababli Forobiy ilm-fanga katta e’tibor beradi hamda bilimni inson kamolotining eng muhim omili deb hisoblaydi.

Forobiy fikricha, borliq yagona tizimdan iborat bo‘lib, undagi barcha narsalar o‘zaro bog‘liq holda mavjuddir. Uning ontologik qarashlarida neoplatonizm va aristotelizm unsurlari yaqqol namoyon bo‘ladi. Mutafakkir borliqni birinchi sabab – Ollohdan boshlangan zanjir sifatida tushuntiradi. Barcha mavjudotlar ilohiy aql va emanatsiya orqali vujudga kelgan deb hisoblaydi. Bu qarashlar o‘rta asr musulmon falsafasining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, keyinchalik Ibn Sino, Ibn Rushd kabi mutafakkirlar tomonidan rivojlantirilgan.

Forobiyning gnoseologik qarashlari ham nihoyatda muhimdir. U bilish jarayonida sezgi va aqlning o‘zaro bog‘liqligini asoslab beradi. Inson avvalo sezgilar orqali tashqi dunyoni qabul qiladi, keyinchalik esa aql yordamida umumiy xulosalar chiqaradi. Mutafakkir bilimlarni nazariy va amaliy qismlarga ajratadi. Nazariy bilimlar borliq mohiyatini anglashga xizmat qilsa, amaliy bilimlar insonning kundalik hayoti va jamiyatdagi faoliyati bilan bog‘liqdir. Forobiy ilm-fanlarni tizimlashtirishga katta e’tibor bergan va bu borada “Ilmlarning kelib chiqishi” asarini yaratgan. Ushbu asarda u grammatika, mantiq, matematika, tabiiy fanlar, ilohiyot va siyosat ilmlarini bir tizim asosida tasniflaydi[2].

Forobiy mantiq fanining rivojiga ham katta hissa qo‘shgan. U Aristotel mantiqiy qarashlarini sharhlabgina qolmay, balki ularni yanada boyitgan. Forobiy nazarida mantiq tafakkurni xatolardan saqlovchi va to‘g‘ri fikrlashga yo‘naltiruvchi vositadir. U mantiqni grammatika bilan qiyoslaydi: grammatika tilni to‘g‘ri ishlatishni o‘rgatsa, mantiq tafakkurni to‘g‘ri yuritishga yordam beradi. Shu sababli Forobiy ilm-fan taraqqiyoti uchun mantiqiy tafakkur zarurligini alohida ta’kidlaydi.

Forobiyning ilmiy-ma’naviy merosida axloqiy qarashlar ham muhim o‘rin tutadi. U insonning ma’naviy komilligi axloqiy poklik bilan chambarchas bog‘liq deb hisoblaydi. Mutafakkirning fikricha, inson faqat ilm egallash bilangina emas, balki yaxshi xulq-atvor, odob va fazilatlarni shakllantirish orqali ham kamol topadi. U adolat, saxovat, rostgo‘ylik, mehr-oqibat, kamtarlik kabi fazilatlarni ulug‘laydi. Forobiy nazarida axloqiy tarbiya insonni jamiyat uchun foydali shaxs qilib yetishtirishning muhim vositasidir.

Forobiyning siyosiy-falsafiy qarashlari ayniqsa “Fozil odamlar shahri” asarida chuqur ifodalangan. Ushbu asarda u ideal jamiyat va mukammal davlat haqidagi qarashlarini bayon qiladi. Mutafakkirning fikricha, jamiyatning asosiy мақсади инсонларни бахт-саодатга эришишга йўналтиришдан иборат. Bunga esa faqat adolatli va fozil davlat orqali erishish mumkin. Forobiy fozil shaharni inson organizmiga qiyoslaydi: qanday qilib inson tanasidagi barcha a’zolar bir-biri bilan uyg‘un faoliyat yuritsa, jamiyatdagi barcha tabaqalar ham o‘z vazifalarini uyg‘unlikda bajarishi kerak.

Forobiy davlat boshlig‘iga juda katta talablar qo‘yadi. Uning nazarida haqiqiy rahbar dono, adolatli, bilimli, axloqan pok va xalq manfaatini o‘z manfaatidan ustun qo‘ya oladigan inson bo‘lishi kerak. U rahbarni faylasuf bilan tenglashtiradi. Chunki faylasuf haqiqatni anglay oladi va jamiyatni to‘g‘ri yo‘lga boshqaradi. Bu g‘oya keyinchalik ko‘plab Sharq va G‘arb mutafakkirlariga kuchli ta’sir ko‘rsatgan[3].

Forobiy inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatga ham alohida e’tibor qaratadi. U insonni ijtimoiy mavjudot deb hisoblaydi. Inson yolg‘iz holda kamol topa olmaydi, balki jamiyat bilan hamkorlikda yashashi orqali rivojlanadi. Shu sababli Forobiy o‘zaro yordam, hamjihatlik va birdamlik g‘oyalarini ilgari suradi. Uning fikricha, jamiyat taraqqiyoti ilm-ma’rifat va axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Forobiyning ma’naviyat haqidagi qarashlari bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega. U ma’naviyatni inson qalbini poklovchi va uni ezgulikka yetaklovchi kuch sifatida talqin qiladi. Mutafakkirning fikricha, ilm va ma’naviyat bir-biridan ajralmas tushunchalardir. Ilm insonning aqlini rivojlantirsa, ma’naviyat uning qalbini tarbiyalaydi. Shu bois Forobiy komil insonni ham ilmli, ham ma’naviy barkamol shaxs sifatida tasvirlaydi.

Forobiy musiqaga ham katta e’tibor bergan. Uning “Musiqa ilmi haqida katta kitob” asari musiqa nazariyasiga bag‘ishlangan eng muhim manbalardan biridir. U musiqani inson ruhiyatiga ta’sir qiluvchi muhim vosita deb hisoblaydi. Forobiy musiqaning tarbiyaviy ahamiyatini yuqori baholaydi va uni inson qalbini

poklovchi san’at turi sifatida ko‘radi. Mutafakkirning musiqa haqidagi qarashlari keyinchalik Sharq musiqa madaniyatining rivojiga katta ta’sir ko‘rsatgan[4].

Forobiyning falsafiy qarashlarida din va falsafa o‘rtasidagi munosabat ham muhim o‘rin tutadi. U din va falsafani bir-biriga zid emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi hodisalar sifatida tushuntiradi. Falsafa haqiqatni aql orqali anglashga intilsa, din uni ramziy va majoziy shaklda xalqqa yetkazadi. Shu sababli Forobiy dinning jamiyatdagi ma’naviy tarbiyadagi rolini inkor qilmagan holda, ilm-fan va aqlning ustuvorligini ham ta’kidlaydi.

Forobiy inson baxt-saodati haqidagi qarashlari bilan ham mashhurdir. U haqiqiy baxtni moddiy boylik yoki jismoniy lazzatlarda emas, balki ilm, ma’rifat va ruhiy komillikda deb biladi. Mutafakkirning fikricha, insonning eng oliy maqsadi aqliy va ma’naviy yetuklikka erishishdir. Shu sababli u ilm olishni eng ulug‘ fazilat deb hisoblaydi.

Forobiy ilm-fan rivojida tajriba va kuzatishning ahamiyatini ham e’tirof etadi. Bu jihatdan u Sharq ilmiy tafakkurida ratsional yondashuvning shakllanishiga katta hissa qo‘shgan. U tabiat hodisalarini ilmiy asosda tushuntirishga intilgan va inson tafakkurining cheksiz imkoniyatlariga ishongan. Mutafakkirning bu qarashlari keyinchalik Sharq uyg‘onish davrida ilm-fan taraqqiyotiga kuchli turtki bergan.

Forobiy merosi nafaqat musulmon Sharqida, balki Yevropa uyg‘onish davrida ham katta qiziqish uyg‘otgan. Uning asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa universitetlarida o‘rganilgan. Ayniqsa, uning mantiq, siyosat va metafizika haqidagi qarashlari o‘rta asr Yevropa falsafasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Shu jihatdan Forobiy Sharq va G‘arb ilm-fani o‘rtasidagi muhim ma’naviy ko‘prik hisoblanadi.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida Forobiyning ilmiy-ma’naviy merosi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Ayniqsa, uning ilm-ma’rifat, axloqiy poklik, bag‘rikenglik, adolat va komil inson haqidagi qarashlari yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga ega. Hozirgi zamonda turli ma’naviy tahdidlar, axborot xurujlari va ma’rifatsizlikka qarshi kurashishda Forobiy g‘oyalari muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin[5].

Forobiy merosi O‘zbekistonda ham keng o‘rganilmoqda. Uning asarlari tarjima qilinib, ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Respublikamizda buyuk mutafakkir xotirasini abadiylashtirish, uning ilmiy merosini yosh avlodga yetkazish borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Bu esa milliy ma’naviyatimizni boyitish va ilmiy tafakkurni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Forobiy insonparvarlik g‘oyalarini ilgari surgan buyuk mutafakkirdir. U insonni eng oliy qadriyat sifatida ulug‘laydi. Uning nazarida jamiyat taraqqiyoti

inson manfaatlariga xizmat qilishi kerak. Shu sababli u zulm, jaholat va adolatsizlikni qoralaydi. Mutafakkir ilm-ma’rifat orqali insoniyatni ezgulikka yetaklash mumkinligiga qat’iy ishongan[3].

Forobiy ta’lim-tarbiya masalasiga ham katta e’tibor bergan. U yoshlarni ilmli, odobli va vatanparvar qilib tarbiyalash zarurligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, tarbiya inson xarakterini shakllantiruvchi asosiy omildir. Shu bois mutafakkir o‘qituvchi va murabbiylarning jamiyatdagi rolini juda yuqori baholaydi. Forobiy nazarida haqiqiy ustoz nafaqat bilim beruvchi, balki ma’naviy yetakchi ham bo‘lishi kerak.

Forobiyning ilmiy-ma’naviy merosi zamonaviy sivilizatsiya rivojida ham muhim nazariy manba hisoblanadi. Uning jamiyat, davlat, axloq va ma’rifat haqidagi qarashlari bugungi demokratik taraqqiyot tamoyillari bilan hamohangdir. Ayniqsa, adolatli jamiyat, ilm-fan ustuvorligi va inson manfaatlarini himoya qilish haqidagi g‘oyalari bugungi islohotlar jarayonida ham muhim ahamiyatga ega[2].

Xulosa qilib aytganda, Abu Nasr Forobiy Sharq va jahon falsafasi tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk allomadir. Uning ilmiy-ma’naviy merosi insoniyat tafakkuri rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. Forobiyning borliq, aql, ilm, axloq, jamiyat va davlat haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Mutafakkirning komil inson, fozil jamiyat va ma’rifatparvarlik haqidagi g‘oyalari yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli Forobiy merosini chuqur o‘rganish va uni keng targ‘ib etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. – Toshkent, Yozuvchi, 2001.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
3. Fakhry Majid. A History of Islamic Philosophy. Columbia University Press, 2004.
4. Walzer Richard. Al-Farabi on the Perfect State. Oxford University Press, 1985.
5. Xayrullayev M. Uyg‘onish davri va Sharq mutafakkiri. – Toshkent, 1971.

EFFECTIVE STRATEGIES OF TEACHING ENGLISH

Abdullaxonova Mashrabxon
Fergana State University Faculty of English Language and Literature 3rd year student of Foreign Language and Literature

Pakirdinova Sharofat
Teacher
Phone number:998910415772
@abdullaxonovamashrabxon2006@gmail.com

Abstract. Teaching English effectively has become one of the most important goals in modern education because English is widely used as an international language in communication, science, business, and technology. Successful English teaching requires not only knowledge of grammar and vocabulary but also the use of appropriate teaching strategies that encourage learners to communicate confidently and naturally.

This article discusses effective strategies for teaching English in different educational contexts. It examines communicative language teaching, task-based learning, cooperative learning, technology integration, and learner-centered instruction as important approaches in English education. The article also analyzes the role of motivation, classroom interaction, and authentic materials in improving language skills. The findings indicate that effective teaching strategies increase students' participation, confidence, and communicative competence. However, challenges such as mixed-level classrooms, limited resources, and lack of teacher training may influence the success of these strategies. The article concludes that combining modern teaching techniques with learner needs creates a more productive and engaging English learning environment.

Keywords: English teaching, communicative competence, learner-centered instruction, language learning strategies, task-based learning, classroom interaction

Introduction. English has become one of the most widely spoken languages in the world and plays an essential role in international communication, education, business, and technology. As a result, teaching English effectively has gained significant importance in schools, universities, and language centers. The success of English language education depends not only on the content being taught but also on the methods and strategies used by teachers in the classroom.

Traditional approaches to English teaching often focused heavily on grammar translation and memorization of vocabulary. Although these methods helped students understand grammatical structures, they frequently limited learners'

ability to communicate fluently in real-life situations. Modern language teaching, however, emphasizes interaction, communication, and active participation. Effective English teaching strategies aim to develop listening, speaking, reading, and writing skills simultaneously while encouraging learners to use the language confidently.

One of the key principles of modern English teaching is learner-centered education. In this approach, students become active participants in the learning process rather than passive receivers of information. Teachers act as facilitators who guide learners, create meaningful activities, and provide opportunities for communication. This method increases motivation and helps students develop practical language skills.

Another important aspect of effective English teaching is the use of authentic materials and real-world communication tasks. Songs, videos, newspapers, conversations, and online resources expose learners to natural language use and improve their understanding of cultural and social contexts. In addition, technological tools such as multimedia presentations, educational applications, and online platforms have transformed English language teaching by making lessons more interactive and engaging.

The aim of this article is to examine effective strategies for teaching English and to analyze how these approaches contribute to successful language learning.

METHODS This study is based on a qualitative descriptive research design that focuses on teaching methodologies and classroom practices in English language education. The research relies on the analysis of academic literature, pedagogical studies, and educational theories related to foreign language teaching.

The materials used in the study include books, journal articles, classroom observations, and case studies discussing effective English teaching strategies. Different approaches to language teaching were compared and analyzed to identify their strengths and practical applications in the classroom.

Special attention was given to communicative language teaching, task-based learning, cooperative learning, technology-assisted instruction, and learner-centered education. These strategies were examined to understand how they influence student motivation, classroom interaction, and language development.

The study also analyzed the importance of classroom environment and teacher-student relationships in the learning process. A positive and supportive atmosphere encourages learners to participate actively and reduces anxiety related to speaking a foreign language.

Additionally, the research considered factors that may affect the success of English teaching strategies, including learners' proficiency levels, cultural

background, access to educational resources, and teacher experience. These factors play an important role in determining how effectively students acquire language skills.

Results. The findings demonstrate that communicative teaching strategies significantly improve learners' speaking and listening abilities. Students who participate in interactive activities such as discussions, role plays, and pair work become more confident in expressing their ideas in English. These activities create opportunities for meaningful communication and help learners use language naturally.

Task-based learning was also found to be highly effective in developing practical language skills. In this approach, students complete meaningful tasks such as problem-solving activities, presentations, or projects using English as the medium of communication. As a result, learners focus on understanding and conveying meaning rather than memorizing isolated grammar rules.

Another important finding concerns cooperative learning. Group work and collaborative activities encourage students to support one another and develop communication skills together. Learners become more motivated when they work in teams because they feel less pressure and gain confidence through peer interaction.

The integration of technology into English teaching has also shown positive results. Multimedia tools, online platforms, videos, and educational applications make lessons more dynamic and attractive. Technology provides access to authentic language materials and allows learners to practice English outside the classroom.

The study further indicates that learner-centered instruction increases student motivation and participation. When learners are encouraged to share opinions, ask questions, and engage in creative tasks, they become more independent and responsible for their own learning process.

Despite these positive outcomes, some challenges were identified. Teachers may face difficulties in managing large or mixed-level classrooms where students have different language abilities. Limited access to technological resources and insufficient teacher training can also reduce the effectiveness of modern teaching strategies.

Discussion. The findings suggest that effective English teaching requires a balance between language accuracy and communicative fluency. Traditional grammar instruction remains important because learners need a clear understanding of language structure. However, grammar should be taught within meaningful contexts rather than through isolated exercises alone.

Communicative language teaching has become one of the most influential approaches in modern education because it reflects the real purpose of language use: communication. Learners who engage in meaningful interaction develop confidence and become more capable of using English in practical situations.

Task-based learning is particularly valuable because it connects classroom learning with real-life experiences. Instead of memorizing information, students use English to solve problems, complete projects, and exchange ideas. This process increases motivation and improves long-term language retention.

Technology-assisted learning has also transformed English education. Digital tools create opportunities for interactive learning, immediate feedback, and independent practice. Online communication platforms enable students to interact with English speakers from different countries, which strengthens both linguistic and cultural competence.

Nevertheless, teachers play the central role in the success of these strategies. Effective educators must understand students' needs, adapt teaching methods accordingly, and create a supportive classroom environment. Teacher training programs should therefore focus on developing both pedagogical knowledge and practical classroom management skills.

In conclusion, effective strategies for teaching English involve communicative interaction, learner participation, meaningful tasks, and the integration of technology. These approaches not only improve language proficiency but also encourage confidence, creativity, and independent learning. As English continues to function as a global language, the importance of innovative and learner-centered teaching strategies will continue to grow in educational systems around the world.

ХИЗМАТЛАР БОЗОРИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА ОИЛАВИЙ МЕҲМОН УЙЛАРИНИНГ ЎРНИ

Жасур Фарходович Фаттаев
Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти мустақил изланувчиси

Анноатция. Ушбу мақолада туризм соҳасида давлат сиёсати истиқболда ҳудудлар ва уларнинг инфратузилмасини комплекс жадал ривожлантиришдаги долзарб ижтимоий-иқтисодий вазифаларнинг ечилиши, янги иш ўринларини кўпайтириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: туризм бозори, давлат сиёсати, ҳудуд, туризм, саёҳат, дам олиш, хизматлар сифати.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам решения актуальных социально-экономических задач в комплексном динамичном развитии территорий и их инфраструктуры в сфере туризма в ракурсе государственной политики, увеличения новых рабочих мест.

Ключевые слова: туристический рынок, Государственная политика, Территория, Туризм, Путешествия, Досуг, качество услуг.

Abstract. This article is devoted to the issues of solving urgent socio-economic problems in the complex dynamic development of territories and their infrastructure in the field of tourism from the perspective of state policy, increasing new jobs.

Keywords: tourist market, State policy, Territory, Tourism, Travel, Leisure, quality of services.

Мамлакатимизда туризм бозорининг турли сегментларига йўналтирилган туризм маҳсулоти ва хизматларини диверсификация қилиш, уларнинг рақобатбардошлигини янада ошириш, мақбул ва қулай ички ва ҳудудий туризм муҳитини яратиш, транспорт йўналишларини кенгайтириш, транспорт хизматлари сифатини ошириш, туризм маҳсулотларини кенг тарғиб қилиш, шунингдек, мамлакатимизнинг саёҳат ва дам олиш учун хавфсиз манзил сифатидаги имижини мустаҳкамлаш бугунги кунинг долзарб ва ечимини кутиб турган вазифаларидан биридир.

Ўзбекистон жуда катта туризм ва рекреация салоҳиятига эга, унда жами 7,4 минг маданий мерос объектлари мавжуд, улардан 209 таси тўртта музей шаҳарлар – “Хива шаҳридаги Ичан-қалъа”, “Бухоро шаҳрининг тарихий маркази”, “Шаҳрисабз шаҳрининг тарихий маркази”, “Самарқанд шаҳри” ҳудудида жойлашган бўлиб, ЮНЕСКО бутунжаҳон мероси рўйхатига киритилган.

2010-2017 йиллар давомида туризм хизматлари экспорти ҳажми икки баравар ошди ва 2017 йилда 546,9 миллион АҚШ доллари, 2018 йилда эса - 1 041 миллион АҚШ долларини ташкил этди4.

2016 йилгача хорижий ташриф буюрувчилар сонининг ўсиш суръати ўртача йиллик 8 фоизни, 2017 йилда - 7 фоизни ташкил қилиб, 2,69 миллион нафардан ошди. 2018 йил якунлари бўйича республикамизга 5,3 миллион хорижий туристлар ташриф буюрди. Хусусий секторни қўллаб-қувватлаш ва муҳофаза қилишга қаратилган чоралар кўрилгани натижасида, 2015 йилда 398 тани ташкил қилган туризм ташкилотлари сони 2018 йил якуни бўйича 950 тага, меҳмонхона хўжаликлари сони - 661 тадан 900 тага етди5.

Сўнгги йилларда туризм инфратузилмасини ривожлантириш бўйича йирик инвестиция лойиҳалари амалга оширилди, шу жумладан Тошкент шаҳрида “Hyatt Regency Tashkent” ва “Lotte City Hotel Tashkent Palace” брендли меҳмонхоналар очилиши, Андижон, Урганч ва Тошкент шаҳрида маданий-кўнгилочар боғларнинг ташкил этилиши, “Ангрен-Поп” темир йўли очилиши, Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз ва Хива шаҳарларига тезюрар поездлар учун электрлаштирилган темир йўллари очилишини айтиб ўтиш жоиз.

Туризм соҳасида давлат сиёсати истиқболда ҳудудлар ва уларнинг инфратузилмасини комплекс жадал ривожлантиришда туризм соҳаси етакчилик қилиши, долзарб ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ечиш, иш ўринларини кўпайтириш, ҳудудлар диверсификацияси ва ривожланишини таъминлаш, аҳолининг даромадлари, яшаш даражаси ва сифатини ошириш ҳамда мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлиги ва имиджини яхшилашга қаратилган.

Шу жиҳатдан олиб қаралганда биринчи навбатда туристлар учун яшаш шароитларини яхшилаш, меҳмон уйларининг улушини кўпайтириш билан бирга жаҳон андозаларига мослаштириш муҳим вазифалардан биридир.

Ҳудудий туризм хизматлари бозорида меҳмон уйларининг ўрни ва улуши жуда катта аҳамяитга эга эканлиги бугунги кунда ҳеч биримиз учун сир эмас. Меҳмон уйлари бирор-бир экологик ёки ижтимоий муаммоларсиз катта иқтисодий фойда олишга имкон беради. Бунда комплекс ёндашувга алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Ўзбекистоннинг халқаро туризм бозоридан мустаҳкам ўрин олиши учун туристлар учун юқори даражадаги қулайлик яратилиши, уларга хизмат кўрсатишнинг барча турлари бўйича стандартлар тизими, хавфсизлигини таъминлаш кафолатлари юзага келтирилиши шарт. Туризмни барқарор

[4] stat.uz

[5] https://nrm.uz/contentf?doc=574188_2019-2025_yillarda_o‘zbekiston_respublikasida_turizm_sohasini_rivojlantirish_koncepciyasi_(o‘zr_prezidentining_05_01_2019_y_pf-5611-son_farmoniga_1-ilova)

ривожлантириш мамлакат иқтисодиётини мустаҳкамлашга, бақувват туристик тармоқ яратишга, туризм инфраструктурасига давлат таъсирининг бошқарувини кучайтиришга, аҳолининг турмуш даражасини оширишга, экологик хавфсизликни таъминлашга, тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаб қолишга, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг даражасини оширишга, жамиятнинг маънавий салоҳиятини оширишга хизмат қилади.

Юқоридаги хусусиятидан келиб чиққан ҳолда меҳмон уйлари салмоғининг оширилиши, фақат технологияларни такомиллаштириш ва меҳнатни ташкил қилишни яхшилашгагина эмас, балки хўжалик юритишнинг энг самарали шаклларини жорий қилишга, янги иш жойларини яратишга ҳам кўмаклашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Рахимов З.О. Туризм дестинацияларида стратегик режалаштиришнинг ташкилий механизмини такомиллаштириш. // Дис. ...и.ф.н. – С.: 2012.
2. Карякин А.М. Управление персоналом: Електронное учебное пособие. 3-я редаксия. Иван.гос.енер.ун-т. - Иваново, 2005.
3. И.С. Тухлиев, Р.Ҳайитбоев, Б.Ш.Сафаров, Г.Р.Турсунова “Туризм асослари”. Дарслик. Т.: “Фан ва технология”, 2014 й.
4. М.Шарифхўжаев, Ё.Абдуллаев “Менежмент” дарслик. Т.: “Ўқитувчи” 2001 йил.
5. Тухлиев И.С. «Стратегическое планирование» Учебное пособие Т.: ТГТУ. 2004
6. Тухлиев И.С., А.Б.Бектемиров, З.И.Усманова. Туризмда стратегик маркетинг Самарқанд 2010 й.
7. stat.uz
8. https://nrm.uz/contentf?doc=574188_2019-2025_yillarda_o‘zbekiston _respub-likasida_turizm_sohasini_rivojlantirish_koncepciyasi_(o‘zr_prezidentining_05_01 _2019_y_pf-5611-son_farmoniga_1-ilova)

TO‘XTASIN JALILOV VA BORIS BROVTSINNING “TOHIR VA ZUHRA” OPERASIGA BIR NAZAR

Ergasheva Sabohat Zafar qizi
NavDU “San’at va sport”fakulteti
Cholg‘u ijrochiligi: xalq cholg‘ulari
(rubob prima, qashqar va afg‘on rubobi) yo‘nalishi
1-kurs talabasi

J.H.Yorqulov
O‘zbekiston kompozitorlari va bastakorlari
uyushmasi a’zosi, musiqashunos, Ilmiy rahbar
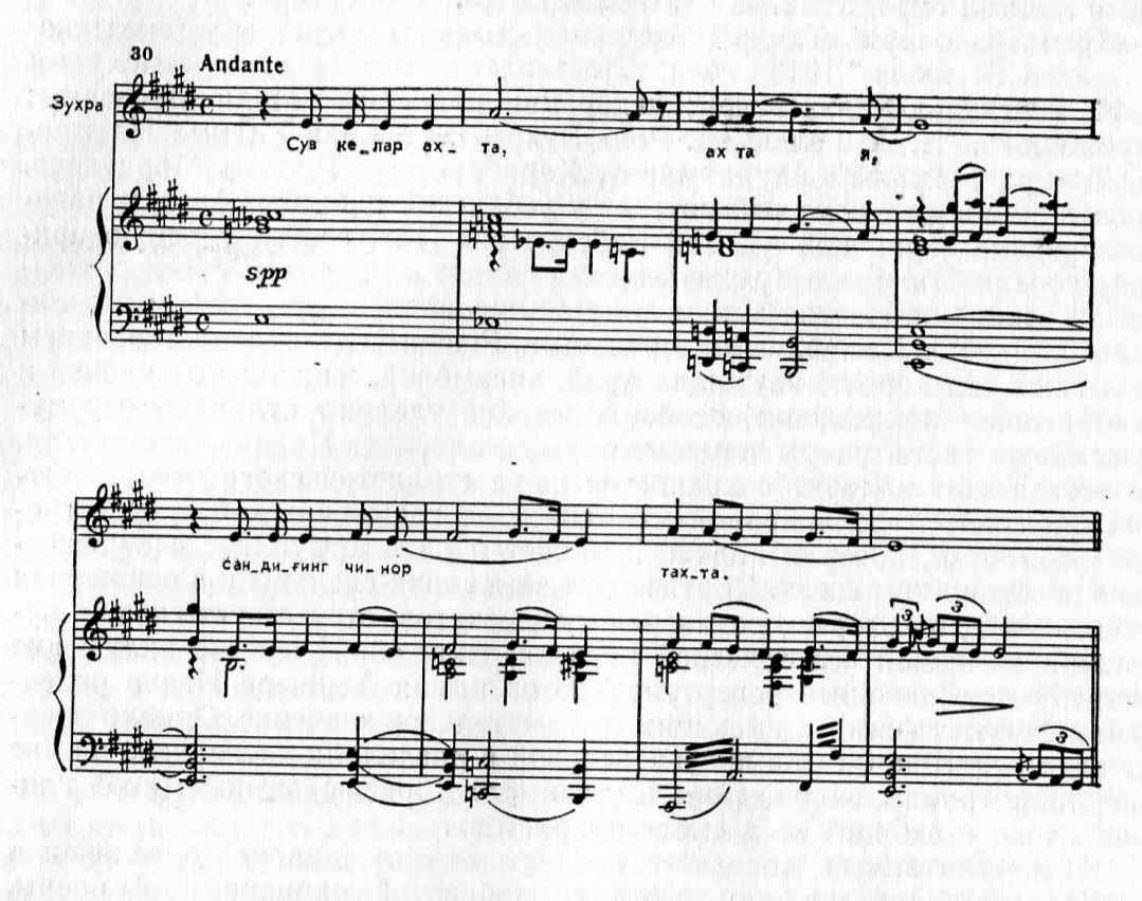
Ma’lumki, uzoq asrlar hukum surgan bastakorlik ijodi davomida XX asrda o’zbek kompozitorlik ijodiyoti shakllana boshlandi. Bu ulug’ yo’lda o’z ijodlari bilan Mutal Burxonov, Manas Leviyev, Sulaymon Yudakov, Ikrom Akbarov, Muxtor Ashrafiy, Tolibjon Sodiqovlar kompozitorlik maydoniga dadil va shaxtam qadamlari bilan kirib keldilar. O’sha davrda o’zbek kompozitorlariga hamkorlik va ta’bir joiz bo’lsa ko’p ovozli janrlarni yaratish jarayoniga ustozlik qilgan kompozitorlardan V. Uspenskiy, R.Glier, G.Mushel, B.Zeydman, S.Vasilenka, V.Kozlovskiy va boshqalar O’zbekistonga tashrif qilib, o’zbek musiqa san’ati rivojiga buyuk hissalarini qo’shganligi taxsinga sazovordir. Shu jumladan aytishimiz mumkinki, Kompozitor Boris Brovtsin ham mamlakatimizga kelib, o’zbek musiqa olamini ham tarixiy, ham nazariy jihatdan har tomonlama o’rganishga qaror qilib, ko’plab bastakorlar, musiqashunoslar, ijrochi va kompozitorlarimiz bilan ijodiy hamkorliklar asnosida go’zal asarlarni yaratishga muvafaq bo’ldilar. U buyuk va betakror bastakorimiz To’xtasin Jalilov bilan hammualliflikda “Tohir va Zuhra” operasini yozishga kirishdi. Opera avval 1949 yil 31-iyulda sahnalashtirilgan bo’lsa, so’ngra 1955 yil 30-oktyabrda qayta sahna yuzini ko’rdi.

Dastavval, To’xtasin Jalilov xuddi shu nom bilan “Tohir va Zuhra” musiqali dramasini yaratgan edi. Opera o’sha davrda ayrim mutaxasislar tomonidan biroz tanqidlarga uchragan bo’lsada, bugunga kelib, qilingan xulosa shuki, asarda o’zbek xalq kuylari, shashmaqom, xorazm maqom yo’llari, folklor ohanglar mavjudligi va bu bizni o’zligimizni, sof milliy san’atimizni boyligi bo’lib qolayotganidan dalolatdir.

Shu ma’noda bastakor To’xtasin Jalilov ijodi nodir ichki uyg’unlik, inson, tabiat, olam, muhuabbat hamda butun borliqining mohiyatini bilishga bo’lgan, ehtirosli intilishi bilan ajralib turadi. Buyuk, o’ziga xos iste’dod sohibi bo’lgan bastakor shu bilan birgalkda she’riyat san’atdan ham yaxshigina bohabar ekanligi

ma’lum bo’ladi. Uning mumtoz va o’z zamonasini iste’dodli adiblari ijodiga qilgan murojaatidan ham buni anglash qiyin emas.

“Tohir va Zuhra” operasidagi “Ey, quyosh” (Tohir ariyasi), “Ovoza qil” , “Suv kelar axta” (Zuhra) ariyalari, “Otmagay tong” dueti allaqachonlar o’zbek musiqasining oltin xazinasi bo’lib qoldi. Qorabotir, Boboxon, Sardor va xalq uchun yozilgan leyttemalar melodik folklordan iborat. Asarni melodik mavzular va xalq ohanglari bilan boytish masalalari T.Jalilovning zimmasidagi ish bo’ladigan bo’lsa, B.Brovtsin esa janrni o’z qoidalariga ko’ra tartiblash, asarni garmoniya va orkestor ijrosidagi uyg’unliklari uchun mas’ul bo’lgan.

“Tohir va Zuhra” operasini musiqiy jihatdan tahlil qilib ko’rilganda, undagi ariya va qo’shiqlar oliy va o’rta maxsus ta’lim tizimidagi akademik vokal yo’nalishida taxsil olayotan o’quvchi-talabalarni yoshini, diapazonini va ijro imkoniyatlarini inobatga olib, metodik tarafdan to’g’ri yondoshib, ularni o’quv-ijro dasturida qo’llab borish maqsadga muvofiqdir.

Buyuk bastakor To’xtasin Jalilovning vokal asarlari ma’naviy ozuqaga boy, musiqiy ohangdorlik va milliy ruhiyatga ta’sir tuyg’usi kuchli, badiy tafakkuri nihoyatda keng ekanligi uni abadiy tarixda buyuk bo’lib qolishiga sababchi bo’ldi desak, bu ayni haqiqatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Jabborov A “Musiqiy drama va komediya janrlari O’zbekiston kompozitorlarini ijodiyotida” T.,2000 154-156. b
2. G’ofurbekov T. “Bastakorlik ijodiyoti: tarixi, tahlili,taqdiri” – T.: 2019.
3. Abdullaev R. “Opera dramaturgiyasi” T;2007
4. Jabborov A. Musiqiy drama va komediya janrlari O’zbekiston kompozitorlarining ijodiyotida T; 2000

MUNDARIJA

Kamilova Sh.G'. Oltin o‘rda davlatida boshqaruv tizimining shakllanishi va rivojlanishi 3
Sayfutdinov D.R. Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda oila institutini mustahkamlashning davlat siyosati va ijtimoiy mexanizmlari.....6
Boqiyeva U.X. Qoraxoniylar davlatidagi siyosiy tuzum va boshqaruv tizimi 11
Raximov F.R. 2000-yillar boshlarida Qashqadaryo viloyatida ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va ularning aholi turmush darajasiga ta’siri 15
Xudayberdiyeva D.M. O‘rta Osiyoda sovet konstitutsiyaviy tuzumining vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari (1917–1924 yy.).....18
Xudayberdiyeva D.M. O‘zbekiston hududida sovet davri konstitutsiyaviy tizimining shakllanishi va rivojlanishi (1917–1991 yillar) 22
Turdibekov S.A. Mustaqillik yillarida o‘zbekiston sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishi (Samarqand viloyati misolida).....26
Sadullayeva K.O. The combination of visual and dramatic solutions in the theater: cooperation of the director and scenographer 30
Narzullayeva H.D. Globallashuv sharoitida milliy til dialektikasining madaniy tizimga moslashuvi 38
Fayzullayev D.Z., Usmonova Y.O‘. Zamonaviy o'zbek adabiyotida badiiy tafakkur va til munosabati hamda badiiy matnda stilistik vositalarning pragmatik vazifasi 41
Choriyeva Sh.B. Ta’limda kiberpedagogika konsepsiyasining nazariy asoslari 45
Jurayeva S.B. Xorijiy til darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan interfaol metodlar 47
Xojiqulova G.A. Tarbiyaviy tadbirlarning turlari, shakllari va ularning axloqiy tarbiyadagi ahamiyati 50
Uzaqova L.A. Alisher Navoiy poetikasida ma’naviy timsollar va ularning til xususiyatlari.....52
Uzaqova L.A. Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konseptining lingvokognitiv tahlili 57
Yo’ldasheva M. Antik obrazlarning dekonstruksiyasi va qayta qurilishi: XXI asr ingliz romanida MIF 60
Asatova S.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda kommunikativ o‘yinlardan foydalanish metodikasi 64
Raimov G’.F., Beg‘amov J.Sh. O’rta maxsus ta’lim bosqichida Siolkovskiy tenglamalarini o’qitishi takomillashtirish (impulsning saqlanish qonuni) 68
Raimov G‘.F., Maxmudov I.B. Fotosferada granulyatsiya va tebranishlar 71
Raimov G‘.F., Beg‘amov J.Sh. O’rta ta’lim bosqichida Siolkovskiy tenglamalarini o’qitish....73
Raimov G‘.F., Maxmudov I.B. Xromosfera va toj qatlamlarini qizdirilish mexanizmi 76
Raimov G‘.F., Boboqulova X.U., Omonova K.O‘. Fizika fanida masalalar yechishning mantiqiy fikrlashga ta’siri o‘rganish metodikasi 78
Raimov G‘.F., Xazratqulova M.Sh., Abdijabborova Y.U. Fizika fanida masalalar yechishning mantiqiy fikrlashga ta’sirini empirik tadqiqotlar yordamida o ‘rganish.....80
Arifdjanov Z.T. Fors tili darslarida raqamli platformalarni tanlash mezonlari va samaradorlikni baholash modeli 82
Allanov Sh.Q. Farg‘ona vodiysida milliy hunarmandchilik va ekoturizmni rivojlantirishning muhim yo‘nalishlari va istiqbollari 86

Raimov G‘.F., Qodirova M.A., Jalilova M.A. Fizikadan masalalar yechish darslarining namunaviy loyihalari asosida o‘qitish metodikasi 89
Raimov G‘.F., Abdiyev B.D. Zamonaviy texnologiyalar (kompyuter dasturlari, virtual laboratoriyalar) yordamida fizikadan masalalar yechishni takomillashtirish.....92
Fayzulloyeva D.B. Maktab o’quvchilarida lug’at boyligini kontekst asosida samarali o’stirish.95
Raimov G‘.F., Abduhakimova G.H., Pardayeva D.B. Fizika masalalarining yechish turlari..99
Raimov G‘.F., Choriyeva J.M., Jumayeva M.G. Fizika masalalarini yechish algoritmlari....101
Esirgapova U.X. Trichophyton: taksonomiyasi, patogenezi va zamonaviy davolash strategiyalari 104
Yoqubjonova M. Badiiy adabiyotda baxt konsepsiyasi. "Susambil" ertagi misolida.....110
Xamidova G.X. Muhandislik kompyuter grafikasi dasturlari asosida proyeksion chizmachilikni o‘qitishning ilmiy-metodik asoslari va modeli.....112
Muminova F.F. Musiqiy ta’lim orqali o’quvchilarda fikirlash ko’nikmalarini rivojlantirish ...115
Xamidova G.X. Kompyuter grafikasi dasturlari asosida fazoviy tasavvurni rivojlantirish 118
Xamidova G.X. Grafik dasturlar asosida ta’lim berish va talabalarning fazoviy tafakkurini rivojlantirish 121
Bahromova Sh. Zamonaviy dunyoda fanning o‘rni va roli 123
Jo‘rayeva M.A. Startap va innovatsion tadbirkorlik.....125
O‘rolova S. Iqtisodiyot fanlarining o’ziga xos usullari 130
Abdujabborov M.J. Qurolli kuchlarda PR-tizimlarini tashkil etish va faoliyat spetsifikasi.....134
Yo‘ldoshev.X.A. Ideallik tushunchasi va uning transformatsiyasi.....137
Mamadaliyev D.O. Qadimgi yunon va turkiy xalqlar mifologiyasi 140
Mamajonova R. Xizr obrazining diniy, tasavvufiy va badiiy talqini 142
Nematova M. Ahmad Yugunakiyning “Hibatul – Haqoyiq” asari ustida ishlash.....145
Juraeva D.B. The influence of the first world war on english literary poetry 148
Mehriddinov M.A. Sun’iy intellektning biznes faoliyatiga ta’siri.....151
Kallibekova A. Tadqiqotning nazariy darajasini bilish usullari va shakllari 153
Xoshimov M. Texnologiyalar va elektron kommunikatsiyalar transformatsiyasi davrida raqamli iqtisodiyot: imkoniyatlar va global qiyinchiliklar tahlili.....155
Sirojiddinov Sh. Raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy tahlili: zamonaviy rivojlanish modellari va samaradorlik omillari.....159
Xolmurodov F. Raqamli infrastruktura va shahar tadbirkorlik darajasi: institutsional va texnologik transformatsiya omillari.....164
Shukuraliyev K. Raqamli iqtisodiyotni tushunish: ma’lumotlar, vositalar va ilmiy tadqiqotlar 169
Sag‘dullayev N. Raqamli iqtisodiyotning sanoat tuzilmasini yangilash va barqaror tadbirkorlik o‘sishiga ta’siri 172
Madaminova M. Muammo tadqiqotning boshlanishi va bilim shakli sifatida 177
Bahodirova F.B. Metodologiya - anglash metodi haqidagi bilim.....180
Ruzayeva M. Ilm anglash turi: mohoyati va zamonaviy ahamiyati 184
Abushaev A. Specific role of phraseological units and set expressions in the acquisition of english at its various levels.....187
Yo’ldoshev A. Raqamli transformatsiyaning davlat boshqaruvidagi o‘rni 191
Odilov J.O. Raqamli iqtisodiyotda blokchein va narsalar interneti (IOT) texnologiyalarining roli va ilmiy-iqtisodiy ahamiyati.....194

Ummatova S.A. O‘smirlik davri psixologik xususiyatlari va psixologning o‘smirlar bilan ishlashdagi yondashuvlari 198
Xamidova G.X. Muhandislik kompyuter grafikasi dasturlari asosida proyeksion chizmachilikni o‘qitishning ilmiy-metodik asoslari va modeli.....202
Ulkanboyeva S.M. Tadqiqot usullari 205
Yuldasheva M.M. Fanning nazariy va empirik darajalari 207
Kabirova N.R. Sotsiologik tadqiqotlar usullari.....210
Isoqulova N.A. Tadqiqotning nazariy darajasini bilish usullari va shakllari 213
Toshturboyeva L.A. Ilm-fanning tarkibiy elementlari 217
Utemuratova D.T. Oilaviy ajrimlarning oldini olishda ijtimoiy-pedagogik yondashuvning ahamiyati 220
Saidmuradov Y. Raqamli iqtisodiyot: xizmat ko‘rsatish sohasida platforma modellari va ularning samarasi.....223
Mirzaaliyev Sh.Z. O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyot va finteks (fintech) sektorining rivojlanish istiqbollari.....225
Jumanazarov Z. Fintex va elektron tijoratning rivojlanishi: global va milliy tajriba 227
Fozilov A. Elektron hukumat va davlat xizmatlarini raqamlashtirish: zamonaviy tendensiyalar va rivojlanish istiqbollari.....228
Karimova Z.B., Eshmamatova M.A. Onlayn ta’limda o‘quvchi faolligini baholash indikatorlari 231
Каримбердиев А. Современные механизмы повышения эффективности государственного финансового контроля в Узбекистане.....236
Ibroximov A. Deepfake va sun’iy intellekt texnologiyalari: kelajakdagi iqtisodiy firibgarlikning yangi quroli sifatida.....240
Norqulov A. Raqamli iqtisodiyotda sun’iy intellekt texnologiyalarining biznes samaradorligiga ta’siri.....244
Uzaqova L.A. Alisher Navoiy asarlarida “ma’naviyat” konseptining lingvokognitiv tahlili 246
Бердикулова И.Р. Классификация бизнес-данных в графическом и числовом виде 249
Бердикулова И.Р. Организация и информационное обеспечение работ по бизнес-анализу 253
Azamova D.X. Asosiy vositalarning iqtisodiy tahlilini takomillashtirish.....258
Xolbekov S.E. Ipoteka kreditlarining mohiyati va iqtisodiy mazmuni indikatorlari.....261
Mamanazarova G.Y. Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi samarqand viloyat akademik litseyi faoliyati to‘g‘risida.....265
Badalova J., Ro‘ziyeva S. Abu Nasr Forobiy ilmiy-ma’naviy merosining falsafiy asoslari.....269
Abdullaxonova M., Pakirdinova Sh. Effective strategies of teaching english.....274
Фаттаев Ж.Ф. Хизматлар бозори самарадорлигини оширишда оилавий меҳмон уйларининг ўрни.....278
Ergasheva S.Z., Yorqulov J.H. To‘xtasin Jalilov va Boris Brovtsinning “Tohir va Zuhra” operasiga bir nazar.....281